

ISSN: 1309-1581

AJIT-e

*Academic Journal of
Information Technology*

Volume 13 • Issue 51 • FALL 2022

- 220 – 240 DOI: 10.5824/ajite.2022.04.001.x
Dijital ve Geleneksel Kitap Yayıncılığının Ülkelere Göre Değerlendirilmesi
Orhan BAYTAR
- 221 – 261 DOI: 10.5824/ajite.2022.04.002.x
Sağlık Hizmetlerinde Ar-Ge: Bir Literatür Taraması
Nurşen AYDIN
- 262 – 286 DOI: 10.5824/ajite.2022.04.003.x
Sinemada Transhümanizm ve Yapay Zekâ
Beyler YETKİNER, Nurullah ÖZDEMİR
- 287 – 319 DOI: 10.5824/ajite.2022.04.004.x
Siber Savaşta Mütekabiliyet
Mustafa Veysel GÜLDOĞAN, Şevki IŞIKLI
- 320 – 334 DOI: 10.5824/ajite.2022.4.005.x
**LGBTİ+ Haberlerinin Ulusal ve Yerel Gazetelerde Temsilinin Alternatif
Medya ve Hak Haberciliği Bağlamında Değerlendirilmesi**
Engin ÇAĞLAK, Ezgi Ceren KAYA

Supported by

ABA

Akademik Bilişim Araştırmaları
Derneği

ISSN: 1309-1581

AJIT-e

*Academic Journal of
Information Technology*

Volume ● 13
Cilt

Issue ● 51
Sayı

Fall ● 2022
Güz

www.ajit-e.org

Owner - Editor-in-Chief

Sahibi - Baş Editör

Prof. Dr. Özhan TINGÖY

Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Bilişim Ana Bilim Dalı, İstanbul, Turkey

Field Editors

Alan Editörleri

FEN BİLİMLERİ SCIENCE	Prof. Dr. NAZMİ EKREN <i>Marmara Üniversitesi Teknoloji Fakültesi Elektrik-Elektronik Mühendisliği Devreler ve Sistemler Anabilim Dalı İstanbul, Turkey</i>	Prof. Dr. Faik Nüzhet OKTAR <i>Marmara Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Biyomühendislik Bölümü Biyomühendislik Anabilim Dalı İstanbul, Turkey</i>	Doç. Dr. Nilüfer YURTAY <i>Sakarya Üniversitesi Bilgisayar ve Bilişim Bilimleri Fakültesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü Bilgisayar Mühendisliği Anabilim Dalı Sakarya, Turkey</i>
	Doç. Dr. Rıdvan ŞAHİN <i>Gümüşhane Üniversitesi Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi Matematik Mühendisliği Bölümü Uygulamalı Mekanik Anabilim Dalı Gümüşhane, Turkey</i>	Doç. Dr. Oğuzhan GÜNDÜZ <i>Marmara Üniversitesi Teknoloji Fakültesi Metalurji ve Malzeme Mühendisliği Bölümü Seramik Anabilim Dalı İstanbul, Turkey</i>	Doç. Dr. Yusuf ALİYEV <i>Azerbaijan State Pedagogical University Azerbaijancan, Turkey</i>
	Doç. Dr. İhsan KARLI <i>Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Genel Gazetecilik Ana Bilim Dalı Kocaeli, Turkey</i>	Dr. Öğr. Üyesi Ali ÖZCAN <i>Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Bilişim Enformasyon Teknolojileri Ana Bilim Dalı Gümüşhane, Turkey</i>	Dr. Öğr. Üyesi Alihan Limoncuoğlu <i>İstanbul Aydın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Pr. İstanbul, Turkey</i>
SOSYAL BİLİMLER SOCIAL SCIENCES	Dr. Öğr. Üyesi Münevver SOYAK <i>Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dış Ticaret Bölümü Dış Ticaret Pr. İstanbul, Turkey</i>	Dr. Öğr. Üyesi Yusuf BUDAK <i>Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Bilişim (Bilgisayar Teknikleri ve İletişim) Ana Bilim Dalı Kocaeli, Turkey</i>	

Foreign Language Editor

Yabancı Dil Editörü

Doç. Dr. Gulshan AGABAY <i>Azerbaijan State Pedagogical University Azerbaijancan, Turkey</i>	Arş. Gör. Dr. Süheyla Nil MUSTAFA <i>Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Yayıncılık Yönetimi Anabilim Dalı İstanbul, Turkey</i>	Arş. Gör. Dr. Serkan BAYRAKÇI <i>Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Bilişim Anabilim Dalı İstanbul, Turkey</i>
--	--	--

Editorial Secretariat <i>Editöryal Sekreteryaya</i>
Mustafa ÇOKYAŞAR (B.A.) Marmara Üniversitesi editor@ajit-e.org İstanbul, Turkey

Redaktör <i>Redactor</i>
Büşra ENÇ Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü İstanbul, Turkey

Editorial Board <i>Yayın Kurulu</i>		
Prof. Dr. Rauf Nurettin NİŞEL Piri Reis Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Endüstri Mühendisliği Bölümü Endüstri Mühendisliği Pr. İstanbul, Turkey	Prof. Dr. Halil İbrahim GÜRCAN Anadolu Üniversitesi/İletişim Bilimleri Fakültesi Basın ve Yayın Bölümü Basın Yayın Tekniği Ana Bilim Dalı Eskisehir, Turkey	Prof. Dr. Murat ÖZGEN İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Genel Gazetecilik Ana Bilim Dalı İstanbul, Turkey
Prof. Dr. Oya KALIPSIZ Yıldız Teknik Üniversitesi Elektrik-Elektronik Fakültesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü Bilgisayar Yazılımı Ana Bilim Dalı İstanbul, Turkey	Prof. Dr. Özhan TINGÖY Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Bilişim Ana Bilim Dalı İstanbul, Turkey	Prof. Dr. Derman KÜÇÜKALTAN İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü Aşçılık Pr. İzmir, Turkey
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Ana Bilim Dalı İstanbul, Turkey	Prof. Dr. Süleyman ÖZDEMİR İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı İstanbul, Turkey	Prof. Dr. Ahmet KALENDER Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü Halkla İlişkiler Ana Bilim Dalı Konya, Turkey
Prof. Dr. Özgür ÇENGEL İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme Bölümü İşletme Pr. İstanbul, Turkey	Doç. Dr. İhsan KARLI Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Genel Gazetecilik Ana Bilim Dalı Kocaeli, Turkey	Doç. Dr. Şevki IŞIKLI Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Bilişim Ana Bilim Dalı İstanbul, Turkey
Doç. Dr. Fatime Neşe KAPLAN İLHAN Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü Sinema Anabilim Dalı İstanbul, Turkey	Dr. Öğr. Üyesi Ali Banış KAPLAN İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü Radyo-Televizyon Anabilim Dalı İstanbul, Turkey	Dr. Öğr. Üyesi Yusuf BUDAK Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Bilişim (Bilgisayar Teknikleri ve İletişim) Ana Bilim Dalı Kocaeli, Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Ali ÖZCAN Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Bilişim Enformasyon Teknolojileri Ana Bilim Dalı Gümüşhane, Turkey	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZTÜRK Manisa Celâl Bayar Üniversitesi Gördes Meslek Yüksekokulu Pazarlama ve Dış Ticaret Bölümü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Pr. Manisa, Turkey	

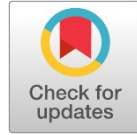
International Board of Overseers
Uluslararası Danışma Kurulu

<p>Prof. David Gunkel Northern Illinois University Department of Communication Media Studies Illinois, USA</p>	<p>Prof. Thomas Bauer University of Münster Islamic and Arab Studies Münster, Germany</p>	<p>Prof. Umit Sezer Bititci Heriot-Watt University School of Social Sciences Edinburgh Business School School of Social Sciences Edinburgh, Scotland</p>
<p>Prof. Ian Ruthven University of Strathclyde Computer and Informati on Sciences Scottish Informatics and Computer Science Alliance Glasgow, Scotland</p>	<p>Prof. Angappa Gunasekaran California State University School of Business and Public Administration (BPA) Bakersfield, California</p>	<p>Prof. Amjad Hadjikhani Uppsala University Department of Business Studies Uppsala, Sweden</p>
<p>Prof. Meral Anitsal Tennessee Tech University Economics Finance and Marketing Cookeville, USA</p>	<p>Prof. Adrian Cross The University of Strathclyde Physics Scottish Universities Physics Alliance Glasgow, Scotland</p>	<p>PhD. Tim Marsh Griffith University Griffith Film School Brisbane, Australia</p>
<p>Prof. Maria Manuela Cruz da Cunha Escola Superior de Tecnologia - IPCA Tecnologias Barcelos, Portugal</p>	<p>Prof. Sayed Abdul Muneem Pasha Jamia Millia Islamia Department of Political Science Social Sciences New Delhi, India</p>	<p>Prof. David Benyon Edinburgh Napier University School of Computing Edinburg, Scotland</p>
<p>Assoc. Prof. Anvarjon Ahmedov Ahatjonovich Universiti Malaysia Pahang Faculty of Industrial Sciences & Technology Pahang, Malaysia</p>	<p>Dr. Ismet Anitsal Missouri State University Marketing Springfield, USA</p>	<p>PhD. Charalambos Tsekeris National Centre for Social Research Researcher on Digital Sociology Athens, Greece</p>
<p>PhD. Tim Marsh Griffith University Griffith Film School Brisbane, Australia</p>	<p>PhD. Ayse Goker Co-founder, Director at AmbieSense Aberdeen, United Kingdom</p>	<p>PhD. Charalambos Tsekeris National Centre for Social Research Researcher on Digital Sociology Athens, Greece</p>
	<p>PhD. David Fernández Quijada Manager of Media Intelligence Service at European Broadcasting Union Geneva Area, Switzerland</p>	

Dergide yayınlanan makalelerde belirtilen görüşler ve fikirler sadece yazar(lar)ın görüşüdür. Yayınlanan içeriklerle ilgili bütün sorumluluklar yazar(lar)a aittir. Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

The opinions and ideas stated in the articles published in the journal are only the opinion of the author (s). All responsibilities regarding the published content belong to the author (s). The published contents in the articles cannot be used without being cited.

Tüm makaleler DOI ve Crossmark ile kayıt altına alınmaktadır.

All articles are registered with DOI and Crossmark.

AJIT-e has an Open Access policy and is licensed under the [Creative Commons Attribution-Same License Share 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/). Access to published articles is free.

© 2010- 2022

AJIT-e - Academic Journal of Information Technology

Address: Kazım Ozalp Sk. No: 15 Kat 2 34740 Şaşkımbakkal / Suadiye / KADIKÖY / ISTANBUL / TURKEY

Tel: +90 216 355 56 19

Faks: +90 216 368 43 30

Email: editor@ajit-e.org

Supported by

ABA

Akademik Bilişim Araştırmaları
Derneği

www.ajit-e.org

www.abilar.org

Yeni iletişim ortamları hız ve yayın süreçleri açısından yazılı basına göre çok daha avantajlı olduğundan, akademik yayıncılığın geleceği, İnternet gibi yeni iletişim ortamları etrafında şekillenmeye başlamıştır. Makaleler dergilerin basılı versiyonlarından önce yayınlanabilmektedir. AJIT-e de iletişim ve bilişim alanına ilgi duyan araştırmalar için bir kaynak ve yayın ortamı sağlamak amacıyla 2010 yılında yayın hayatına başlamıştır.

AJIT-e, uluslararası hakemli bir dergidir. Türkçe ve İngilizce, iki dilde yılda dört sayı yayınlanır. AJIT-e yayın alanları arasında başlıca şu konular yer alır:

Yeni Medya ve İletişim Bilimleri, Teknoloji, Adli Bilişim, Belge ve Kayıt Yönetimi, Bilgi Güvenliği, Bilgi Yönetimi, Bilişim Etiği, Bilişim Hukuku, Dağıtık Bilişim Sistemleri, E-Öğrenme, E-Dönüşüm, E-Devlet, E-Pazarlama, E-Reklam, E-Scm, E-Yayıncılık, E-Yayıncılık, E-Yönetim, Tıp Bilişimi, Karar Destek Sistemleri, Sayısal Eğlence ve Oyun, Sayısal Hak Yönetimi, Sosyal Ağlar, Tedarik Zinciri Yönetimi, Telekomünikasyon, Veri Madenciliği, Veritabanları, Yapay Zekâ, Yönetim Bilişim Sistemleri

As new communication environments are much more advantageous than print media in terms of speed and broadcast processes, the future of academic publishing has begun to take shape around new communication environments such as the İnternet. Articles can be published long before the printed versions of journal. AJIT-e started publication in 2010 to provide a resource and publication environment for research interested in the field of communication and informatics.

AJIT-e is an international refereed journal. It is published four times a year in both languages, in Turkish and English. AJIT-e publication areas include the following topics:

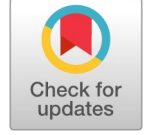
New Media and Communication Sciences, Technology, Computer Forensics, Document and Records Management, Information Security, Information Management, Information Ethics, Distributed Information Systems, E-Learning, E-Transformation, E-Government, E-Marketing, E-Advertisement, E-Scm, E-Publishing, E-Management, Medical Informatics, Decision Support Systems, Digital Entertainment and Gaming, Digital Rights Management, Social Networks, Supply Chain Management, Telecommunications, Data Mining, Databases, Artificial Intelligence, Management information systems

Prof. Dr. Özhan TINGÖY
Editor-in-Chief

Contents

İçindekiler

220 – 240	DOI: 10.5824/ajite.2022.04.001.x Dijital ve Geleneksel Kitap Yayıncılığının Ülkelere Göre Değerlendirilmesi <i>Orhan BAYTAR</i>
221 – 261	DOI: 10.5824/ajite.2022.04.002.x Sağlık Hizmetlerinde Ar-Ge: Bir Literatür Taraması <i>Nurşen AYDIN</i>
262 – 286	DOI: 10.5824/ajite.2022.04.003.x Sinemada Transhümanizm ve Yapay Zekâ <i>Beyler YETKİNER, Nurullah ÖZDEMİR</i>
287 – 319	DOI: 10.5824/ajite.2022.04.004.x Siber Savaşta Mütakabiliyet <i>Mustafa Veysel GÜLDOĞAN, Şevki IŞIKLI</i>
320 – 334	DOI: 10.5824/ajite.2022.4.005.x LGBTİ+ Haberlerinin Ulusal ve Yerel Gazetelerde Temsilinin Alternatif Medya ve Hak Haberciliği Bağlamında Değerlendirilmesi <i>Engin ÇAĞLAK, Ezgi Ceren KAYA</i>

Dijital ve Geleneksel Kitap Yayıncılığının Ülkelere Göre Değerlendirilmesi

Orhan BAYTAR, Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Doç. Dr., obaytar@marmara.edu.tr,

0000-0001-8507-601X

ÖZ

Kitap yayıncılığının iş akışını ve teknolojisini etkileyen üç kırılma aşaması görülmektedir: 1. Kitapların elle yazılması ve çoğaltılması aşaması. 2. Matbaanın baskı teknolojisine dayalı kitlesel üretimi aşaması 3. Dijital teknolojiye (e-kitap) dayalı üretim ve dağıtım aşaması. Günümüz bilgi toplumunda uzun tarihsel süreç içerisinde elle yazılan ve çoğaltılan kitap üretimini yerinden eden matbaaya dayalı iş modeli, kitap endüstrisinin rekabet koşullarını belirleyen kitap üretim (kâğıt, baskı vb.) ve dağıtım giderlerini ortadan kaldıran dijital yayıncılık (e-yayıncılık) tarafından etkilenmektedir.

Bu çalışmada kitap yayıncılığının mimarisini belirleyen üretim ve dağıtım teknolojisi tarihsel bağlamı üzerinden değerlendirilmiştir. Daha sonra özellikle Sanayi Devrimiyle ekonomik, teknik ve sosyal boyutuyla kitap yayıncılığını bir endüstriye dönüştüren bu taban üzerinden günümüze gelen kitap endüstrisinin ekonomik görünümü endüstrileşmiş ülkeler örneği bağlamında incelenmiştir. Kitap endüstrisinin tarihsel ve yapısal değişkenlerinin ekonomik ve teknolojik görünümünü ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, “literatür taramasına” ve “betimleme çalışmasına” dayanmaktadır. Kuzey Amerika ve Avrupa Birliği ülkeleri (Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, İspanya) ile Japonya ve Türkiye çalışmanın örnekleme olarak seçilmiştir. Japonya büyük bir ekonomik güç olması dolayısıyla örnekleme dahil edilmiş, Türkiye ise kitap yayıncılığının adı geçen ülkelerin genel görünümü içindeki yerinin görülmesi amacıyla çalışmaya dahil edilmiştir. Matbaa teknolojisini geç benimseyen Osmanlı mirası üzerinde olan, Avrupa ve Amerika'nın yaşadığı Sanayi Devrimi tecrübesi dışında kalan Türkiye’de, bu durum kitap yayıncılığının istenilen düzeyde gelişmesine engel olmuştur.

Anahtar Kelimeler : Kitap Yayıncılığı, Geleneksel Kitap Yayıncılığı, E-Kitap, Kitap Endüstrisi

Evaluation of Digital and Traditional Book Publishing According to Countries

ABSTRACT

There are three breaking stages that affect the workflow and technology of book publishing: 1. The stage of writing and duplicating books by hand. 2. Stage of mass production of printing technology 3. Stage of production and distribution based on

digital technology (e-book). In today's information society, the business model based on printing, which has displaced the production of books written and reproduced by hand in a long historical process, is changed by digital publishing (e-publishing), which decreased the costs of book production (paper, printing, etc.) and distribution, which determines the competitive conditions of the book industry.

In this study, the production and distribution technology which determines the workflow of the book publishing is evaluated in its historical context. Later, the economic outlook of the book industry which has transformed book publishing into an industry with its economic, technical and social dimensions has been examined in the context of industrialized countries. This paper which aims to reveal the economic and technological view of the historical and structural variables of the book industry, is based on "literature review" and "descriptive study". North America and European Union countries (Germany, France, England, Italy, Spain), Japan and Turkey were chosen as the sample of the study. Japan was included in the sample because it is a great economic power, and Turkey was included in the study in order to see the place of book publishing in the general view of the mentioned countries. In Turkey, which is on the legacy of the Ottoman Empire, which adopted the printing technology late, and which is out of the experience of the Industrial Revolution experienced by Europe and America, this situation prevented the development of book publishing at the desired level."

Keywords : *Book Publishing, Traditional Book Publishing, E-Book, Book Publishing Industry*

EXTENDED ABSTRACT

Technology has been a driving force that determines the production process and business model of the economic structure throughout history. Due to the rapid rise of e-book technology and the transformation of the business model in the publishing sector has begun to decrease the power of the dominance of the printing-based business model. Digital technologies and e-book publishing which have almost eliminated physical raw materials such as paper, ink etc. and completely changed the new business model by transforming the distribution network, are gaining authority in the book industry.

This study, which examine the technical and economic structure of the publishing sector, proceeds on two bases: theoretical and competition. First of all, it can be said that there are three basic stages that determine the historical development of book publishing: 1. Handwriting and reproduction of books. 2. Mass production based on printing technology 3. Production and distribution based on digital technology (e-book). In this study, after these three parameters are explained in the theoretical context, the general view of the publishing industry is developed by means of technological and economic developments is discussed by different countries.

The market size of book publishing goes parallel with economic development. When we look at the foundation dates of the publishing houses that dominated the market for a long time on the basis of the printing technology, the effect of the long-term dominance of the

printing press will be clearly seen: Harper Collins (1819 / England), Hachette (1826 / France), Macmillan (1843 / England), Random House (1925 / USA), Penguin (1935 / UK).

The size of the global broadcasting market is largely dominated by capitalist Western countries. The developed countries such as The USA, European countries and Japan are naturally come to the fore as the countries where book publishing is also developed.

The publishing industry, a mature market, accounted for approximately 8% of the entertainment and media industries' total revenues, with revenue of \$109 billion in 2009. North America, followed by Japan and the emerging economic powers China and India respectively stands out strongly in book publishing. Especially considering the rapid rise of China, it seems a strong possibility that Asia Pacific will be in the first place over the years.

After papyrus and parchment, which were used as the first-generation book technology for centuries, Gutenberg's invention of the "Moveable Type", which revolutionized the printing technology (typography), comes to the fore in the second generation book technology. However, with the effect of the Industrial Revolution on the development, the publishing technology of printing technology, which allows mass production, has revealed the 'Gutenberg Galaxy' in McLuhan's words.

The publishing industry, which is differentiated by new business models and competitive strategies, is facing international companies such as Google and Amazon on a global scale. E-books and e-readers have become an integral part of the book chain and are heavily influenced by their own book sales network service providers. Digital rights and property rights also provide large firms with a guarantee of protecting their gains. In developing countries where piracy is high, this situation will exacerbate the problem.

At the end of the research, it can be concluded that the publishing book sector is trying to survive against the digital sector. The USA, European Countries and Japan has similar in content of the dominance of the publishing (traditional and digital) industry because of their capital power. On the other hand, the condition of the traditional book publishing in Turkey has one step forward from digital publishing. The reason of this may be the economic and technical structure of the publishing market and digital competence of the society.

GİRİŞ

Kitap yayıncılığının amaçları ortaya çıkışından günümüze değin fazla farklılık göstermezken, üretim mimarisi ve araçları büyük ölçüde değişmiştir. "Kitap yayıncılığının temel amacı, temelde bilgi sınırını bir nesilden diğerine genişletmek ve böylece sürekli entelektüel gelişmeyi sağlamaktır. Yayıncılık, öğrenmeyi teşvik etmeye ve bilgiyi genişletmeye kanalize edilmiştir."(Titiloye Oyeyink, Aganbi, 2016, s. 7). Kitap, geçmiş ve geleceği buluşturan bir aktarma aracı olduğu için sözgelimi "herhangi bir akademik alandaki

kitap basımı, gelecek nesil için tutulan bir kayıt." (Titiloye Oyeyink, Aganbi, 2016, s. 5) olarak görülmektedir.

Kitapları çok yönlü, dinamik bir ürün ve her toplumun anıtsal varlığı olarak açıklayan Kalejaye ve Akangbe (2007) şu görüşü dile getiriyor: "Kitap; öğretmenler ve öğrenciler için gerçek bir bilgi kaynağı, araştırmacılar ve akademisyenler için bilginin altın madeni ve genel okuyucular için bir zevk ve eğlence (boş zaman) kaynağıdır. Kitaplar, atılım için gelişmenin ve harekete geçiren liderlerin sıçrama tahtası olmasının yanı sıra kalkınmanın göstergesi, istikrarın ekseni ve sosyal gelişmenin katalizörüdür (Throsby, Zwar ve Morgan, 2018, s. 3).

Dijital teknoloji, kitap yayıncılığının özellikle üretim ve dağıtım koşullarını büyük oranda değiştirmiştir. Kitap yayıncılığının çehresi, son yıllarda "kendi kendine yayıncılığın" (self-publishing) popülaritesinin artması, yeni "hizmet başına ücretlendirilen baskı makinelerinin" (fee-for-service presses) piyasaya girişi ve büyümesi ve kitapçıların çevrim içi sitelerinde kendi kendine yayın yapan platformların mevcudiyetiyle önemli ölçüde değişmiştir (Throsby, Zwar ve Morgan, 2018, s. 2).

Amazon ve Apple şirketlerindeki uygulamalar ve basılı ve e-kitap üreten "hizmet başına ücretlendirilen baskı makinelerinin" boyut ve sayısında görüldüğü üzere küresel ölçekte kendi kendine yayın yapan platformlarda güçlü bir büyüme olmuştur. Bu tür hizmet başına ücret sağlayıcıları bir zamanlar "vanity presses"• olarak bilinirdi (Throsby, Zwar ve Morgan, 2018, s. 2).

Kitap yayıncılığını endüstri haline getiren matbaa teknolojisi temelinde uzun süre piyasaya hakim olan yayınevlerinin kuruluş tarihlerine bakıldığında uzun süre matbaa hakimiyetinin bıraktığı etki apaçık görülecektir: Harper Collins (1819 / İngiltere), Hachette (1826 / Fransa), Macmillan (1843 / İngiltere), Random House (1925 / ABD), Penguin (1935 / İngiltere).

Günümüz bilgi toplumunda ise dijital teknoloji firmalarının yayıncılık alanında gücünü hissettirmesiyle yeni rekabet ortamı farklı bir safhaya ulaşmıştır.

1. YÖNTEM

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi: Kitap endüstrisinin yapısal değişkenlerinin genel görünümünü ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, literatür taramasına ve betimleme çalışmasına/betimsel analize dayanmaktadır.

Çalışmanın Kapsamı: Kitap yayıncılık endüstrisi ekonomik, finansal ve teknik temel gerektirmesi dolayısıyla genellikle endüstrileşmeyle paralel gelişmektedir. Bu durumu, sanayileşmiş bölge ve ülkelerin kitap yayıncılığına olan etkisini 2012 tarihi itibarıyla ortaya ko"yan şu alıntıda görmek mümkündür: "AB pazarı, en büyük pazardır. Üç büyük AB pazarı (Almanya, Fransa, Birleşik Krallık) genel toplamın %50'sinden fazlasını oluşturmaktadır." (Simon ve de Prat, 2012, s. 27).

Çalışmanın evreni, kitap yayıncılığının gelişmiş olduğu ve sanayi kapitalizminin ileri düzeyde gelişim gösterdiği Kuzey Amerika, Asya ve Avrupa Birliği ülkeleridir. Çalışmanın örneklemini ise Almanya, Fransa, İngiltere, İspanya, Japonya ve Türkiye'dir. Çalışmada "kolayda örnekleme yöntemi" seçilmiştir. Japonya büyük bir ekonomik güç olması, Türkiye ise kitap yayıncılığındaki durumunu diğer ülkelerin genel görünümü içindeki yerinin görülmesi amacıyla çalışmaya dahil edilmiştir. Ayrıca çalışmaya dahil ülkelere dair veriye ulaşma imkânı da belirleyici olmuştur.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE: KİTAP YAYINCILIĞININ TARİHSEL VE TEKNOLOJİK BAĞLAMI

Bu çalışmada kuramsal çerçeve, 1. Kitapların elle yazılması ve çoğaltılması. 2. Maatbanın baskı teknolojisine dayalı kitlesel üretimi 3. Dijital teknolojiye (e-kitap) dayalı üretim ve dağıtımını olarak üç aşamada anlatılmıştır. Daha sonra bu teknolojik ve ekonomik zemin üzerinde gelişen kitap endüstrisi gelişmiş kapitalist ülkeler ve Türkiye bağlamında seçilen örneklem üzerinden incelenecektir.

2.1. İlk Dönem Teknolojinin Yayıncılığa Etkisi

Kitapların elle yazılması ve çoğaltılmasını içeren ilk dönemin vurgulanması gereken özelliği, kitap teknolojisi ve uygulamalarının başlangıcı ve geliştiricilerinin kolayca ayrıştırılmayacak kadar çok eski ve çok medeniyetli bir serüveni bağrında taşımış olduğu hakikatidir. Kesin olan şey, kitap teknolojisinin ilk çağ medeniyetlerinde din veya pagan olmak üzere birçok medeniyet, mucid ve düşünürün katkısıyla gelişerek günümüze geldiğidir.

Kitabın geçmişi ancak 500 yıl öncesine kadar izlenebilirken, kitap fikri çok daha eskilere gitmektedir. Bilim insanları, Mısır'da yaklaşık M.Ö. 3 bin tarihine kadar gidebilen papirüs rulolarını modern kitabın ilk ataları olarak görmektedir (Titiloye Oyeyink, Aganbi, 2016, s. 3).

İnsanlığa mesaj verme amacını taşıyan tek tanrılı dinler ve takipçileri; dini metinlerin okunması, ezberlenmesi ve dini ilkelerin kayda geçirilmesine dönük çabalarıyla kitap fikrinin ortaya çıkmasında ve şekil almasında son derece önemli katkılar sağlayarak modern kitapçılığa giden taşları döşemiştir. Anand (1980) şöyle açıklar: "*Tanrı ilk yazar, papaz ilk yayıncı ve muska yazan yazıcı ilk kitapçıdır. Daha sonra yazarlığın bu üç işlevi sıradan insanların eline geçerek belirsizleşti.*" (Anand, 1980, s. 111-116).

Papirüs, Nil vadisindeki saz benzeri bir bitkiden ve benzeri kağıttan yapılmıştır. Kitap yazarları papirüs yaprağını yere serip üzerine yazı yazdılar. Yaprığın bir tarafına metni kopyalayıp, ardından bitmiş el yazmalarını topladılar. Yunanlılar, aynı şekilde Mısırlılardan

papirüs rulosunu öğrendiler. Çinliler ayrıca kitaplarını M.Ö. 1300 civarında ahşap ve bambudan yaptılar (Titiloye Oyeyink, Aganbi, 2016, s. 3).

Macioti'e (1989) göre Johannes Gutenberg, 1440 yılında, ilk hareketli metal baskı makinesini tanıtmıştır. Aslında pişmiş kilden ilk hareketli baskı milattan sonra 1045'te Çin'de yapılmıştır ve ilk pratik ahşaptan yapılmış baskı 1300'lerde Çin'de geliştirilmiştir (Simon ve de Prat, 2012, s. 27).

Köle emeğine dayanan papirüs rulolardan günümüzün kitabevleri (random house) arasında uzun bir tarihsel kesit vardır. Farklılığın bir kısmı kitabın görünümü (formatı) ve ona yönelik teknolojilerle ilgili olmuştur. M.S. 100 civarında Hıristiyanlar papirüs sayfalarının birbirine baktığı ve rulolar yerine birbirine bağlandığı bir belge olan Codex'i icat ettikleri zaman el yazmaları bir kitap görünümüne bürünmeye başlamıştır. (Titiloye Oyeyink, Aganbi, 2016, s. 3).

Modern kitaplarda kullanılan ve sayfalarla birbirine bağlı ciltli "kodeks" formatın (codex: ahşap blok, kitap) ilk kullanıldığı birinci asra kadar geri götürülebilen kitap; medya ve içerik endüstrilerinin alt sektörü olarak, "orijinal" olmasa da "en eski" sektörüdür. Kodeks yavaş yavaş parşömenin (papirüs rulosu, parşömen veya kağıt) yerini almıştır. Parşömenlere yalnızca sıralı olarak erişilebilirirken, bu yeni format teknolojide rastgele erişime izin verilmektedir. Bu, matbaanın icadından önceki en önemli "teknolojik değişim" olarak kabul edilir (Simon ve de Prat, 2012, s. 21).

2.2. Matbaa Teknolojisi ve Gutenberg Galaksisi

Asırlarca ilk nesil kitap teknolojisi olarak kullanılan papirüs ve parşömenden sonra ikinci nesil kitap teknolojisinde Gutenberg'in matbaa teknolojisinde (tipografi) devrim yaratan "hareketli baskı kalıbı" icadı öne çıkar. Kitlesele üretime imkân sağlayan tipografi; etkisi ve yaygınlığından ötürü McLuhan'ın deyişle "Gutenberg Galaksisini" ortaya çıkarmıştır.

Tarihe dönüp bakıldığında, Gutenberg'in yeni icadı hareketli baskıdan günümüze kitap üretimi ve kitap endüstrisinin birçok kez teknolojik değişimden etkilenmiş olduğu açıkça görülecektir. Bilahare el presi mekanik presle, elle dizgi mekanik dizgiyle yer değiştirmiştir ve sayfaların elle montajı yerini linotip ve monotip makinelere ve bunlar da yerini daha sonra bilgisayar tabanlı dizgiye bırakmıştır. Bu nedenle kitap endüstrisi, teknolojik değişimle başa çıkma ve buna uyum sağlama konusunda uzun bir geçmişe sahiptir. Toplam kitap üretimi, dağıtımı ve kullanımı sistemi dışındaki diğer alanlar teknolojik değişime daha az maruz kalmıştır (Bergström, Höglund ve diğ., 2017, ss. 13-14).

Asırlarca Çin ve Orta Asya'da kullanılan matbaa Avrupa'da ilk kez 15. yüzyılda kullanılmıştır. 1454 yılında Gutenberg'in ilk kez kullandığı matbaa makinesini Çin ve Orta Asya'da kullanılan şekillerinden ayıran ve hızlıca yayılmasını sağlayan şey, müteharrik harflere dayanan baskı tekniğidir. Bu teknik, ayrı ayrı harf kalıplarının (hurufat) (Kut akt.

Erken, 2016, s.40) bir bütün halinde dizilerek sayfalara aktarılması temeline dayanır. Matbaa, en geç endüstrileşen ve modernize olan sektörlerden biri olarak değerlendirilmektedir (Hemmungs Wirtén, 2007 akt. Erken, ss. 39-40).

Marshall Mc Luhan'ın (1962) ünlü “Gutenberg Galaxy” adlı eserinde iddia ettiğine göre ‘Tipografinin icadı, ilk tekdüze (uniform) tekrarlanabilir emtiayı ve ilk kitlesel üretimi sağlayarak uygulamalı bilginin yeni görsel hakimiyetini doğrulamış ve etki alanını genişletmiştir. Elizabeth Eisenstein’e (1980) göre ise tipografinin, Avrupa toplumunun ortaçağdan yeni çağa geçişini sağlayan derin bir etkisi olmuştur.” (Simon ve de Prat, 2012, s. 21).

Oso (2002)’a göre Johannes Guttenberg tarafından icat edilen tipografi,* ilginç bir şekilde modern kitap yayıncılığının büyümesini sağlamıştır. Tipografi Gurusu Gutenberg, en ünlü yaratımı olarak bugünün baskı standartlarıyla mukayese edildiğinde bile oldukça güzel olan ilk basılan kırk iki satırlık İncillerinden çok daha fazla kitlesel doküman baskı üretimini sağlayan bir krediye sahip olmuştur. Tipografi (hareketli baskı), tahta baskıya karşı gerçekten olağanüstü bir teknolojik ilerleme olarak hemen kabul edilirken, Gutenberg’in fikirleri hızla yayılmıştır ve 1500 yılına gelindiğinde çeşitli ülkelerde 242 şehirde matbaalar kurulmuştur (Titiloye Oyeyink, Aganbi, s. 3).

Kitabı aristokrasi, din sınıfı ve elitlerden alarak kitleyle buluşturan tipografi devrimi, dijital yayıncılığa kadar yedi asır boyunca dünyada basılı kitap üretiminde tek hakim matbaa teknolojisi olarak kalmıştır. Günümüzde ise üçüncü nesil olan dijital teknolojiye direnmeye çalışıyor.

Dünyada 1970’li yıllarda, bir kitabın ortaya çıkışı tamamen otomatik bir hale gelmiştir (Banham akt. Erken, 2016, s. 69). Bu düzen içinde, ofset baskı kullanılmış, yanında da foto-dizgi makinelerin hizmet vermiştir. Batıda matbaa sistemlerinin otomatikleşmesi, eski tip makinaların gelişmekte olan ülkelere ihracına sebep olmuştur ve bu nedenle, Türkiye de dahil olmak üzere gelişmekte olan ülkelerde, teknoloji atılımı ancak 1985’li yıllardan itibaren yükselmeye başlamıştır (Erdoğanaras, akt. Eken, 2016, s. 69).

Taş baskı, ofset baskı, tipo baskı gibi farklı dizgi ve baskı teknolojisiyle olgunlaşarak günümüze gelen matbaa teknolojisindeki tarihsel gelişmeler hem bu çalışmanın hacmini aşmamak hem de dijital yayıncılık teknolojisine daha çok yer bırakmak amacıyla detaylar atlanmıştır.

* Orijinal metinde yer alan ‘hareketli tip matbaa (movable type of printing press)’ yerine tipografi kullanılmıştır.

2.3. Dijital Teknoloji: E-Kitap ve E-Okuyucu Pazarının Yükselişi

Kitabın önemli bir özelliği taşınabilirliğidir: Trende veya otobüste, yatakta, plajda veya kütüphanede bir çalışma masasında okuyabiliriz (Bergström, Höglund ve diğ.; 2017, s.23). Ancak geleneksel kitaba erişimin zorluklarıyla kıyaslandığında *“internet ve yeni teknolojileri kullananlar internetten alışverişin avantajlarından yararlanmakta, zaman ve mekândan bağımsız olarak kendi evlerinin rahatlığında e-kitap satın almaktadırlar.”* (Zubac ve Tominac, 2014, s. 128).

‘E-kitap cihazı’ veya ‘e-okuyucu’ olarak da adlandırılan ‘e-kitap okuyucu’, öncelikle dijital e-kitap ve süreli yayınların okunması amacıyla tasarlanmış bir elektronik mobil cihazdır (Zubac ve Tominac, 2014, s. 124). ABD’de internet kitapçılarının faaliyete geçmesi, e-kitabı dünya pazarına taşıırken, e-kitabın geliştirilmesi için ön koşullar 1971 yılında Gutenberg Projesi (Project Gutenberg) aracılığıyla başlatılmıştı (Horvat ve Živković, 2012, akt. Zubac ve Tominac, 2014, s. 129).

20. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri’nde ilk çevrim içi kitapçılarının ortaya çıkışı, elektronik kitabın çevrimiçi pazara girmesinin önünü açmıştır. Bugün, e-kitap dünya çapında yayıncılığın, kitap ticaretinin ve kütüphane faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olmuştur (Zubac ve Tominac, 2014, s. 123).

E-kitap alanında Jeff Bezos’un şirketi Amazon liderliğini sürmektedir. Lebert (2009)’e göre Amazon’un kurucusu Bezos anket yöntemiyle yaptığı piyasa araştırmasında *“en çok satılan beş ürünün müzik CD’leri, filmler, donanım, yazılım ve kitaplar olduğunu keşfetmiştir”* (Zubac ve Tominac, 2014, s. 125). Bu sonuçlar, Bezos’un e-kitap konusundaki küresel açlığı farketmesini ve bu alanda onu dev haline getirecek adımları atmasını sağlamıştır.

E-kitap günümüzde kitap zincirinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. E-kitap satışı, kendi kitap satış hizmetlerini başlatan ağ hizmet sağlayıcılarından da büyük ölçüde etkilenmektedir. Elektronik mürekkepli e-okuyucular, yani piyasada ‘elektronik kağıtlar’ olarak adlandırılan genel amaçlı okuma cihazlarında e-kitap okumak ve kullanmak için iki ana platform olan IOS ve Android (Zubac ve Tominac, 2014, s. 129) hakimiyeti sürerken, aynı zamanda küresel devlerin rekabet üstünlüğünü de önemli ölçüde belirlemektedir.

İlk elde taşınan e-kitap okuyucuları 1990’lı yıllarının sonunda ortaya çıkmasına rağmen yüksek fiyatları, yetersiz e-kitap içeriği ve gelişmemiş teknolojisi nedeniyle piyasada yeterli düzeyde performans göstermediler (Stone, 2009). E-kitabın yeni pazar dönemi, Amazon.com’un e-cihaz Kindle’ı 399 ABD doları fiyatına, içinde dijital olarak 90.000 e-kitap (e-kitap) başlığıyla kullanıcıların erişimine satışa sunduğu 2007 yılında başlar. Amazon, diğer e-okuyucularla uyumlu olmayan AZW formu biçimindeki e-kitaplarıyla dijital haklar, kâr ve

pazar üzerinde kurduğu tekel yoluyla kullanıcıları cihazlarına kalıcı olarak bağlamayı amaçlamıştır (Zubac ve Tominac, 2014, s. 129).

Apple, ilk çok işlevli tablet bilgisayar olan iPad'i 2010 yılında piyasaya sürmüştür. Aynı yıl e-kitapların popülaritesi ABD'de daha da artmıştır. 2010 ve 2011'deki e-pazar araştırmasına göre, e-kitap satışları basılı kitap satışlarını aşmıştır. Bunun nedeni yalnızca Kindle cihazının ve Amazon'un düşük e-kitap içerik fiyatlarına yönelik agresif politikasından kaynaklanmamakta, aynı zamanda kitabı kalıcı olarak Kindle cihazlarına ve Dijital haklar yönetimini (DRM) Amazon modeline bağlayan AZW formatında da yatmaktadır (Zubac ve Tominac, 2014, s. 130). Ancak Apple ve Amazon'un hedef kitleyi kalıcı olmasını sağlayan politikaları sarsan gelişme olarak, üretilen Nook e-okuyucusunun piyasaya sunulmasıyla gelişmiştir.

Temmuz 2009'da, Barnes ve Noble dünyanın en büyük internet kitap mağazasını kurmuştur ve aynı yılın Ekim ayında, renkli dokunmatik ekranlı Android işletim sistemine dayalı Nook adlı e-kitap okuyucuyu piyasaya sunmuştur. 2010 yılında, Barnes & Noble, Google Kitaplar ile iş birliğine girmiştir (Zubac ve Tominac, 2014, s. 130). E-okuyuculardaki teknoloji, hedef kitleyi formatla bağlama ve fiyat indirme stratejileriyle devam eden sert rekabet, bu defa Çin taktiği uygulayarak ucuzluğuyla pazara girmeyi başaran Kobo şirketinin stratejisiyle devam etmiştir.

Kanadalı Kobo şirketi, Kobo eReader e-okuyucusunu Mayıs 2010'da piyasaya sundu. İki ay sonra, aynı yılın Temmuz ayında Kobo şirketi, e-okuyucuların fiyatlarını önemli ölçüde azaltarak ABD pazarındaki önde gelen internet kitapçıların ana rakibi olmuştur. Kobo'nun yazılımı, müşterilerin gereksinimlerine uyarlanabilir şekilde Black Berry, Playbook, iPad, iPhone ve Android cihazları tarafından desteklenmektedir. Kobo'nun aksine Kindle ve Nook çok daha az kitap başlığı saklar. Bahsedilen okuyucular dışında, bugün piyasada bulunan Sony sürümü okuyucular, Txtr eBook Reader, Prestigio App 3.0 vb. bulunan başka e-okuyucular da vardır (Zubac ve Tominac, 2014, s. 130).

2.4. AB ve ABD'de E-Kitap Politikaları

Ekonomik göstergeler, ABD ve Avrupa kitap pazarı ve teknolojisinde elektronik kitap satışından elde edilen gelirlerin sürekli arttığını gösteriyor (Zubac ve Tominac, 2014, s.130). ABD, 2010 yılında küresel harcamaların % 57'si ile elektronik kitap pazarına hakim (PWC 2011) olmuştur. 2010 yılında ABD'de 77 milyon genel kategoride dijital kitap satılmıştır ve satılan kopyalar açısından kitap pazarının % 9'unu (akademik ve profesyonel e-kitap pazarı dahil değil) ve tüm kitap pazarının % 6'sını oluşturuyor (759 milyon dolar civarında gelir) Poort vd. akt. Simon ve de Prat, 2012, s. 29).

ABD'den farklı olarak Avrupa'nın e-kitaplarda ve esas olarak elektronik mürekkepli e-okuyucularda mevcut olan piyasa işlemleri önemli ölçüde daha yavaş gelişmektedir. Avrupa Birliği üyesi devletler pazarında e-kitap ticaretinin alıcıya / kullanıcıya ulaşmasının önünde birçok engel durmaktadır. Bu pazarın daha hızlı gelişmesinin önünde duran engellerden bazıları şunlardır (Zubac ve Tominac, 2014, ss. 125-126): *Pahalı e-cihazlara yapılan büyük harcamalar, yeni teknolojiler hakkında yetersiz bilgi, alıcıların / kullanıcıların mahremiyet ve güvenlik haklarının korunması, AB'de dil kültüründeki farklılıklar, uyumsuz kitap tüccarlarının mülkiyet hakları - AB ülkeleri içerisinde Dijital Hak Yönetimi (Digital Right Management); platformlar, yeni iş modelleri, bunların kombinasyonları ve bu yeni medyanın pazarlanmasına yönelik yaklaşımlarla denenemelerin sürdürülmesi; korsanlık sorunları, hükümetlerin anlayış eksikliği, basılı kitap satışlarında azalma ve kitapçıların kapanma korkusu.*

Temel görevi satın aldıkları materyali kullanıcılarına ödünç vermek olan e-kitap müşterilerinden biri olan kütüphaneler, piyasanın gereklerine ve buldukları ülkenin mevzuatına uyum sağlamak zorunda kalıyorlar. "1990'ların sonlarında kullanıcılarına e-kitap satın almaya ve ödünç vermeye başlayan ABD kütüphanelerinin aksine, büyük Britanya'daki kütüphanelerin e-kitaplara ancak 2000'lerin sonlarında ilgi göstermeye başladığını" araştırmalar göstermektedir. Avrupa Birliği'ne üye diğer ülkelerde kütüphaneler; bugün hala *satın alma, işleme ve ödünç verme, e-kitap ödünç ücretlerinde telif hakkı koruması sorunları, telif hakkı bedellerinin miktarı, aşırı fiyatlı kitapçı indirimleri ve kitapçılar tarafından belirlenen uyumsuz iş modelleri ve mülkiyet haklarıyla (ownership rights) uğraşmaktadır* (Small, akt. Zubac ve Tominac, 2014, ss. 125-126).

Bir e-okuyucuda okunabilen elektronik kitabın ortaya çıkışı, kitap piyasasındaki değişimin gidişatını etkilemiştir. Öte yandan yayıncılar, kitap tüccarları, kütüphaneler ve müşterilerin / kullanıcıların çeşitli dijital kitap içeriklerinin (en çok satanlar, kurgu dışı, referans, profesyonel ve bilimsel literatür, çocuklar ve genç yetişkinler edebiyatı) teslimi ve okunmasıyla ilgili ihtiyaçları arasındaki ticari ilişkileri değiştirmiştir. E-kitap pratikte kitap zincirinin ayrılmaz bir parçası haline gelirken, e-kitap satışları kendi kitap satış hizmetlerini başlatan ağ hizmeti sağlayıcılarından da büyük ölçüde etkilenmektedir (Zubac ve Tominac, 2014, ss. 124-125).

Ekonomik gelişme ile e-kitap piyasasının gelişmesi arasında paralellikler vardır. ABD ve AB ülkelerinde e-kitap konusunda yaşanan piyasa rekabeti ve yasal çerçeve tartışmalarının erken başlamış olması, bu bölgesel pazarların küresel sistemdeki ekonomik, teknolojik ve finansal üstünlüğüyle yakından ilişkilidir. Ancak internet tabanlı yeni ekonomiden etkilenme dünyanın diğer bölgelerine hızla sirayet ederken, çok geç benimsediği matbaa teknolojilerinden farklı olarak Türkiye, sosyal medya başta olmak üzere dünyadaki teknolojik gelişmeden çok zaman geçmeden karşılaşmış, bazı şirketler kurulmuştur.

Türkiye’de ilk internetten satış sitesi olan pandora.com.tr, 1994 yılında faaliyete başlasa, internetten kitap satışının yaygınlaşması 2000’li yıllarda gerçekleşmiştir (Erken, 2016, s. 91). Zaman içinde pek çok internetten satış sitesi açılmış olsa da internetten satış noktasında en yaygın siteler, 2000 öncesinde kurulan internet siteleridir. Bunlar, pandora.com.tr’nin dışında, kitapyardu.com ve idifix.com.tr adresli internet siteleridir (Erken, 2016, s. 91).

3. KİTAP ENDÜSTRİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

3.1. Kitap Endüstrisinin Piyasa Durumu

Yayıncılık sektörü, 2009’da 109 milyar dolar gelire sahip olan eğlence ve medya endüstrilerinin toplam gelirlerinin yaklaşık % 8’ini oluşturmuştur. Olgun bir piyasa olan yayıncılık sektörü, örneğin fiziksel harcamalardaki düşüşün dramatik olduğu kayıtlı müzik endüstrisi sektöründe gözlemlenen olumsuz eğilimlerle kıyaslandığında durum neredeyse sabit görünmektedir (Simon ve de Prat, 2012, s. 25). Küresel yayın pazarının bölgesel bazda büyüklüğü aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: Dünya Bölgesel Yayın Pazarı

Bölge	2009 (Milyar Dolar)
Kuzey Amerika	32.7
Avrupa (Almanya, Fransa, İngiltere)	43.4
Asya Pasifik (Japon, Çin, Hindistan)	29.4
Latin Amerika (Brezilya)	2.7

Kaynak: Source: PWC, 2011 akt. Simon ve de Prat, 2012, s. 25).

Tabloya göre ikinci sırada Kuzey Amerika, ardından da Japonya ve yükselen ekonomik güçler olan Çin ve Hindistan’ı barındıran Asya Pasifik gelmektedir. Özellikle Çin’in hızlı yükselişine bakıldığında yıllar içinde Asya Pasifiğin ilk sıraya oturması güçlü bir olasılık olarak görünüyor. Öte yandan 2009 rakamlarını içeren bu tabloda, günümüz itibarıyla Avrupa Birliği üyeliğinden “Brexit” antlaşmasıyla çıkan İngiltere’nin payını çıkardıktan sonra üç bölgesel pazarın birbirine benzer ve yakın büyüklükte olduğu görülecektir.

AB şirketlerinin (Bertelsman, Hachette, Pearson, Wolters Kluwer) lider olduğu tek pazarın medya ve eğlence pazarları olduğunu belirtmekte fayda var. (PWC, 2011)’a göre 2009’da 109 milyar ABD dolarına ulaşan küresel gelirden AB pazarı 44 milyar dolarla toplam pazarın % 40’ını, ABD ise 33 milyar dolarla % 30’unu oluşturuyor. Almanya, 2010 itibarıyla yaklaşık 10 milyar Euro ile AB’deki en büyük pazardır. Avrupa Yayıncılar Federasyonu (FEP)’unun altını çizdiği gibi, “dünyanın üç büyük uluslararası kitap fuarı - Frankfurt, Londra ve Bologna - Avrupa’da düzenleniyor” (Simon ve de Prat, 2012, s. 25).

Tablo 2: Ciro Bazında Dünyanın Önde Gelen Yayın Şirketleri (2010, Milyon Euro)

Sıra	Şirket Adı	Ülke	Şirket Sahibi	Şirket Sahibi Ülke	Gelir
1	Pearson	Country	Pearson (corp.)	UK	6 102.09
2	Reed Elsevier	UK/NL/US	Reed Elsevier (corp)	UK/NL/US	5 387.47
3	Pearson Education	UK	Pearson	UK	4 880.51
4	Thomson Reuters	US	The Woodbridge Company Ltd	Canada	4 297.93
5	Wolters Kluwer	NL	Wolters Kluwer	NL	3 556.00
6	Lexis Nexis	NL	Reed Elsevier	UK/NL/US	3 073.12
7	Bertelsman	Germany	Bertelsman AG	Germany	2 897.00
8	Elsevier Science	UK/NL/US	Reed Elsevier	UK/NL/US	2 350.35
9	Hachette Livre	France	Lagardère	France	2 165.00
10	Mc Graw-Hill Education	US	The McGraw-Hill Companies	US	1 835.46
11	Grupo Planeta	Spain	Grupo Planeta	Spain	1 829.00
12	Random House	US	Bertelsman AG	Germany	1 828

Kaynak: Livres Hebdon°870, 2011, akt. Simon & de Prat, 2012, s. 25)

Piault (2011)'a göre kitap yayıncılığının yeni büyük oyuncuları, eğitim kitaplarında uzmanlaşmış Çin, Brezilya ve Güney Kore şirketleridir. Bu segmentin daha güçlü büyümesi ve görece gücünün yanı sıra beklenen büyümesini de açıklıyor. Çin'de Higher Education Press, 320 milyon Euro'luk bir şirket oluşturmak için China Education ile birleşti. Brezilya'nın önde gelen firmaları Abril Educacao, Saraiva ve Editora FTD eğitim kitapları şirketleridir (Simon ve de Prat, 2012, s. 26).

3.2. Ükelere Göre Kitap Endüstrisi

Demokratik kültür derinliği olan Avrupa kıtası, kültür ve yayıncılık alanında önemli bir aktördür. Avrupa Yayıncılar Federasyonu'na (AYF) göre "2009 yılında 23 milyar Euro yıllık kitap satış gelinine sahip olan Avrupa Birliği'nde kitap yayıncılığının ağırlığı önemlidir." (Simon ve de Prat, 2012, s. 31). Covid-19 pandemisi, 2019 ve 2020 yılının kitap satış gelirlerini olumsuz etkileyerek 2009'un gerisine düşürmüştür. AYF'nin yaptırdığı ankete göre 2019'da Avrupa Birliği ve Avrupa Ekonomik Alanı Üye Devletler'de kitap yayıncılarının 22.4 milyar Euro olan yıllık kitap satış geliri 2020 yılında gerileyerek 22.2 milyar Euro olmuştur (European Book Publishing Statistics, <https://fep-fee.eu/European-Book-Publishing-1400>, erişim tarihi 28.11.2022).

Aşağıda geleneksel yayıncılık pastasına karşı yeni bir mecra olarak e-kitap yayıncılığının önemli bir çıkış trendine girdiği görülmektedir.

Tablo 3: AB Üyesi 5 Ülkenin E-Kitap Pazarları, 2008-2014 (Milyar Euro)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Basılı Yayıncılık	17.6	17.5	17.2	16.9	16.5	16.2	16
E-Kitap	0.1	0.2	0.4	0.6	1	1.3	1.6

Kaynak: Idate, 2011 Simon ve de Prat, 2012, p.24).

Tablo, daha ihtiyatlı olan AB’de bile e-kitap pazarının geleneksel pazara göre (7 yılda 16 kat) dramatik yükselişini göstermesi açısından ilginçtir. Günümüz oranlarıyla bu trendin çok daha yüksek olduğu bilinmektedir.

Almanya

2010 yılı itibarıyla Alman kitap pazarı perakende satışlara göre % 0.4'lük bir büyümeyle 9.7 milyar Euro'ya ulaşmıştır (Börsenverein des Deutschen Buchhandels, 2011, akt. Simon & de Prat, 2012, s. 37). Almanya’da beş büyük perakende zinciri olan Thalia Holding, DBH, Mayersche Buchhandlung, Pustet and Wittwer satışların %22’sini topluyor (Simon ve de Prat, 2012, s. 37). Pazara büyük grupların egemen olduğu Almanya’nın Springer-Verlag şirketi, 2.000 bilimsel dergi ile dünyanın ikinci büyük yayın grubunu oluşturur (Benhamou, 2010). Almanya'daki kitap perakende ortamı, küçük kasaba kitapçılarından çeşitli departmanlara sahip oldukça uzmanlaşmış mağazalara (örneğin: hukuk, ticaret ve vergiler) kadar ülke çapında yaklaşık 3.800 satış noktası ile çeşitlilik göstermektedir (Simon ve de Prat, 2012, s.9).

Fransa

2009 yılında, Fransız kitap pazarı 5 milyar Euro'nun üzerinde satış gerçekleştirmiştir. 74.800 kitap (başlık) yayınlanan Fransa’da 224 yayınevi tarafından 609.3 milyon kopya basılmıştır. 64 yayınevi (% 90) yılda 200'den fazla kitap yayınlanmıştır (Simon ve de Prat, 2012, s. 9).

Fransız Kültür Bakanlığı, kitap yayıncılığını sağladığı gelirler dolayısıyla en önemli kültür endüstrisi olarak görmektedir. (Geymard, 2009). Kitap yayıncılığının, "kültürel" sektördeki işgücününün beşte birini istihdam etmektedir (Simon ve de Prat, 2012, s. 9).

İnternet satışları, toplam satışların yaklaşık %10'una (hem değer hem de miktar olarak) ulaşmaktadır. Bu oran, hala posta siparişleri ve kulüplerden yapılan satışların yüzdesinden daha düşüktür. Kitap satışlarının % 45 kadarı (veya toplam piyasa değerinin % 43'ü) süper mağazalardan yapılmaktadır (Simon ve de Prat, 2012, s.9-10). Ülkenin pazar yapısı, sınırlı rekabetiyle oligopolistik bir piyasadır: Firmaların % 4.3'ü gelirlerin % 65.3'ünü elde ederken (Busson, 2011), en büyük 12 yayıncı ise pazarın % 80'nini temsil ediyor (Simon ve de Prat, 2012, s. 40).

Önde gelen iki firma (Hachette-Lagardère ve Vivendi Universal Publishing-VUP), dört aile şirketi (Albin-Michel, Flammarion, Gallimard, Le Seuil) ve sayısız küçük yayıncının hakim

olduğu bir piyasa yapısıyla belli bir süre stabil görünen Fransız yayıncılık sektörü, bazı dramatik değişikliklere uğramıştır (Simon ve de Prat, 2012, s. 39).

Pazarın büyük firmaları şunlardır: Hachette, Editis, France Loisirs, Éditions Atlas, Media Participations, Flammarion, Reed Elsevier. Independent publishers: La Martinière, Gallimard, Lefèbvre-Sarrut, Albin Michel (Simon ve de Prat, 2012, s. 41).

Birleşik Krallık

Birleşik Krallık yayıncılık açısından önemli bir Avrupa ülkesidir. Brexit süreciyle AB'nden çıkan Birleşik Krallık, verilerin ait olduğu dönemde AB üyesi olduğu için bu başlık altında değerlendirilmiştir.

Birleşik Krallık yayıncıları, 2009 yılında 3.053 milyon £ fatura bedeli ile tahmini 763 milyon kitap satmıştır. 2009'da dijital ürünlerin satışının, 2008'e göre % 20 artarak 150 milyon sterlin üzerinde olduğu tahmin ediliyor (PA İstatistik Yıllığı 2009, Yayıncılar Derneği 2010). Ülkenin kitap piyasasının 2009'daki değeri, son alıcı fiyatlarına göre 3.4 milyar sterlin olduğu tahmin ediliyor (Simon ve de Prat, 2012, s. 52).

Birleşik Krallıkta kurumsal müşteriler, yayıncıların başka bir gelir kaynağını oluşturuyor. 2007/2009 dönemi için tahmin edilen 147.4 milyon £ gelirin kurumsal olarak dağılımı şöyledir: İngiliz Kütüphanesi (3.2 milyon), halk kütüphaneleri (92 milyon), üniversite, kolej ve okul kütüphanesi hizmeti (51.2 milyon) (Simon ve de Prat, 2012, s. 52).

İtalya

İtalyan Editörler Birliği'ne göre, 2011 yılında İtalya'daki toplam yayıncılık pazarı 3.408 milyar avroya ulaşmıştır. İtalya'da yayıncılık sektöründe, 36.000 çalışanın istihdamından sorumlu olan yaklaşık 2.500 aktif yayıncı var. 2010 yılı itibarıyla İtalya'da pazar paylarına göre en büyük 5 firma şöyledir: Gruppo Mondadori (27.4), RCS Group (% 11.8), Gruppo GEMS (% 10.6), Gruppo Giunti (% 7.7) ve Feltrinelli (% 5.5) (Luisa Capelli 2011, akt. Simon ve de Prat, 2012, s. 46).

İspanya

İspanya'da 2010'da 228 milyondan fazla kitap satılmıştır (ortalama fiyat: 12,67 avro), 300 milyondan fazla kopya yayınlanmıştır (Simon and de Prat, 2012, s. 50). İspanya Yayıncılar Birliği Federasyonu (FGEE) verilerine göre kitap satışlarından elde edilen gelir 2009'da 3.1 milyar avro iken, 2010'da bu oran düşerek 2.890 milyar avro olmuştur. İspanyol kitap endüstrisi, aynı yıl 457 milyon avro ihracat yapmıştır. İspanya, Latin Amerika'da önemli bir varlığa sahiptir (Simon ve de Prat, 2012, ss. 49-50).

Yayıncılık sektöründe 2010'da 2.994 özel ve 529 kamu kuruluşu aktiftir. Pazarda 19 yayıncı (ilk beşi: Editorial Mad, Anaya, Editorial CEP, Oxford University Press España, Susaeta Ediciones) yayınlanan kitap başlıklarının (başlık) %30'unu oluşturuyor ve her biri

yılda 700'den fazla kitap yayınlıyor. 1.617 yayıncı ise yılda dört veya daha az kitap çıkarır (Simon ve de Prat, 2012, ss. 49-50).

Japonya

2017 tarihli bir kaynağa göre Japonya'da toplam kitap ve dergi satışları 1996'da zirveye ulaşmaktadır. O zamandan beri, 20 yılı aşkın süredir düşüş gösteriyor. 2015 tarihi itibarıyla toplam kitap ve dergi satışları şu şekildedir: *Kitaplar*: 742 milyar yen (Bir önceki yıla göre % 1.7 düşüş). *Dergiler*: 780 milyar yen (% 8.4 düşüş). Yeni başlık sayısı: 76.445 başlık (günlük 209 başlık). *Basılı başlık sayısı*: 980.000 başlık. *Dergi sayısı*: 2.991 (aylık) / 87 (haftalık). *E-kitap (E-dahil) dergiler*: 150.2 milyar yen (% 31.3 artış) (An Introduction to Publishing in Japan 2017–2018", 2017, s. 8).

Türkiye Kitap Pazarı

Türkiye, siyasal örgütlenme modeli olarak 1945 sonrası Batı'nın çoğulcu demokrasi denemesiyle birlikte Batı bloğu ve onun kapitalist piyasa şartlarına yönelmiştir. Başta ithal ikame, 1980 sonrasında ise ihracata ve serbest rekabete dayalı ekonomik modeli içinde hem devlet hem de özel sektör yayıncılığının olduğu karma bir modele sahiptir.

Yayıncılık sektöründe hem düzenleyici hem de piyasa kurucu olarak dönem dönem değişse de devletin hep bir ağırlığı olmuştur. Piyasa düzenleme ve kurma fonksiyonlarının yanında devletin doğrudan kitap üretimini de gerçekleştirerek bir oyuncu olarak piyasadaki dengeyi etkilemiştir. Kitap üretiminde iki dönemde özellikle devletin piyasada ağırlığı net hissedilmiştir. 1940'lı yıllarda Hasan Ali Yücel'in dünya klasiklerini bastırması ve AKP döneminde öğrencilere ücretsiz kitapların devlet eliyle basılıp dağıtılması.

Tablo 4: Türkiye Kitap Perakende Pazarı (USD)

SEGMENTLER	2016	2017	2018	2019
Eğitim Yayınları	1.094	616	634	775
Kültür Yayınları	833	806	621	547
Akademik Yayınlar	45	35	25	28
İthal Yayınlar	153	134	106	113
TOPLAM	2.126	1.591	1.386	1.463

Kaynak: Türkiye Yayıncılar Birliği, <http://turkaybir.org.tr/2019-turkiye-kitap-pazarı-raporu/#.X1jho1UzbIV> (erişim tarihi 9.9.2020) verilerinden hazırlanmıştır.

Türkiye'de devletin bastığı kitapların yanında sınav ve yardımcı ders kitaplarının yüksek oranda olduğu bilinmektedir. Eğitim yayıncılığı, üretim ve cirosuyla sektörde yayıncılığın lokomotifine olmaya devam etmiştir.

Aşağıda 2016-2019 yılları perakende pazar verileri, TL ve dolar cinsinden yer almaktadır.

Tablo 5: Türkiye Kitap Perakende Pazarı

SEGMENTLER	2018 Yıl Sonu			2019 Yıl Sonu		
	Mevcut (Milyon TL)	Pazar Payı (%)	Milyon USD	Mevcut (Milyon TL)	Pazar Payı (%)	Milyon USD
Eğitim Yayınları	3.252	46.69	634	4.691	52.99	775
Kültür Yayınları	3.022	43.39	621	3.307	37.36	547
Akademik Yayınlar	141	2.02	25	171	1.93	28
İthal Yayınlar	550	7.0	106	683	7.72	113
TOPLAM	6.965	100	1.386	8.852	100	1.463
SEGMENTLER	2016 Yıl Sonu			2017 Yıl Sonu		
	Mevcut (Milyon TL)	Pazar Payı (%)	Milyon USD	Mevcut (Milyon TL)	Pazar Payı (%)	Milyon USD
Eğitim Yayınları	3.259	51.44	1.094	2.242		616
Kültür Yayınları	2.484	39.21	833	2.935		806
Akademik Yayınlar	135	2.13	45	128	2,21	35
İthal Yayınlar	457	7.21	153	489	8.44	134
TOPLAM	6.335	100	2.126	5.794	100	1.591

Kaynak: Türkiye Yayıncılar Birliği, <http://turkaybir.org.tr/2019-turkiye-kitap-pazari-raporu/#.X1jho1UzbIV> (erişim tarihi 9.9.2020) verilerinden hazırlanmıştır.

Tablo 6. Türkiye’de Perakende Kitap Pazarı (Detaylı)

SEGMENTLER	2018 Yıl Sonu			2019 Yıl Sonu		
	Mevcut (Milyon TL)	Pazar Payı (%)	Milyon USD	Mevcut (Milyon TL)	Pazar Payı (%)	Milyon USD
EĞİTİM YAYINLARI	3.252	46,69	634	4.691	52,99	775
a. Ücretsiz Dağıtılan Ders Kitapları	656	9.42	118	834	9.42	138
b. Yardımcı kaynak ve sınava hazırlık kitapları	2.596	37.27	516	3.857	43.57	638
KÜLTÜR YAYINLARI	3.022	43.39	621	3.307	37.36	547
a. Yetişkin kurgu (edebiyat)	475	6.82	98	546	6,17	90
a. Yetişkin kurgu dışı (inceleme-araştırma)	1.684	24.18	346	1.864	21,06	308

c. İnanç	533	7.65	109	493	5.57	81
d. Çocuk ve ilk gençlik	330	4.74	68	404	4,56	67
AKADEMİK YAYINLAR	141	2.02	25	171	1.93	28
İTHAL YAYINLAR	550	7.90	106	683	7,72	113
TOPLAM	6.965	100	1.386	8.852	100	1.463

Tablo 7: Türkiye Kitap Perakende Pazarı (Devamı)

SEGMENTLER	2016 Yıl Sonu			2017 Yıl Sonu		
	Mevcut (Milyon TL)	Pazar Payı (%)	Milyon USD	Mevcut (Milyon TL)	Pazar Payı (%)	Milyon USD
EĞİTİM YAYINLARI	3.259	51,44	1.094	2.242		616
a. Ücretsiz Dağıtılan Ders Kitapları	446		150	385	6,64	106
b. Yardımcı kaynak ve sınava hazırlık kitapları	2.813		944	1.857	32,04	510
KÜLTÜR YAYINLARI	2.484	39,21	833	2.935		806
a. Yetişkin kurgu (edebiyat)	334		112	441	7,61	121
a. Yetişkin kurgu dışı (inceleme-araştırma)	1.233		414	1.627	28,08	447
c. İnanç	654		219	491	8,47	135
d. Çocuk ve ilk gençlik	263		88	376	6,49	103
AKADEMİK YAYINLAR	135	2,13	45	128	2,21	35
İTHAL YAYINLAR	457	7,21	153	489	8,44	134
TOPLAM	6.335	100	2.126	5.794	100	1.591

Kaynak: Türkiye Yayıncılar Birliği, <http://turkyaybir.org.tr/2019-turkiye-kitap-pazari-raporu/#.X1jho1UzbIV> (erişim tarihi 9.9.2020) verilerinden hazırlanmıştır.

Yayıncılar Birliği 2019 Türkiye Kitap Pazarı Raporu'nda önemli görülen noktalar aşağıda özetlenmiştir (Türkiye Yayıncılar Birliği, <http://turkyaybir.org.tr/2019-turkiye-kitap-pazari-raporu/#.X1jho1UzbIV> (erişim tarihi 09.09.2020):

- Türkiye'de 2019 yılında toplam 423.602.825 adet kitap üretilerek satışa sunulmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı'nın özel sektörden satın aldığı ve kendi matbaasında bastığı kitapların toplam adedi 2019 yılında 153.446.132 adet olmuştur. MEB'in bastığı kitaplarla birlikte toplam kitap üretimi 577.048.957 adet olmuştur.

- 2019 Perakende Kitap Pazarının büyüklüğü 8.852 Milyon TL oldu. 2019 yılında Türkiye yayıncılık perakende pazarı büyüklüğü, 2018 yılına göre cari fiyatlarla % 27.09 artış göstermektedir. Bu artışta, 2017 yılındaki sınav sistemi değişikliği nedeniyle yaşanan eğitim yayıncılığındaki kayıpların 2019 yılına da yayılarak telafi edilmesi ve döviz kurundaki dalgalanmalar sonucunda kitap fiyatlarında 2018 yılından gelen artışların etkili olduğu gözlenmektedir.
- Bandrol dağıtımı ve satışını yapan YAYFED'in (Yayımcı Meslek Birlikleri Federasyonu) açıkladığı toplam kitap üretimi geçen yıla göre % 3.16 oranında artarken segmentlere göre düşüşler de olmuştur.
- TÜİK verilerine göre 31 Aralık 2019 itibarıyla nüfusumuz 83.154.997. Kişi başına düşen üretilen kitap sayısı 6.9'dur.
- Araştırma-inceleme, edebiyat ve çocuk yayıncılığı alanlarının oluşturduğu kültür yayıncılığı, 2019 yılında 147.961.782 adet kitap üretimiyle toplam üretimin % 34.93'ünü oluşturur.
- Çocuk ve ilk gençlik kitapları 41.271.110 adet bandrolle toplam üretimin % 9.74'ünü oluşturur.
- Her türlü dini yayınların üretimi 36.899.907 adet olarak gerçekleşirken, dini yayınlar kategorisi en fazla düşüş gösteren segmenti olmuştur.
- İthal yayınlar 5.290.731 adet kitapla %1.25'lik paya sahiptir.
- Akademik yayınlar 4.890.495 adet bandrolle toplam kitap üretiminin %1.15'ini oluşturmaktadır.
- ISBN Ajansı bilgilerine göre 2019 yılında 68.554 adet yeni başlık üretildi. Toplam başlık sayısının 61.512'si basılı kitap formatında, 6.487 adedi e-kitap. 1000'e yakın da sesli kitap başlığı vardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Teknoloji, geçmişten günümüze yayıncılık sektörünü belirleyen itici güç olmuştur. Geleneksel yayıncılık sektörünü etkileyen e-kitap teknolojisi, yayıncılık sektörünü derinden dönüştüren faktörlerin başında gelmektedir. Kitap tarihinde uzun bir süre kullanılan papirüs ve parşömen gibi ilk dönem teknolojiler yerine kağıt ve mürekkep hammaddesine dayalı tipografi geçerken, günümüzde fiziksel hammaddeyi neredeyse ortadan kaldıran ve dağıtım ağını dönüştürerek yeni iş modelini tamamen değiştiren dijital teknolojiler ve e-kitap yayıncılığı kullanılmaktadır.

1971 yılında Gutenberg Projesiyle (Project Gutenberg) başlayan e-kitap pazarı ABD üstünlüğüyle her geçen gün kızışmaktadır. Zaman ve mekândan bağımsızlık nedeniyle e-kitapların geleneksel kitap satışlarına karşı üstünlüğü pekişmektedir. ABD başta olmak üzere gelişmiş piyasaların mobil e-okuyuculardaki hakimiyeti her geçen gün daha da güçlenmektedir.

İki büyük ABD kitapçısı Amazon ve Barnes & Noble, dünya e-kitap pazarı üzerinde tekele sahiptir (Zubac & Tominac, 2014, ss.124-125). Pazar lideri Amazon, tüketicilere ulaşan e-kitapların % 65'ini, önde gelen kitapçı zinciri Barnes & Noble e-kitap satışlarının % 25'ini oluşturuyor (Poort 2012, akt. Simon ve de Prat, 2012, s. 29).

Kindle satışlarını empoze ettiği mülkiyet haklarıyla, AZW formatı ve e-kitapların uygun piyasa fiyatıyla İngiltere, Almanya, Fransa ve daha sonra Lüksemburg, İspanya, İtalya ve diğer ülkelerdeki şubelerini açan Amazon firması; Avrupa e-kitap pazarında tek el oluşturmuştur (Zubac ve Tominac, 2014, s. 131).

Price Water House 2011 tarihli verilerine göre ABD, 2010 yılında küresel harcamaların % 57'si ile elektronik kitap pazarına hakimdir. Öte yandan e-kitap pazarı önünde ciddi rekabet engelleri vardır. Dijital hak yönetimi, mülkiyet hakları, format ve yazılım engellemeleriyle piyasa rekabet şartları daha da zorlaşmaktadır. Hükümetlerin yeni e-kitap pazarındaki dönüşümün hızına olan ilgisizliği veya değişimin farkında olmamaları, korsan satışlar, düzenleme eksiklikleri, rekabet dezavantajları, geleneksel kitapçıların e-kitap teknolojisine karşı önyargıları ve yeni iş modeline uyumsuzlukları, bilgi yetersizlikleri, rekabet ve kapanma korkusu önemli engeller olarak ortaya çıkmaktadır.

Küresel ölçekte ve yurtiçi yayıncılık piyasasında yabancıların payı artıyor. E-kitap yazılımı ve ticaretinde dünya lideri ABD'de bile başka ülkelerin e-kitap pazarı, "son birkaç yılda yeni bir ivme kazanmıştır. Fransız yayınevi Hachette, şu anda ABD gelirlerinin % 9'unu e-kitaplardan elde ediyor." (Simon ve de Prat, 2012, s. 13).

Kendi kitap satış hizmetlerini başlatan ağ hizmeti sağlayıcıları ve e-kitap zincirleri, kitap yayıncılığının ayrılmaz parçası haline gelmiştir. Yeni iş modelleri, rekabet stratejileriyle farklılaşan yayıncılık sektörü; küresel ölçekte Google, Amazon gibi devlerle mücadele edecek yoğunlaşmış küresel oyuncuları karşısında bulmaktadır. E-kitap ve e-okuyucular kitap zincirinin ayrılmaz bir parçası haline gelerek, kendi kitap satış ağ hizmet sağlayıcılarından da büyük ölçüde etkilenmektedir. Öte yandan e-kitap cihazlarında kullanılan IOS ve Android hakimiyeti ve hedef kitleyi sürekli kılmayı dayatan Amazon'un AZW formatı rekabet ölçeğini daha da yukarılara çıkarmakta, az gelişmiş ülkeler ile gelişmiş piyasalar arasında ulaşılması zor yeni bir eşik çizmektedir. Dijital haklar ve mülkiyet hakları da büyük firmalara kazanımlarını korumanın garantisini sağlamaktadır. Korsan yayıncılığının yüksek olduğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bu durum sorunu daha da büyütecektir.

Geleneksel yayıncılığın yeni teknolojiye karşı rekabet koşulları daha da zorlaşmaktadır. Pearson grubunun Avustralya CEO'su David Barnett, "yayıncılık sektörü genel olarak eski 'baskı ürününü desteklemek için teknolojiyi ücretsiz olarak verin' modeline sıkışıp kalmış durumda. Sektör için bu, sürdürülemeyecek stratejik bir sorundur." (Throsby, Zwar ve Morgan, 2018, s.6) diyerek geleneksel yayıncılığı eleştirmektedir.

Yayıncılar, ayakta kalmak için dijital teknoloji devlerini örnek almaya, bu şirketlerin savunma stratejilerini, iş modellerini ve telif haklarını uygulamaya başladılar. Zwar (2016)'a göre Avustralya'da yayıncılar yeni piyasalara girmek için Google, Apple ve Amazon şirketlerinde uygulanan tüketiciye "doğrudan baskı", "e-kitap satışları", "lojistik yönetimi" ve "pazara giriş hızlarında iyileştirme" gibi savunma stratejileri geliştirdiler. Yayıncılar, ayrıca dijital teknolojiyi kaldıraç olarak kullanmak için fırsatçı stratejiler kullandılar. Yayıncılar ve yazarlar arasında yeni telif hakkı anlaşma biçimleri, e-kitapların fiyatlandırmasıyla ilgili denemeler ve abonelik modellerine geçiş gibi farklı piyasalara açılmayı ve yeni iş modellerini uygulamayı sağlayacak stratejileri amaçladılar (Throsby, Zwar ve Morgan, 2018, s.6).

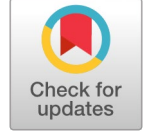
Avrupa Birliği üye ülkelerdeki kütüphaneler bugün hala satın alma, işleme ve ödünç verme, e-kitap ödünç ücretlerinde telif hakkı koruması sorunları, telif hakkı bedellerinin miktarı, aşırı fiyatlı kitapçı indirimleri ve kitapçılar tarafından belirlenen uyumsuz iş modelleri ve mülkiyet haklarıyla uğraşmaktadır.

Türkiye'de kitap endüstrisi alanında geçmişten gelen sorunlar vardır. E-yayıncılığın henüz ortaya çıkmadığı dönemlerde belirtilen kronikleşmiş bu sorunlar şöyle sıralanmıştır (Deliorman, 1981, akt. Erken, 2016, s.81): Milli Kültür politikası eksikliği, ideolojik aşırı eğilimler, istikrarsızlık, ekonomik sıkıntılar, hammadde sıkıntısı, teşvikten mahrumiyet, mevzuat sıkıntıları ve mesleğin kendi bünyesinden gelen sıkıntılar olarak sıralamıştır. Mesleğin kendi iç problemleri; köklü bir yayınevinin yokluğu, yayıncılık eğitiminin yokluğu, profesyonel işleyişin eksikliği ve satışların azlığı. Dağıtımcılığın en önemli meselesi ise nakliyatın rahat sürdürülememesi ve posta ücretlerinin fazlalığıdır.

Hız, zaman ve mekan üzerinde ciddi etkileri olan matbaa teknolojisini geç benimseyen Osmanlı Devleti, o günün dünyasında Avrupa'ya karşı önemli dezavantajlar yaşamıştır. Gutenberg galaksisinin trenini uzun bir süre kaçırdıktan sonra matbaa teknolojisine uyum sağladığımız bir zamanda bu defa yeni bir çağı sürükleyen dijital teknolojiler ve e-kitap yayıncılığı ortaya çıkmıştır. Bu defa yeni teknolojiyi ve e-kitap devrimini kaçırmaya şansımız yoktur. Çağımızda verimsiz ve çağdışıya doğru giden bu âtil matbaa teknolojisinden kurtulup dijital ve internet tabanlı teknolojiye geçmek için yayıncılık sektörünün zihinsel bir devrim geçirmesi gerekir.

KAYNAKÇA

- Anand, M. R. (1980). "Authors, Publishers and Booksellers.", In D. N. Malhotra & N. Kumar (Eds.), Indian Publishing since Independence: A Festschrift Volume, <http://14.139.13.47:8080/jspui/bitstream/10603/218488/11/10%20chapter%203.pdf>
- Avrupa Birliği Yayıncılar Federasyonu, European Book Publishing Statistics, 12.5.2022, <https://efp-fee.eu/European-Book-Publishing-1400>
- Banham, R. (2007). "The Industrialization of the Book 1800–1970", A Companion to the History of the Book, Edit. Simon Eliot and Jonathan Rose, Oxford, Blackwell Publishing.
- Bergström A., Höglund L. and DC (2017). "Books On Screens: Players In The Swedish E-Book Market", Nordicom University of Gothenburg, Sweden, 2017.
- Deliorman, A. (1987). 1. Kitap Sempozyumu (15-17 Haziran 1981), Ankara; Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1987.
- Erdoğanaras, F. (2004). "Basım ve Yayın Sektöründe Yeni Teknolojilere Dayalı Yeniden Yapılanma Süreci: İstanbul Örneği", Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt 19, No 1, 2004.
- Erken M. (2016). Türkiye’de Yayıncılık Alanının Dönüşümü (1980-2015), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Hemmungs W. E. (2007). "The Global Market 1970–2000: Producers," A Companion to the History of the Book, Ed. Simon Eliot, Jonathan Rose, Oxford, Blackwell Publishing, 2007.
- Japan Book Publishers Association (2017). An Introduction to Publishing in Japan 2017–2018", <https://authorzilla.com/ZzJra/an-introduction-to-publishing-in-japan.html>
- Simon J. P., de Prat G. (2012). "Statistical, Ecosystems and Competitiveness Analysis of the Media and Content Industries: The Book Publishing Industry", European Commission Joint Research Centre Institute for Prospective Technological Studies, 2012.
- Throsby D., Zwar J. & Morgan C. (2018). "Australian Book Publishers in the Global Industry: Survey Method and Results", Macquarie University, Australia, 2018.
- Titiloye Oyeyink O., Aganbi V.E. & DC (2016). "Problems Of Book Publishing Industry In Nigeria", Journal of Research and Development (JRnD) Vol. 2, No. 10, 2016.
- Türkiye Yayıncılar Birliği (2019). "Türkiye Kitap Pazarı", <http://turkyaybir.org.tr/2019-turkiye-kitap-pazarı-raporu/#.X1jho1UzbIV> (erişim tarihi 9.9.2020)
- Zubac A., Tominac A. (2014) "A Research Of E-Book Market Trends: North America And The European Community", Knjižnica, 58, 2014.

Sağlık Hizmetlerinde Ar-Ge: Bir Literatür Taraması

Nursen AYDIN, Erzurum Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Dr. Öğr. Üyesi, nursen.aydin@erzurum.edu.tr, 0000-0001-9221-5460

ÖZ

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de ve dünyada sağlık sektöründeki Ar-Ge faaliyetlerini incelemektir. Literatür taraması, Kitchenham’ın (2004) “sistemik literatür taraması” çerçevesinde yapılmıştır. Bu araştırma kapsamında “sağlık hizmetlerinde araştırma ve geliştirme” ve “research and development in healthcare” başlıkları altında altı veri tabanı araştırılmıştır. Ulaşılan makalelerden 27 tanesi çalışma kapsamında incelenmiştir. Sağlıkla ilgili çalışmalarda Ar-Ge genellikle belirli bir çalışma konusu üzerinde proje bazlı çalışmadır. Nadiren birden fazla ülkeyi kapsayan çalışmalar vardır. Mevcut literatürde sağlık hizmetlerinde Ar-Ge araştırmalarında ulusal veya uluslararası düzeyde işbirliği yapılarak Ar-Ge faaliyetlerinin sistemli bir şekilde yürütülmesini sağlayacak bir model bulunmamaktadır. Bu durum sağlık hizmetlerine yönelik Ar-Ge faaliyetlerinde dağınıklığa ve kaynak israfına neden olmaktadır. Bu nedenle sağlık hizmetlerinde Ar-Ge faaliyetlerinin yürütülmesi için hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bir ağ organizasyonunun oluşturulması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler : Sağlık Hizmetlerinde Ar-Ge, Sağlık Yönetimi, Sağlık hizmeti, Yenilik

R&D in Health Services: A Literature Review

ABSTRACT

The aim of this research is to examine the R&D activities in the health sector in Turkey and in the world. The literature review was conducted within Kitchenham’s (2004) “systematic literature review” framework. Within the scope of this research, six databases were searched under the titles of “R&D in healthcare” and “sağlık hizmetlerinde Ar-Ge”. 27 of the accessed articles were examined according to the content of the study. Health-related R&D studies are generally project-based studies on a specific study subject. There is no model in the literature that will ensure that R&D activities are carried out systematically by cooperating at the national or international level within the research on R&D in health services. This situation causes disorganization and waste of resources in R&D activities for health services. For this reason, it is necessary to establish a network organization at both national and international levels in order to carry out R&D activities in health services.

Keywords : R&D in Health Services, Health Management, Healthcare, Innovation

EXTENDED ABSTRACT

The aim of this research is to examine the R&D activities and to determine the points to be considered while conducting them in the health sector in Turkey and the world. The literature review was conducted within Kitchenham's (2004) "systematic literature review" framework. First of all the need of research was determined, databases were searched in line with the keywords, the articles reached were examined and the ones suitable for the research purpose were included for this research.

Six databases, including "Google Scholar, ProQuest Dissertations & Theses Full Text, Science Direct, From the BMJ Journals, Academic Search Complete and Medline", under the titles of "sağlık hizmetlerinde araştırma ve geliştirme" and "research and development in healthcare" has been researched within the scope of this research. 27 of the accessed articles were examined according to the content of the study. In addition, the reports of TÜBİTAK and various non-governmental organizations were used to evaluate the R&D studies in Turkey. After the conceptual framework of R&D and R&D in health institutions in Turkey were explained, the articles reached within the base of R&D activities in health were examined and finally the results were presented in the article.

The globalization of markets and the continuous and rapid change of information are one of the most important factors affecting the competitiveness of countries today. R&D activities in the health sector are seen as very important activities by countries as they are the main driving force in the economic development of developed countries and increase efficiency and productivity in health services. For this reason, great importance is given to R&D activities in the health sector and investments are made. Examining the R&D activities in the health sector will be very useful in terms of directing the R&D activities in Turkey and benefiting from the experiences of other countries.

Health-related R&D studies are generally project-based studies on a specific study subject. Also, they are rarely studies covering more than one country. In the available literature, there is no model that will ensure that R&D activities are carried out systematically by cooperating at national or international level in R&D researches in health services. This situation causes disorganization and waste of resources in R&D activities for health services.

Advanced and intensive technology products such as medical devices, drugs, materials, diagnosis and treatment methods are used in the provision of health services. The health sector has special importance for this reason in regards to R&D activities.

As can be seen from the existing studies on R&D in health services in the literature, R&D activities are not carried out systematically within a certain plan, both in Turkey and in other countries. Rarely, there are studies covering more than one country.

The situation is the same in the studies pursued in our country. Existing R&D activities are carried out independently of each other, without coordination and a specific target. Since the existing R&D organizations are independent of each other, their budgets are relatively limited. Eventually large projects that require large amounts of financing cannot be realized.

There is no structure that will ensure that R&D studies in health services are carried out systematically at the national or international level. Each country has its own R&D activities independently. Each institution or organization carries out R&D activities separately in countries. Conducting R&D activities in this way causes a great deal of waste of resources.

For this reason, it is necessary to establish a network organization at both national and international levels in order to carry out R&D activities in health services. Although OECD's Frascati, Oslo and Canberra Guidelines guide R&D activities, they cannot ensure that R&D activities are pursued in a certain systematic way.

Establishing a national and international network organization will provide that R&D activities related to health services are pursued in a planned manner toward a certain target. Thus, it will be ensured that the waste of resources is reduced at the national and international levels and that the works are carried out effectively and efficiently.

A country's ability to develop its R&D capability depends on many actors and their equal success. This is a difficult process that takes many years. That's why R&D activities in health services should be carried out on a planned and specific target.

Turkey has sufficient resources, power and potential to achieve the desired success in R&D activities. In order to be successful in R&D activities, it is very

important for industrial companies, universities, research institutions and all other stakeholders to work in a planned and diligent way and to act in cooperation.

GİRİŞ

Sağlık hizmetlerinde araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) sağlık kurumları yöneticilerinin çok ilgi gösterdiği bir konudur. Ancak Türkiye'de sağlık hizmetlerinde Ar-Ge istenen seviyeye ulaşamamıştır. Türkiye'de sağlık sektöründe Ar-Ge faaliyetleri genel olarak Sağlık Bakanlığı, TÜSEB, üniversiteler ve özel sektör kurum ve kuruluşları tarafından yürütülmektedir. Son yıllarda bütçeden sağlık sektörüne ayrılan pay önemli ölçüde artmışken, sağlık alanında yapılan Ar-Ge çalışmalarına aynı oranda bütçe ayrılmamış, yani Ar-Ge faaliyetleri için yapılan yatırımlar yeterli hızda büyümemiştir (Yıldırım & Göze Kaya, 2019, s. 796).

Türkiye'de Ar-Ge ve inovasyonun gelişmemesinin önemli nedenlerinden birisi, kısa vadeli ve yüksek olmayan bütçeli yatırımların yapılmasıdır (Erkek, 2011, s. 32). Ülkemizde yürütülen Ar-Ge faaliyetleri birbirinden bağımsız, belli bir hedefi olmayan çalışmalardır. Bütçeleri nispeten kısıtlıdır ve büyük finansman gerektiren projeler gerçekleştirilememektedir. Sağlık hizmetlerinde Ar-Ge için literatür bakışı bu konuyla ilgilenenlerin dikkatinin bu yönde yoğunlaşmasını sağlayacaktır.

Günümüzde piyasaların küreselleşmesi, bilginin sürekli ve hızla değişmesi, ülkelerin rekabet gücünü etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Ülkelerin rekabet gücünü artırabilmeleri ve sürdürebilmeleri için yenilik (inovasyon) yeteneği çok önemlidir. Yenilik ve Ar-Ge faaliyetlerine yapılan yatırımların ülkelerin kalkınmalarına etkisi de büyüktür (Eren & Gelmez, 2022, s. 1546). Bunun için ülkelerin yenilik (inovasyon) ve Ar-Ge faaliyetlerine yapılan yatırımları ve iyileştirmeleri artırmaları gerekmektedir.

Bu çalışmada Türkiye'de ve dünyada sağlık sektöründe Ar-Ge için yapılan çalışmalar bütünsel bir bakış açısıyla ve sistematik literatür taraması yoluyla değerlendirilmiştir. Sistematik literatür taraması, belirli bir araştırma sorusu veya konu alanını ilgilendiren mevcut bütün araştırmaları değerlendirmek ve yorumlamak için bir araçtır. Sistematik literatür taraması planlama, inceleme yapma ve incelemeyi raporlama olmak üzere üç aşamada gerçekleşmektedir (Kitchenham, 2004, s. 4).

Bu çalışmada "sağlık hizmetlerinde araştırma ve geliştirme" ve "research and development in healthcare" başlıkları altında "Google Scholar, ProQuest Dissertations & Theses Full Text, Science Direct, From the BMJ Journals, Academic Search Complete ve Medline" olmak üzere altı veri tabanı araştırılmış ve 50'nin üzerinde makaleye ulaşılmıştır. Bu makaleler kalitesi ve kapsamı açısından değerlendirilerek içerisinde uygun kalite ve kapsamda bulunan yaklaşık 27 makale incelenmiştir. Ayrıca Türkiye'deki Ar-Ge çalışmalarını değerlendirmek için TÜBİTAK ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarının raporlarından da yararlanılmıştır.

Aşağıda ilk önce Ar-Ge kavramsal çerçevesi, ikinci olarak Türkiye’de sağlık kurumlarında Ar-Ge incelenecektir. Üçüncü olarak sağlıkta Ar-Ge faaliyetleri çerçevesinde ulaşılan makaleler tarih sırasına göre gözden geçirilecek ve son olarak sonuçlar açıklanacaktır.

1. AR-GE KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) faaliyetleri ülkelerin ekonomileri için önemli bir role sahiptir. Ar-Ge harcamaları büyümeyi olumlu olarak etkilemektedir ve bu nedenle ekonomik büyümenin itici gücü olarak kabul edilmektedir (Özcan & Arı, 2014, s. 39). Bu durum devletlerin bu faaliyetlere büyük oranda teşvik vermelerine neden olmaktadır (Demir, 2014, s. 1).

OECD tarafından Ar-Ge için Frascati Kılavuzu, yenilik için Oslo Kılavuzu ve insan kaynaklarına yönelik olarak da Canberra Kılavuzu oluşturulmuştur (OECD, 1995, s. 1; 2002b, s. 1; 2002a, s. 1):

- Frascati Kılavuzu: “Araştırma ve Deneysel Geliştirme Taramaları için Önerilen Standart Uygulama”
- Oslo Kılavuzu: “Yenilik Verilerinin Toplanması ve Yorumlanması için İlkeler”
- Canberra Kılavuzu: “Bilim ve Teknolojiye Ayrılmış İnsan Kaynaklarının Ölçümü Hakkında Kılavuz”

Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu, 2005 yılında “Frascati, Oslo ve Canberra Kılavuzlarının tüm kamu kurum ve kuruluşlarında Ar-Ge istatistiklerinin toplanması, Ar-Ge ve Ar-Ge desteği kapsamına giren konuların belirlenmesi ve ilgili diğer hususlarda referans olarak kullanılmasına” karar vermiştir (TÜBİTAK, 2005, s. 1).

Yenilik (İnovasyon) süreci fikir üretilmesi, fikirlerin gerçekleştirilmesi ve fikirlerin ticarileşmesi olmak üzere üç temel aşamada gerçekleşmektedir (Şekil 1) (Aksay & Orhan, 2013, s. 13).

Şekil 1: Yenilik (İnovasyon) süreci

Oslo Kılavuzuna (2005) göre yenilik (inovasyon), “işletme içi uygulamalarda, işyeri organizasyonunda veya dış ilişkilerde yeni veya önemli derecede iyileştirilmiş bir ürün (mal veya hizmet), veya süreç, yeni bir pazarlama yöntemi ya da yeni bir organizasyonel yöntemin gerçekleştirilmesidir.” (OECD, 2002b, s. 129). Bu tanıma göre yeniliğin “belirgin bir yenilik veya

değişiklik" ve "yeni fikirleri hayata geçirmek ve/veya ticarileştirmek" olmak üzere iki temel unsuru vardır.

Oslo Kılavuzu'na (2005) göre dört çeşit yenilik bulunmaktadır (OECD, 2002b, s. 129). Bunlar:

“Ürün yeniliği, mevcut özellikleri veya öngörülen kullanımına göre yeni ya da önemli derecede iyileştirilmiş bir mal veya hizmetin ortaya konulmasıdır. Bu; teknik özelliklerde, bileşenler ve malzemelerde, birleştirilmiş yazılımda, kullanıcıya kolaylığında ve diğer işlevsel özelliklerinde önemli derecede iyileştirmeleri içermektedir.

Süreç yeniliği, yeni veya önemli derecede iyileştirilmiş bir üretim veya teslimat yönteminin gerçekleştirilmesidir. Bu yenilik, teknikler, teçhizat ve/veya yazılımlarda önemli değişiklikleri içermektedir.

Pazarlama yeniliği, ürün tasarımı veya ambalajlaması, ürün konumlandırması, ürün tanıtımı (promosyonu) veya fiyatlandırmasında önemli değişiklikleri kapsayan yeni bir pazarlama yöntemidir.

Organizasyonel yenilik, firmanın ticari uygulamalarında, işyeri organizasyonunda veya dış ilişkilerinde yeni bir organizasyonel yöntem uygulanmasıdır.”

Yenilik, işletmenin bilgi birikimi ve tecrübesinin geldiği seviyenin sonucu iken Ar-Ge “yenilik” için gerekli bilgi ve tecrübeyi sağlar. Ar-Ge, bilgi birikimi ve tecrübesinin gelişmesi için sistematik olarak yapılan çalışmalardır. Ar-Ge ile yeni ürünler veya yeni üretim süreçlerin geliştirilmesine ek olarak işletmenin insan kaynakları, finansman, pazarlama vb. diğer süreçleri için de gerekli bir süreçtir (MÜSİAD, 2012, s. 55-56).

Frascati Kılavuzunda (2002, s. 30) araştırma ve deneysel geliştirme (Ar-Ge), “insan, kültür ve toplumun bilgisinden oluşan bilgi dağarcığının artırılması ve bu dağarcığın yeni uygulamalar tasarlamak üzere kullanılması için sistematik bir temelde yürütülen yaratıcı çalışmalar” olarak tanımlanmaktadır.

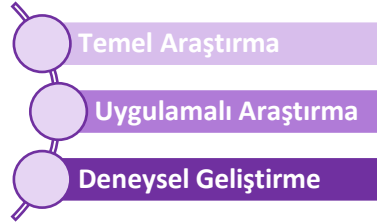
Ar-Ge, temel araştırma, uygulamalı araştırma ve deneysel geliştirme olmak üzere üç faaliyeti kapsamaktadır (Şekil 2) (MÜSİAD, 2012, s. 56):

“Temel Araştırma: Temel araştırma faaliyeti; belirli, özgün bir uygulama veya kullanım düşünülmeden, kuramsal ve deneysel çalışmalarla olguların ve gözlemlenebilir durumların altında yatana ilişkin yeni bilgi edinme yaklaşımıdır.

Uygulamalı Araştırma: Uygulamalı araştırma da özgün bilgi üretmeye yöneliktir. Ana hedef olarak doğrudan özgün ve pratik bir amaç içerir.

Deneysel Geliştirme: Araştırma ve/veya pratik deneyimden edinilmiş ve halen var olan bilginin üzerinde yükselen, ancak yeni materyaller, ürünler, devreler üretmeye; yeni süreçler,

sistemler hizmetler oluşturmaya veya üretilmiş ya da oluşturulmuş olanları büyük ölçüde iyileştirmeye yönelik sistemli çalışmalardır.”

Şekil 2: Ar-Ge Süreci

Geliştirme faaliyetleri de üç ayrı grupta sınıflandırılabilir (Demir, 2014, s. 7-8):

“Basit Geliştirme: Mesleki bilgi, beceri ve tecrübelerin biraz daha geliştirilerek mevcut olan durumu daha iyiye taşımak amacıyla yapılan küçük ölçekli çalışmalardır.

Teknolojik Geliştirme: Teknolojik geliştirmede basit geliştirmeye göre daha yoğun bilgi birikimine ve yeteneğe ihtiyaç vardır. Uygulama süreci daha uzun, daha maliyetli ve başarıya ulaşma ihtimali daha risklidir.

Bilimsel Geliştirme: Bilimsel bilgi, yetenek ve tecrübeye daha yoğun olarak ihtiyaç duyulan, ayrıca hayal gücü ve yaratıcılığın da olması gerektiği geliştirme türüdür.”

Ar-ge faaliyetleri sonucunda ticarileştirilebilecek ürün ortaya çıkarmak belirsiz ve maliyeti yüksek olduğu için karmaşık ve riskli faaliyetlerdir (Küçük, 2019, s. 3214). Ar-Ge sonucunda ortaya çıkan yenilikçi fikirler, girişimcilik sonucunda ticarileştirilmekte ve sonuçta yenilik ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte Ar-Ge sonucu oluşan fikir ve projeler eğer uygulanmaz ya da ticarileştirilemezse, bu durum işletmeler ve ülkeler için kaynak israfına neden olan olumsuz bir durum olarak kabul edilmektedir. Türkiye'nin Ar-Ge faaliyetlerine yaptığı harcamalar 2003 yılında GSYH'nin % 0,48'i iken 2012 yılında bu oran % 0,92'ye çıkmıştır. Türkiye'deki yerleşikler, 2003 yılında 657 patent başvurusu yaparken, bu rakam 2011'de 5283'e çıkmıştır (Demir, 2014, s. 10-11).

2. TÜRKİYE'DE SAĞLIK KURUMLARINDA AR-GE

Sağlık hizmetleri, toplumun gelişmişlik ve refah düzeyine katkısı olan en önemli faktörlerden birisi olduğu için üzerinde önemle durulan bir konudur. Uluslararası çalışmalara göre sağlık harcamalarına yapılan artış, ekonomik büyüme için yapılan harcamalardan %50 daha fazla gerçekleşmektedir (Şengün, 2016, s. 195).

Sağlık sektörü açısından bakıldığında Ar-Ge faaliyetleri genel olarak aşı, ilaç, tıbbi cihaz, medikal teknolojiler, koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetleri alanlarından oluşmaktadır. Gelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınmasındaki temel itici güç olması ve sağlık

hizmetlerinde etkinlik ve verimliliği artırması nedeniyle sağlık sektöründeki Ar-Ge faaliyetleri ülkeler tarafından çok önemli faaliyetler olarak görülmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin de dış ticaret açığını azaltmak ve teknolojik yetkinliği artırmak için Ar-Ge ye önem vermesi gerekmektedir (Küçük, 2019, s. 3214).

Türkiye'de Ar-Ge ve yatırım harcamalarına yönelik yapılan yatırımlara bakıldığında işyeri sayısının arttığı ancak sabit sermaye yatırımı, katma değer artış hızı, dış ticaret haddi ve istihdamın artış hızının istenen seviyede artmadığı görülmektedir (Eser Özen, 2015, s. 161).

Türkiye'nin gelişmiş ülkelerde olduğu gibi sağlık sektöründe yüksek teknoloji içerikli üretim yapabilmesi için teknolojiyi kullanmak yerine teknoloji üretebilecek yeteneği geliştirebilmesi ve bu süreci sürdürebilmesi gerekmektedir (Şengün, 2016, s.197). Sanayi-üniversite-kamu işbirliği ile Ar-Ge faaliyetleri istenilen düzeye ulaşamamış (Aydın, 2022a, s.1), teknoloji üretmekten ziyade transfer etme eğilimi hakim olmuştur (Şengün, 2016, s. 198). Türkiye'de yatırımların yüksek teknoloji sektörlerine yönelik olması istenirken maalesef yatırımlar genelde düşük teknolojili hizmet sektörlerine olmaktadır (Tuncer, 2022, s. 503).

Sağlık hizmetleri kullanımı, toplumun sağlık düzeyinin iyileştirilmesini etkilemektedir ve sağlık sistemlerinin etkinliğini değerlendirmede kullanılan önemli göstergelerden birisidir (Kılıç & Çalışkan, 2013, s. 192). Teknolojide yaşanan gelişmeler, sağlık hizmetlerinde de teşhis ve tedaviye yönelik hizmetlerden tutunda sağlık hizmetlerinin sunumu ve kalitesine kadar her alanı etkilemektedir (Şengün, 2016, s. 194-195).

Sağlık hizmetlerinde bilgisayarlı tomografi, manyetik rezonans görüntüleme, robotik cerrahi gibi tıbbi cihazların ya da akıllı ilaç gibi ileri teknoloji ürünü ilaçların kullanılması, hizmet kalitesi ve hasta memnuniyeti artması gibi olumlu katkılar sağlamaktadır. Türkiye'de 2010 yıl sonu itibariyle 1,9 milyar dolarlık tıbbi cihaz kullanımı olmasına rağmen Türkiye'deki tıbbi cihaz üretimi oldukça sınırlı durumdadır. Tıbbi cihazların %85'e yakını (tutar olarak) ithal edilmektedir (Şengün, 2016, s. 194-195).

Dünyada sağlık sektörü için Ar-Ge'ye her yıl yaklaşık olarak 300 milyar dolar yatırım yapılmaktadır. OECD ülkeleri, 2014 yılında Ar-Ge için yaklaşık 100 milyar doları harcarken bu bütçenin yaklaşık yarısı sağlık sektörüyle ilgili Ar-Ge'ye harcanmıştır. Son yıllarda Türkiye'de de Ar-Ge için yapılan yatırımlarda önemli artış olmasına rağmen Ar-Ge harcamalarının GSYİH içindeki payı istenilen seviyeye ulaşamamıştır. ABD ve İngiltere gibi ülkelerde sağlık sektörü için Ar-Ge'ye genel bütçeden %20'nin üzerinde pay ayrılırken maalesef bu oran Türkiye'de %3 seviyesindedir (Küçük, 2019, s. 3217). Türkiye açısından bakıldığında sağlık sektörüne yapılacak yatırım, sektörde yaratacağı yenilikçi ürün ve hizmetlere ilişkin önemli fırsatlar yaratabilir (Şengün, 2016, s. 194-195).

3. SAĞLIK HİZMETLERİNDE AR-GE LİTERATÜR TARAMASI

Dünya Sağlık Örgütü Ad Hoc Komitesi (1996) tarafından düşük ve orta gelirli ülkelerde sağlık ihtiyaçları ve Ar-Ge öncelikleriyle ilgili değerlendirme sonucu, hükümetler, sanayi ve diğer yatırımcılar tarafından sağlık araştırma ve geliştirmesi için gelecek müdahale seçenekleri ile ilgili fonların tahsisine ilişkin karar vermeye yardımcı olmak amacıyla bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapor, sağlık araştırmalarına kaynak olarak tasarlanmıştır. Bu raporda toplumun sağlığına etki eden faktörler olarak;

- Genetik özellikler ve ekonomik durum,
- Yeterli miktar ve kalitede yiyecek,
- Temiz suya ulaşım,
- Yeterli sanitasyon koşulları,
- Yeterli barınma ve
- Sağlık hizmetine erişim hususları sıralanmıştır.

Yoksulluk ve eğitimin sağlığın kötüleşmesinde büyük bir etken olduğu ifade edilerek sağlık koşullarının iyileşmesinde eğitimin çok daha etkili olduğu belirtilmiştir (WHO, 1996, s. 21-39).

Sağlık Bakanlığı, Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı tarafından (2001) hazırlanan raporda, yapılan araştırma ve incelemelere dayanılarak bazı sonuç ve önerilerle birlikte, genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Raporda ülkelerin Ar-Ge sistemlerinin önemli bir etkisinin olabilmesi için;

- “Ar-Ge harcamalarının GSMH içindeki payının asgari %1,
 - İktisaden faal onbin nüfusa düşen tam zaman eşdeğerli Ar-Ge personel sayısının en az 20 ve
 - Ar-Ge harcamaları içinde sanayi kesiminin payının en az %50 olması”
- olmak üzere üç temel göstergenin eşik değerlerin üzerine çıkması gerektiği belirtilmiştir (Can, 2001, s. 94).

Bowling (2002) araştırma yöntemleri üzerine yazdığı kitapta teorik kavramların yanı sıra, tanımlayıcı ve analitik araştırma yöntemlerini açıklamıştır. Kitapta sağlık sistemleri ve sağlık hizmetleri araştırmaları ile ilgili olarak, ABD ve İngiltere’de sağlık sistemlerinden ziyade sağlık hizmetleri araştırmalarına odaklanıldığı öylenecek sağlık hizmetleri araştırmalarının, maliyet etkin, verimli, güvenilir ve geçerli araştırma verileri olabilmesi için üretilen araştırma bilgilerinin eyleme dönüştürülmesi gerektiği belirtilmiştir (Bowling, 2002, s. 6).

Helfrich (2004) çalışmasında, sağlık hizmetlerinde araştırma uygulamasına ilişkin teşvik eylemi çerçevesinde kanıta dayalı uygulamaların üretiminde geliştirilen bir modelinin başarılı bir şekilde uygulanabilirliğini araştırmıştır (Helfrich vd., 2010, s. 1). Başka bir çalışmada kanser tedavisi sağlayan ve kanser tedavisi, kontrolü ve önleme araştırmaları

yapmak için bir araya gelen araştırma ve toplum kuruluşlarının işbirlikçi grupların verilerini kullanarak Topluluk Klinik Onkoloji Programını (III) değerlendirmiştir. Araştırmada başarılı inovasyon uygulamaları, uygulama politikaları, kaynak kullanılabilirliği ve rakip faaliyetleri, toplum kuruluşları, kanser bakımı sağlama ve kanser tedavisi yapmak için bir araya gelme, kontrol grupları ve önleme için vaka çalışmaları yönetim desteği rolleri değerlendirilmiştir (Helfrich, 2004, s. 3).

Ebi ve Gamble (2005) çalışmalarında Birleşik Devlette; küresel çevre değişimleri, özellikle küresel iklim değişimi, çerçevesinde güncel insan sağlığı gelişimi modelleri ve senaryoları için stratejileri incelemiştir. İncelemede üç hususa odaklanmışlardır (Ebi & Gamble, 2005, s. 338):

- Sağlık modellerinin geliştirilmesi,
- Sağlık senaryolarının geliştirilmesi ve
- Sağlık modellerinin ve sağlık senaryolarının politikalarla ilişkilendirilerek kullanılması.

Idowu ve arkadaşları (2006) bugüne kadar bilgi teknolojilerinin (BT) gelişmekte olan ülkelerde sağlık sektöründe yaygın olarak kullanılmadığını belirterek bilgi teknolojilerinin Nijerya eğitim hastanelerinde sağlık hizmetleri üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Çalışmasında, cep telefonlarının en hızlı yayılan teknoloji aleti olduğu, bilgisayarlar ve cep telefonlarının tüm eğitim hastanelerinde kullanımda olduğu ortaya çıkmıştır (Idowu vd., 2006, s. 1).

Vianna ve arkadaşları (2007) 2000-2002 yılları boyunca Brezilya'daki sağlık Ar-Ge için mali kaynakların akışını ölçmek amacıyla çalışma yapmışlardır. Çalışma sonucunda aşağıdaki veriler elde edilmiştir;

- Sağlık hizmetleri için araştırma ve geliştirmeye ayrılan kaynakların yıllık ortalama değeri yaklaşık 573 milyon ABD dolarıdır. Kamu sektörü bir bütün olarak 417,3 milyon ABD doları ve sağlık bakanlığı 51,1 milyon ABD doları yatırım yapmıştır.
- Sağlık Bakanlığı, ülkedeki sağlık araştırma bütçesinden sadece %0.3 oranında kullanırken kamu sektörü sağlık departmanı bütçesinin %4.15'ini kullanmaktadır. Üniversiteler ve araştırma enstitüleri toplam kamu harcamalarının %91.6'sını kullanırken özel sektör toplamdan yaklaşık %0.69 küçük bir pay almaktadır.
- Özel sektör yılda 135,6 milyon ABD doları, uluslararası kuruluşlar ise yılda 20,1 milyon ABD doları yatırım yapmıştır.

Çalışmanın tartışma kısmında sağlık hizmetlerinde Ar-Ge için mevcut finansal kaynakları ölçmenin yanında sonuçların da ölçülebilmesi ve uluslararası karşılaştırmalar için uygun bilgi üretilmesi gerektiği belirtilmiştir (Manso De Mello Vianna vd., 2007, s. 124).

Phillips (2007) yaptığı araştırmada tıbbi araştırma için "İş Modellerinin Uygulamasını" önermiştir. Tıbbi araştırmaların daha çok hayırsever kuruluşlar-vakıflar tarafından fonlandığını belirterek çok geniş alanı olmadığını ve başarı ya da başarısızlıktan etkilendiğini ifade etmiştir (Phillips, 2007, s. 1181).

Seiguer (2007) ilaç sektöründeki Ar-Ge faaliyetleri için yenilik, ekonomi ve teşvikleri incelemiştir (Seiguer, 2007, s. 3). İlaç sektöründeki Ar-Ge faaliyetleri, sabit maliyetlerin yüksekliği, marjinal üretim maliyetlerinin düşük olması ve geliştirme sürelerinin uzun olması ile karakterizedir. Bu nedenle sağlık sektöründeki en önemli alanlardan birisidir.

Gibbons (2007) bir sistem boyunca kurumlar arası ağ yapıları ve orta-yüksek öncelikli sağlık bilgilerinin yayılması arasındaki ilişkiyi test etmek için hesaplama modelleri önermiştir. Çalışmasında diğer ağ üyeleri ile ortaklıklar yapmaya katılan kuruluşların ortalama eğilimlerinin, bilgilerin yayılmasını etkilediği ancak ortaklık eğilimlerinin varyansa etkisinin az olduğu, bir sağlık sistemi içindeki alt gruplar arasında bağlantı kurmanın küçük müdahalelerle bilgilerin doğal yayılmasını kolaylaştırmada özellikle etkili olabileceğini ortaya koymuştur (Gibbons, 2007, s. 1684).

Greenfield ve Braithwaite (2008) sağlık sektöründe akreditasyon araştırmalarını incelemek, tanımlamak ve analiz etmek amacıyla sistematik literatür taraması yapmıştır. Bu amaçla Mart-Mayıs 2007 arası dönemde 66 araştırmayı seçmiş ve analiz etmiştir. Analizler sonucunda akreditasyon etkisi ve etkinliği incelenerek 10 kategoriye ayrılmıştır. Bunlar:

- Mesleklerin akreditasyona yaklaşımı,
- Değişimi teşvik,
- Örgütsel darbe,
- Mali etki,
- Kalite önlemleri,
- Program değerlendirme,
- Tüketici görüş veya hasta memnuniyeti,
- Kamuya açıklanma,
- Mesleki gelişim ve
- Bilirkişi konularıdır.

Analiz sonucunda "değişim ve mesleki gelişimini teşvik" olmak üzere iki kategoride tutarlı bulgular, "Mesleklerin akreditasyona tutumları, örgütsel darbe, mali etkisi, kalite önlemleri ve program değerlendirme." olmak üzere beş kategoride tutarsız bulgular tespit edilmiştir. Geri kalan üç kategori "Tüketici görüş veya hasta memnuniyeti, kamuyu aydınlatma ve bilirkişi" konuları hakkında herhangi bir sonuca varmak için yeterli bulgu bulunmamaktadır (Greenfield & Braithwaite, 2008, 173-180).

Simiyu ve arkadaşları (2010) makalelerinde yeni sağlık ürünleri geliştirmenin geleneksel yolunun, yeni bilgi üreten kamu araştırma enstitüleri ile başladığını, kamu araştırma enstitülerinin Sahra-altı Afrika'da temel araştırmada önemli bir faktör iken, özel sektörün daha yetersiz olduğunu belirterek, böyle bir kamu araştırma enstitüsü deneyimini analiz etmek için bir vaka çalışması yöntemi kullanılmışlardır. KEMRI (Kenya Tıbbi Araştırma Enstitüsü-KEMRI) projesi için bir üretim tesisi inşa edilmiştir. Amaçlanan ürünleri, HIV, Hepatit B ve teşhis kitleri idi. Ancak kötü inovasyon yönetimi nedeniyle çok başarılı olamadığı ancak KEMRI riski azaltmak ve üretim tesislerinde sürekli kullanımını sağlamak için ürün gamını çeşitlendirdiği, yatırımcılar ile bağlantılı bir açık inovasyon iş modeli benimsediği ve birkaç yıl içinde pazarlama bölümünün kurulması dahil iyileşme olduğu belirtilmiştir (Simiyu vd., 2010, s. 1).

Harper ve Strote (2011) Afganistan ilaç sektörüne kapsamlı genel bir bakış sağlamak için yapılandırılmış görüşmeler, saha ziyaretleri, ilgili raporlar ve belgelerle sektör veri incelemesi yöntemleriyle araştırma yapmıştır. Çalışmaya göre, son yıllarda Uluslararası Donör Topluluğunun bazı somut başarıları ile Afganistan sağlık sektörünün gelişimi için büyük yardım sağladığı ancak merkez ve il düzeyinde yapısal yönetim sorunları ve kapasite zayıflığı gibi çeşitli nedenlerden dolayı Afganistan ilaç alt sektör politikasının uygulanması açısından büyük eksikliklerin mevcut olduğu ve bunun sonucu merdiven altı, sahte ve saptırılmış ilaçlar ile kirlenmiş bir ilaç pazarı ve tedarik sistemi olduğu belirtilmiştir (Harper & Strote, 2011, s. 37).

Bahadori ve Nejati (2011) sağlık hizmetleri üst düzey yöneticileri arasında insan kaynaklarının geliştirilmesi için etkili belirleyicilerin tespit edilmesi amacıyla 2009 yılında 157 sağlık hizmetleri yöneticileri ile çalışma yapmışlardır. Araştırma sonucunda sağlık hizmetlerinde üst düzey yöneticilerin gelişimi için etkili olan belirleyici faktörlerin; liderlerin ideolojik oluşu, yenilikçi davranış, algı becerisi, teknik beceriler, insan becerileri, karar verme becerisi, fiziksel yetenekleri, ruhsal yetenek, zihinsel yetenek, motivasyon, tutum, ekip çalışması, iletişim, zekâ, öğrenme, teknik bilgi ve genel/temel bilgi olduğu ortaya çıkmıştır (Bahadori & Nejati, 2011, s. 182). Ar-Ge faaliyetlerinde çalışan araştırmacı personel sayısı ve bu sayının iktisadi olarak faal nüfusa oranı, ülkelerin Ar-Ge sistemlerinin değerlendirilmesinde kullanılan üç temel göstergeden birisi olması açısından önemlidir (Can, 2001, s. 6). Bu öneminden dolayı OECD tarafından bilim ve teknolojiye ayrılmış insan kaynaklarının ölçümüne yönelik olarak Canberra Kılavuzu oluşturulmuştur (OECD, 1995, s. 1).

Ruger (2011) uluslararası iş birliği, küresel sağlık yönetişimi, global sağlık aktörleri arasında daha iyi bir alternatif, küresel sağlık için evrensel etik ilkeler, denge ve işbirliğini gerçekleştirmek için alternatif bir "yol haritası" bir model önermiştir. Bu model;

- Etik taahhütler, ortak hedefler ve rol dağılımı,

- Paylaşılan egemenlik ve anayasal taahhütler,
- Meşruiyet ve hesap verebilirlik,
- Uluslararası sağlık ilişkilerine ülke düzeyinde dikkat

şeklindeki kamusal ahlaki normları içermektedir.

Ruger (2011) tarafından görevlerin belirlendiği küresel bir sağlık anayasası, küresel sağlık aktörlerin yükümlülükleri ve sorumlu aktörler belirlemek için sağlık ve tıp alanında küresel bir enstitü kurulması önerilmiştir (Ruger, 2012, s. 1-16).

Robertson ve arkadaşları (2012) tüberküloz, şark çıbanı ve lenfatik filaryaz gibi ihmal edilen tropikal hastalıkların teşhis ve tedavisi için ilaç firmalarının yeterli ilgi göstermediklerini belirterek firmaları bu alanlarda Ar-Ge yapmaya teşvik edecek yöntemleri araştırmış ve model önermiştir (Robertson vd., 2012, s. 1-5).

Burger ve arkadaşları (2012) gelişmekte olan ülkelerde sağlık çıktıları ve özel sektörün sağlık sistemlerindeki performansını incelemiş ve Gana ve Kenya'yı karşılaştırmışlardır. Gelişmekte olan ülkelerde sağlık hizmeti sunumunu artırmaya yönelik ana yaklaşımın kamu hizmetini artırmak olduğu ancak gelinen noktada kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesi için özel sağlık sektörünün de güçlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Sermayeye erişim, bilgiye erişim, yolsuzluk ve bürokrasi, özel sağlık sektörünün önündeki en önemli engeller olarak belirtilmiştir (Burger vd., 2012, s. 1).

Abuduxike ve Mohamed (2012) sağlık biyoteknolojisi geliştirmede özel sektörün rolünü, sağlık ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemek amacıyla araştırma yapmışlar, yoksulların sağlık ve ekonomik durumunu iyileştirmek için özel sektörün hangi yaklaşımlar içinde olması gerektiğini tartışmışlardır. Sağlık biyoteknolojisinin, sağlık sistemleri geliştirmekte olan ülkelerde yoksulların ihtiyaçlarının karşılamasında hayati derecede önemli olduğunu ve aynı zamanda bu ülkelerde gelir ve istihdam olanakları yarattığını belirtmişlerdir.

- Gelişmekte olan ülkelerde biyoteknoloji endüstrilerini başarılı bir şekilde geliştirmek için sağlıkta inovasyon sisteminin yanı sıra her bir yenilikçi sektörün rolünü ve sektörler arasındaki bağlantıları anlamak ve geliştirmek gerektiği,
- Ülkelerin bilim ve teknoloji kapasitelerinin ancak inovasyon süreci boyunca güçlü ve karşılıklı ilişkilerle yenilikçi sağlık ürünlerinin ticarileştirilmesi ile olabileceği,
- Özel sektörün, temel araştırma ve geliştirmeyi yeni ticari ürünlere ve yenilikçi süreçlere dönüştürmek için bilgi, uzmanlık, kaynaklar ve ilişkiler yoluyla sağlık biyoteknolojisinin geliştirilmesine önemli ölçüde katkıda bulunabileceği ifade edilmiştir (Abuduxike & Aljunid, 2012, s. 1591).

Hoffmana ve Rottingeng (2012) makalelerinde, Dünya Sağlık Örgütüne (WHO) üye devletlerin, gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere sağlık ürünleri için Ar-Ge finansmanı ve koordinasyonu geliştirmek için uluslararası bir anlaşmanın madde ve şeklini tartışmışlardır. Olası anlaşma, faaliyetleri yönetmek, mali katkıları yönetmek, sonraki kararlar, birbirlerinin performansını izlemek ve uyumu teşvik etmek maddelerinden oluşan taahhütleri içermektedir. Devletler sözleşmeler ile bağlayıcı ve bağlayıcı olmayan taahhütleri yapabilirler. Uluslararası kuruluşlar, alt kurumları aracılığıyla kendi anlaşmalarını uygulamak için faaliyetlerini yönetebilir, ortak girişimler veya kendinden organize süreçler yapabilirler. Kararlar oy birliği, uzlaşma, eşit oy, modifiye oylama veya heyet aracılığıyla yapılabilir. Gözetim akran incelemesi, uzman incelemesi, kendinden raporları ya da sivil toplum tarafından sağlanabilir (Hoffman & Rottingen, 2012, s. 854).

Ghorbani ve arkadaşları (2012) sağlık alanındaki araştırma bilgilerinin ayrı ayrı olması ve benmerkezci yazılım uygulamalarındaki verilerin dağınıklığı gibi nedenlerle sağlık araştırma alanında uygun etkileşimler için bir platform geliştirmenin gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmalarında 2010-2011 yıllarında İran'da yürütülen tanımlayıcı-karşılaştırmalı nitel bir yaklaşımla, modifiye edilebilecek bir model oluşturmuşlardır. Bu modelin güçlü yanları olarak;

- Etkili ve yararlı hizmetlerin sunumu,
- Araştırma, pazarlama için bir ortam sağlamak ve
- Araştırmacılar için mülkiyet haklarının korunması olduğunu belirtmişlerdir.

Bu modelin en önemli zayıf yanları olarak standartlar ve teknik konuların belirli olmaması olarak görülmüştür (Ghorbani vd., 2012, s. 124).

Sağlık sektöründeki Ar-Ge çalışmaları, sağlıkla ilgili ilaç ve malzemeler, sağlığın korunması ve geliştirilmesi, teşhis ve tedaviye yönelik alanları kapsamaktadır. Ülkemizde Ar-Ge faaliyetleri için ayrılan mali kaynak, araştırmacı personel sayısı, kurum ve kuruluşların fiziksel kaynakları istenen seviyede değildir (Tarım, 2014, s. 12-15).

Koç ve Mente (2007), sanayi ve inovasyon odaklı olan, iyi eğitilmiş ve yetenekli insan gücü bulunan başarılı bir üniversite-sanayi-devlet iş birliğine dayalı "Üçlü Sarmal Modeli" önermişlerdir. Bu kapsamda devletin destekleyici, kolaylaştırıcı ve aktif katılımcı bir rolle bilim ve üretim yapan tarafları birbirleriyle buluşturması gerektiğini, sanayi odaklı girişimci bir üniversite ve Ar-Ge'ye önem veren, üretim ve ticarileştirmeye öncelik veren bir sanayi olması gerektiğini belirtmişlerdir (Koç & Mente, 2017, s. 13).

Türkiye'de de sağlık hizmetleri sunumunda Ar-Ge faaliyetleri için; inovasyon yapmak isteyen hastanelerin kullanabilecekleri risk yönetimi modeli önerisi (Aksay ve Orhan, 2013, s. 10), ülke düzeyinde ağ oluşturulması (Aydın, 2014), yapay zekaya öncelik verilmesi ve yerli tıbbi malzeme ve cihaz üretimi için önerilerde bulunulmuş (Aydın, 2022a, s. 1; 2022b, s. 1),

Türkiye’de biyoteknoloji alanında Ar-Ge çalışmalarının ve inovasyonun desteklenerek dinamik bir yapıya kavuşturulması gerektiği (Kiper, 2013, s. 41) belirtilmiştir.

Araştırmacı İlaç Firmaları Derneği (2012) gerekli koşullar sağlandığı takdirde gelecek 10 yılda ulaşılabilecek hedefleri ve yaratabileceği katkıyı belirlemek amacıyla bir çalışma yaparak “Türkiye İlaç Sektörü Vizyon 2023 Raporu”nu oluşturmuş ve raporda Eylem Planı'nı açıklamıştır. Türkiye İlaç Sektörü Vizyon 2023 Raporuna göre sağlık alanında yürütülen Ar-Ge hizmetlerinin sonuç vermesi uzun yıllar almakta ve çok fazla temel bilimlere gerek duyulmaktadır. İlaç firmaları, Ar-Ge faaliyetleri için üniversitelerle stratejik ortaklık (Sanofi-Ege Üniversitesi, Novartis-İstanbul Üniversitesi gibi) kurmaktadır. Raporla ülkemizdeki ilaç sektörünün, molekül geliştirme, ilaç ve biyoteknoloji alanlarında patent alma konusunda yetersiz olduğu, patentlerin büyük çoğunluğunun yabancı kaynaklı olduğu ve ilaç firmalarının rekabet edemediği belirtilmiştir. Rapora göre 2023 yılında, temel ve klinik araştırmalara yönelik harcamaların 327 milyon doları bulacağı ve toplamda klinik araştırmalara yapılacak yatırımın 218 milyon doları bulacağı beklenmektedir. 2023 yılında, temel ve klinik araştırmalara yönelik harcamaların 327 milyon doları bulacağı ve toplamda klinik araştırmalara yapılacak yatırımın 218 milyon doları bulacağı beklenmektedir (AIFD, 2012, s. 16-18, 122-133).

2013 yılında TÜBİTAK tarafından sağlık alanı, dünyada en çok Ar-Ge yapılan alan olması. Türkiye’deki Ar-Ge ile geliştirilen ürün sayısının son derece az olması, ilaç ve tıbbi cihaz sektörlerinde ihracatın ithalatı karşılama oranının gelişmiş ülkelere göre düşük olması nedenleriyle, Ulusal Bilim, Teknoloji ve Yenilik Stratejisi 2011 çerçevesinde ivme kazanılması ve güçlendirilmesi gereken alanlardan biri olarak belirlenmiştir (TÜBİTAK, 2013).

Ulusal Ar-Ge politikaları, faaliyetleri ve destekleri gibi temel konularda bilgi düzeyinin artırılması ve farkındalık oluşturulması amacıyla 2015 yılında düzenlenen çalıştayda, Ar-Ge faaliyetleri ile ilgili olarak aşağıdaki sorunlar belirtilmiştir:

- Hukuki ve idari sorunlar,
- İnsan kaynakları/ teknik alt yapı,
- Mali ve satınalma süreçleri ile ilgili sorunlar,
- Etik kurullar ile ilgili sorunlar,
- Pazarlama, ticarileşme, patentler ve yayınlar ile ilgili sorunlar,
- İş birliği ve koordinasyon ile ilgili sorunlar.

Aynı çalıştayın sonuç raporunda Ar-Ge faaliyetlerinin güçlendirilmesi için aşağıdaki hususlar önerilmiştir:

- Hukuki ve idari düzenlemeler yapmak,
- Teknik altyapıyı geliştirmek,

- İnsan kaynaklarını geliştirmek,
- Mali uygulamalar,
- Etik kurullar,
- Diğer kurum ve kuruluşlarla iş birliği ve koordinasyon,
- Pazarlama, ticarileşme, patentler ve yayınlara ilişkin iyileştirme (Şahin vd., 2015, s. 20-27).

SONUÇ

Ar-Ge faaliyetleri, sonuçları kesin olarak bilinmeyen, uzun süreler boyunca önemli yatırımlar gerektiren faaliyetlerdir. Bu nedenle bu tür faaliyetlerin iyi planlanması, mevcut kaynakların etkin ve verimli kullanılması gerekmektedir. Sağlık hizmetleri sunumunda da tıbbi cihaz, ilaç, malzeme, kullanılan teşhis ve tedavi yöntemleri gibi ileri ve yoğun teknoloji ürünleri kullanılmaktadır. Bu nedenle sağlık sektörü Ar-Ge faaliyetleri açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Sağlıkta Ar-Ge ile ilgili çalışmalar genellikle belli bir çalışma konusu üzerinde proje bazlı çalışmalardır. Nadir de olsa birden çok ülkeyi kapsayan çalışmalar ise belli ilkeler ve hukuksal altyapı oluşturmak suretiyle yapılmış çalışmalardır.

Ülkemiz açısından bakıldığında da mevcut Ar-Ge faaliyetleri birbirinden bağımsız, aralarında eşgüdüm olmadan, belli bir hedef bulunmadan yürütüldüğü görülmektedir. Mevcut Ar-Ge yapan kuruluşlar birbirinden bağımsız olduğu için bütçeleri de nispeten kısıtlı olmakta ve yüksek miktarda finansman gerektiren büyük projeler gerçekleştirilememektedir.

Sağlıkta Ar-Ge araştırmalarının ülke çapında ya da uluslararası düzeyde sistematik bir şekilde yürütülmesini sağlayacak bir yapı bulunmamaktadır. Her ülke, bağımsız olarak Ar-Ge faaliyetleri yürütmektedir. Ülkelerde de her kurum ya da kuruluş ayrı ayrı Ar-Ge faaliyetleri yürütmektedir. Ar-Ge faaliyetlerinin bu şekilde yürütülmesi büyük oranda kaynak israfına neden olmaktadır.

Bu nedenle sağlık hizmetlerinde Ar-Ge faaliyetlerinde hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bir ağ organizasyonunun oluşturulması gerekmektedir. Her ne kadar OECD'nin Frascati, Oslo ve Canberra Kılavuzları, Ar-Ge faaliyetlerine kılavuzluk etse de Ar-Ge faaliyetlerinin belli bir sistematik içerisinde yürütülmesini sağlayamamaktadır.

Bir ülkenin Ar-Ge yeteneğini geliştirebilmesi, birçok aktöre ve bunların eş düzeydeki başarılarına bağlıdır ve uzun yıllar alan zor bir süreçtir. Bunun için sağlıkta Ar-Ge faaliyetlerinin planlı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Politika yapıcılarının, Ar-Ge faaliyetlerini destekleyecek altyapının geliştirilmesi, başta gençler olmak üzere tüm kesimlerde Ar-Ge bilincinin oluşturulması, vergi teşvikleri oluşturulması, Ar-Ge için daha fazla kaynak ayrılması gibi etkin bilim ve teknoloji politikaları geliştirerek bütün ülkeyi kapsayan inovasyon sistemi oluşturmaları en temel husustur. Bunun için öncelikle;

- “Ar-Ge harcamalarının GSMH’ya oranı ve özel sektörün bunun içindeki payı, Ar-Ge faaliyetlerinde çalışan araştırmacı personel sayısı ve bunun iktisaden faal nüfusa oranı, ve Patent ve bilimsel yayın sayısı” olmak üzere üç temel Ar-Ge girdisinin oranlarının OECD ortalaması seviyesine çıkarılması gerekmektedir.
- Bir ülkede Ar-Ge ve inovasyonun gelişebilmesi için herşeyden önce o ülkedeki şirketler, üniversiteler gibi tüm kurum ve kuruluşlarda ve faal çalışan kesimde Ar-Ge ve inovasyon düşüncesinin hâkim olması gerekir. Bunun için tüm eğitim kademelerinde ve özellikle üniversitelerde "Ar-Ge ve inovasyon" ve "proje hazırlama" derslerinin zorunlu ders olarak okutulması oldukça yararlı olacaktır. Ayrıca başta sanayi kesimi olmak üzere özel sektöre de Ar-Ge ve inovasyon ile ilgili farkındalık oluşturulması için eğitimler gerçekleştirilebilir.
- Devlet, üniversite sanayi iş birliğini teşvik eden düzenlemeler yapmıştır. Ar-Ge'ye daha fazla önem verilmeye başlanmış, üniversitelerde Ar-Ge için gerekli alt yapı ve insan kaynakları armıştır. Ancak arzu edilen seviyede değildir. Üniversitelerde üretilen bilgilerin sanayiye aktarılması ve ticari bilgiye dönüşebilmesi için üniversite sanayi iş birliğinin daha fazla desteklenmesi gerekmektedir.

Her türlü faaliyette, ulusal ağ oluşturulması ve iş birliğinin geliştirilmesi, başarıyı artıran önemli faktörlerden birisidir. Ülkemizde sağlık hizmetleri ile ilgili yürütülecek Ar-Ge faaliyetlerinde, kurumlar arasında ya da sektörler arasında iş birliği yapılabilmesi için acilen bir ağ yapısı oluşturulması gerekmektedir. Böylece hem daha yüksek bütçeli Ar-Ge faaliyetleri yürütülebilir, hem de çeşitli Ar-Ge birimleri tarafından üretilen bilgiler diğer birimler tarafından kullanılabilir. Böyle bir ağ organizasyonu, sağlık hizmetleri ile ilgili yürütülecek Ar-Ge faaliyetlerinin belli bir hedefe doğru, planlı bir şekilde yürütülmesini sağlayacaktır. Böylece kaynak israfının azaltılması, çalışmaların etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesi sağlanacaktır. Türkiye'nin Ar-Ge faaliyetlerinde istediği başarıyı yakalaması için yeterli kaynakları, gücü ve potansiyeli bulunmaktadır. Ar-Ge faaliyetlerinde başarılı olunması için sanayi şirketleri, üniversiteler, araştırma kuruluşları ve diğer tüm paydaşların planlı ve gayretli bir şekilde çalışmaları, iş birliği yaparak hareket etmeleri önemlidir.

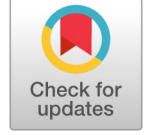
KAYNAKÇA

- Abuduxike, G. ve Aljunid, S. M. (2012). Development of health biotechnology in developing countries: Can private-sector players be the prime movers? *Biotechnology Advances*, 30(6), 1589–1601. <https://doi.org/10.1016/j.biotechadv.2012.05.002>
- AIFD. (2012). Türkiye ilaç sektörü vizyon 2023 raporu. Araştırmacı İlaç Firmaları Derneği. (10.10.2022). <https://www.aifd.org.tr/wp-content/uploads/2017/03/AIFD-VIZYON-2023-RAPORU.pdf>
- Aksay, K. ve Orhan, F. (2013). Hastanelerde inovasyon sürecinin risk yönetimi bağlamında değerlendirilmesi: Bir model önerisi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 10–23. www.csgeb.gov.tr
- Aydın, N. (2014, 14-16, May). The model proposal for research and development activities in the health sector. *1st International Balkan Conference on Health Sciences*, 16. Edirne, Türkiye.
- Aydın, N. (2022a, 10-13, September). Artificial intelligence in health services in Turkey. *1st International Conference on Innovative Academic Studies*, 50. Konya, Türkiye. ISBN: 978-625-00-9323-8
- Aydın, N. (2022b, 10-13, September). The importance of domestic medical device manufacturing in Turkey. *1st International Conference on Innovative Academic Studies*, 85. Konya, Türkiye. ISBN: 978-625-00-9323-8
- Bahadori, M. ve Nejati, M. (2011). Influential determinants in human resources development: A study of the managers in the health services sector. *Health MED*, 5(5), 182–184. http://www.academica.edu/1061894/Influential_Determinants__n_Human_Resources_Development_a_study_of_the_managers__n_the_health_ser
- Bowling, A. (2002). *Research methods in health: Investigating health and health services*. Open University Press. Berkshire, England.
- Burger, N. E., Kopf, D., Spreng, C. P., Yoong, J. ve Sood, N. (2012). Healthy firms: Constraints to growth among private health sector facilities in Ghana and Kenya. *PLoS ONE*, 7(2), 1–9. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0027885>
- Can, N. (2001). Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de sağlık sektöründe araştırma-geliştirme (Ar-Ge) faaliyetleri. Sağlık Bakanlığı, Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı. <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/1406,argepdf.pdf?0>
- Demir, A. Z. (2014). *Ar-Ge ve inovasyon tercihlerinin incelenmesi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
- Ebi, K. L. ve Gamble, J. L. (2005). Summary of a workshop on the development of health models and scenarios: Strategies for the future. *Environmental Health Perspectives*, 113(3), 335–338. <https://doi.org/10.1289/ehp.7380>
- Eren, H. ve Gelmez, E. (2022). Ülkelerin inovasyon performansına göre kümelenmesi: Entropi, copras ve aras yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Neuşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(3), 1546–1565. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1153211>

- Eser Özen, A. (2015). Seçilmiş göstergelerle Türkiye imalat sanayiinin analizi. *Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 5, 140–162.
- Erkek, D. (2011). Ar-Ge, inovasyon ve Türkiye. Neredeyiz? GEKA. http://geka.gov.tr/Dosyalar/o_19v5e6jpd10591tg915tg11tt1kav8.pdf Ghorbani, N. R., Ahamdi, M., Sadoughi, F., Abadi, A. ve Ghanei, M. (2012). Developing research information system in health sector: a delphi study. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 6(8), 124–132.
- Gibbons, D. E. (2007). Interorganizational network structures and diffusion of information through a health system. *American Journal of Public Health*, 97(9), 1684–1692. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2005.063669>
- Greenfield, D. ve Braithwaite, J. (2008). Health sector accreditation research: A systematic review. *International Journal for Quality in Health Care*, 20(3), 172–183. <https://doi.org/10.1093/intqhc/mzn005>
- Harper, J. ve Strote, G. (2011). Afghanistan pharmaceutical sector development: problems and prospects. *Southern Med Review*, 4(1), 29–39. <https://doi.org/10.5655/smr.v4i1.75>
- Helfrich, C. D. (2004). *Exploring a model of innovation implementation: Cancer prevention and control trials in community clinical oncology program research bases* [Unpublished Doctor of Philosophy]. University of North Carolina at Chapel Hill.
- Helfrich, C. D., Damschroder, L. J., Hagedorn, H. J., Daggett, G. S., Sahay, A., Ritchie, M., Damush, T., Guihan, M., Ullrich, P. M. ve Stetler, C. B. (2010). A critical synthesis of literature on the promoting action on research implementation in health services (PARIHS) framework. *Implementation Science*, 5(82), 2–20. <https://doi.org/10.1186/1748-5908-5-82>
- Hoffman, S. J. ve Rottingen, J.-A. (2012). Assessing implementation mechanisms for an international agreement on research and development for health products. *Bulletin of the World Health Organization*, 90(11), 854–863. <https://doi.org/10.2471/BLT.12.109827>
- Idowu, B., Adagunodo, R. ve Adedoyin, R. (2006). Information technology infusion model for health sector in a developing country: Nigeria as a case. *Technology and Health Care*, 14, 69–77.
- Kılıç, D. ve Çalışkan, Z. (2013). Sağlık hizmetleri kullanımı ve davranışsal model. *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 192–206.
- Kiper, M. (2013). Biyoteknoloji sektörel inovasyon sistemi: Kavramlar, Dünya'dan örnekler, Türkiye'de durum ve çıkarımlar. Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı. www.ttg.org.tr
- Kitchenham, B. (2004). Procedures for performing systematic reviews. Software Engineering Group, Department of Computer Science, Keele University. <https://www.inf.ufsc.br/~aldo.vw/kitchenham.pdf> adresinden 10.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- Koç, K. ve Mente, A. (2017). İnovasyon kavramı ve üniversite-sanayi-devlet işbirliğinde üçlü sarmal modeli. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*, 22 Mart.

- Küçük, A. (2019). Türkiye'nin sağlık Ar-Ge politikasında kamu-özel ortaklığı (KÖÖ) modelinin önemi. *Turkish Studies-Social Sciences*, 14(6), 3211–3229. <https://doi.org/10.29228/turkishstudies.39248>.
- Manso De Mello Vianna, C., Caetano, R., Ortega, J. A., Otavio de Figueire Façanha, L., Bittencourt Gonzalez Mosegui, G., Siqueira, M. ve Barros Costa, T. (2007). Flows of financial resources for health research and development in Brazil, 2000–2002. *Bulletin of the World Health Organization*, 85(2), 124–130.
- MÜSİAD. (2012). Küresel rekabet için Ar-Ge ve inovasyon. www.musiad.org.tr adresinden 10.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- OECD. (1995). Canberra Kılavuzu: Bilimsel ve teknolojik faaliyetlerin ölçümü bilim ve teknolojiye ayrılmış insan kaynaklarının ölçümü hakkında kılavuz. (TÜBİTAK çev). TÜBİTAK. https://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/BTYPD/kilavuzlar/canberra_tr.pdf adresinden 10.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- OECD. (2002a). Frascati Kılavuzu: Araştırma ve deneysel geliştirme taramaları için önerilen standart uygulama. (TÜBİTAK çev). TÜBİTAK. www.tubitak.gov.tr adresinden 10.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- OECD. (2002b). Oslo Kılavuzu: Yenilik verilerinin toplanması ve yorumlanması için ilkeler. (TÜBİTAK çev). TÜBİTAK. www.copyright.com adresinden 10.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- Özcan, B. ve Arı, A. (2014). Araştırma-geliştirme harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel veri analizi. *Maliye Dergisi*, 166, 39–55.
- Phillips, K. A. (2007). The application of business models to medical research: Interviews with two founders of directed-philanthropy foundations. *Health Affairs*, 26(4), 1181–1185. <https://doi.org/10.1377/hlthaff.26.4.1181>
- Robertson, A. S., Stefanakis, R., Joseph, D. ve Moree, M. (2012). The impact of the us priority review voucher on private-sector investment in global health research and development. *PLoS Neglected Tropical Diseases*, 6(8), 1–5. <https://doi.org/10.1371/journal.pntd.0001750>
- Ruger, J. P. (2012). Global health governance as shared health governance. *J Epidemiol Community Health*, 66(7), 653–661.
- Şahin, T., Yalaza, S., Bekdemir, B. ve Konukoğlu, R. (2015). Sağlık alanı Ar-Ge faaliyetleri çalıştay raporu. Sağlık Bakanlığı, Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu, Eğitim Araştırma ve Geliştirme Daire Başkanlığı. www.tkhk.gov.tr adresinden 10.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- Seiguer, E. (2007). Innovation and incentives in pharmaceutical research and development [Unpublished Doctor of Philosophy]. Harvard University.
- Şengün, H. (2016). Sağlık hizmetleri sunumunda inovasyon. *Haseki Tıp Bulteni*, 54(4), 194–198. <https://doi.org/10.4274/haseki.3057>

- Simiyu, K., Masum, H., Chakma, J. ve Singer, P. A. (2010). Turning science into health solutions: KEMRIs challenges as Kenya’s health product pathfinder. *BMC International Health and Human Rights*, 10(SUPPL. 1), 1–9. <https://doi.org/10.1186/1472-698X-10-S1-S10>
- Tarım, M. (2014). Sağlık politikaları ve Ar-Ge. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 32, 12–15.
- TÜBİTAK. (2005). Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu onbirinci toplantısı kararı (10 Mart 2005). TÜBİTAK. https://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/BTYPD/btyk/11/11btyk_karar.pdf
- TÜBİTAK. (2013). Sağlık alanının öncelikli alan olması (2013/106). TÜBİTAK. https://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/64_2013_106.pdf
- Tuncer, E. (2022). Avrupa birliği adaylık sürecinde Türkiye’nin girişimcilik politikası analizi. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(1), 503–522. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/nevsosbilen/article/1040433>
- WHO. (1996). Ad hoc committee on health research relating to future intervention options. Investing in health research and development. Document TDR/Gen/96.1) <http://www.who.int/tdr/publications/tdr-research-publications/investing-in-health/en/>
- Yıldırım, C. ve Göze Kaya, D. (2019). Ar-Ge Harcamalarının Gelişimi: TR-AB Üzerine Bir Değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), 791-812.

Sinemada Transhümanizm ve Yapay Zekâ

Beyler YETKİNER, İnönü Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Doç. Dr., beyler.yetkiner@inonu.edu.tr,
ID 0000-0001-9530-7707

Nurullah ÖZDEMİR, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi,
nurullahozdemir893@gmail.com, ID 0000-0001-5838-6143

ÖZ

Bilim, canlılara evrimci bakış açısıyla yaklaştığından dolayı Homo Sapiens olarak tanımlanan günümüz insanının bir sonraki evriminin "Posthuman" olacağına dair görüşler bulunmaktadır. Homo Sapiens'in Posthuman'a ulaşması için uzunca bir zaman bulunmaktadır. Bu sebeple Homo Sapiens ile Posthuman arasında bir ara form olan transhüman kavramı ortaya çıkmıştır. J. Huxley tarafından ortaya atılan transhümanizme göre insan, biyoteknoloji, genetik mühendisliği ve yapay zekâ gibi teknolojilerle yeniden dizayn edilerek insanüstü bir form kazanacaktır.

Transhümanist yaklaşımın öngördüğü gelecek anlayışına sinemada, özellikle de bilim-kurgu filmlerinden rastlamak mümkündür. Sinemada önceleri içerik olarak yer alan transhümanizm, 2010'lardan itibaren biçimsel olarak da yer almaya başlamıştır. 2016'da senaryosu yapay zekâ tarafından yazılan "Sunspring" isimli film ile yapay zekâ, film üretiminin içine girmiştir. İlerleyen tarihlerde sinemada yapay zekâ kullanımının başka örneklerini de görmek mümkün olmuştur.

Bu çalışmada asıl amaç sinemada yapay zekâ teknolojisinin günümüzde ne derecede tutarlı çalışmalar ortaya koyduğunun analiz etmektir. Bu bağlamda çalışmada dijital medya platformu Netflix'in yapıcılığını üstlendiği "Mr. Puzzles Wants You To Be Less Alive" filmi incelenmektedir. Animasyon türünde olan bu filmin senaryosu yapay zekâ tarafından yazılmıştır. Çalışmada Nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz kullanılarak belirli temalar çerçevesinde "Mr. Puzzles Wants You To Be Less Alive" filmi ele alınmıştır. Film; mekân, karakterler, nesnelere (dekor ve aksesuarlar) ve senaryo olmak üzere toplam dört temada analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Sinema, Transhümanizm, Yapay Zekâ

Transhumanism and Artificial Intelligence in Cinema

ABSTRACT

Since science approaches living things from an evolutionary point of view, there are opinions that the next evolution of today's humans, defined as Homo Sapiens, will be "Posthuman". There is a long time before Homo Sapiens reaches Posthuman. For this reason, the concept of transhuman, an intermediate form between Homo Sapiens and Posthuman, has emerged. According to transhumanism put forward by J. Huxley, human will gain a superhuman form by being redesigned with technologies such as biotechnology, genetic engineering and artificial intelligence.

It is possible to come across the understanding of the future predicted by the transhumanist approach in cinema, especially in science fiction films. Transhumanism, which was previously included in the cinema as a content, has started to take place in the cinema as a form since the 2010s. With the movie named "Sunspring", the script of which was written by artificial intelligence in 2016, artificial intelligence entered into film production in cinema. Later, it was possible to see other examples of the use of artificial intelligence in cinema.

The main purpose of this study is to analyze the extent to which artificial intelligence technology in cinema produces consistent studies today. In this context, in the study, "Mr. The movie "Puzzles Wants You to Be Less Alive" is being reviewed. The script of this animated movie was written by artificial intelligence. In the study, using descriptive analysis, one of the qualitative research methods, within the framework of certain themes, "Mr. The movie "Puzzles Wants You to Be Less Alive" is being reviewed. Film; space, characters, objects (decor and accessories) and scenario, a total of four themes were analysed.

Keywords : *Cinema, Transhumanism, Artificial Intelligence*

GİRİŞ

Günümüz bilim dünyasında evrenin nasıl oluştuğuna dair en fazla kabul gören görüş Big Bang (Büyük Patlama)'dir. Evrenin oluşumunu bir tetikleme noktasına götüren bu anlayışa göre önce evren sonra gezegenler daha sonra ise bu gezegenlerden birinde (Dünya'da) canlılar oluşmuştur. Pozitivist bilimin canlılar konusunda evrimci bir bakış açısına sahip olduğu bilinmektedir. Metafiziksel bilgilerden kendini soyutlayan bu bilime göre canlılar belirli periyodik dönemlerden sonra evrim geçirerek başkalaşmıştır. Böylece insan da başkalaşım geçirerek günümüzdeki Homo Sapiens özelliğini kazanmıştır.

Yirminci yüzyıla gelindiğinde Homo Sapiens'in başkalaşım zincirindeki son halka olmadığı, başka bir form daha kazanabileceğine dair görüşler ortaya atılmıştır. Özellikle bilim ve teknolojiye gelişmelerle birlikte insanın kalıtsal özelliklerinin sınırlarının aşılabileceği iddia edilmiştir. Bu düşünceler çerçevesinde "Posthuman" kavramı ortaya çıkmıştır. Posthuman, Homo Sapiens'in fiziksel ve zihinsel sınırlarının ortadan kalmış hali olarak nitelendirilebilir. Ancak Posthuman'a ulaşmak için uzun bir yol kat etmek gerekmektedir. Tam da bu noktada "Transhuman" kavramı devreye girmektedir. Transhuman, Homo Sapiens'in Posthuman'a ulaşma yolundaki ara formu olarak görülmektedir. Transhümanizm

kavramını ilk defa kullanan J. Huxley'dir. Transhümanizm'in amacı, insanı ileri teknolojiler ile donatarak daha gelişmiş bir varlık haline getirmektir. Biyoteknoloji, genetik mühendisliği ve yapay zekâ gibi ileri teknolojilerin insanın kalıtsal eksikliklerini giderebileceği düşünülmektedir.

Günümüzde transhümanist anlayışta sahip sanat eserlerine rastlama giderek daha olağan hale gelmeye başlamıştır. Sinema ve edebiyatın belirli türlerinde transhümanizmin izleri görülmektedir. Özellikle geleceği anlatan bilim-kurgu filmlerinde transhümanist bakış açısını görme ihtimali daha fazladır.

Sinemada transhümanizmin etkileri sadece içerik olarak ortaya çıkmamaktadır. Günümüzde transhümanizmin etkileri hem içerik hem de biçimsel olarak da sinemada görülmektedir. Transhümanizmin sinemada biçimsel olarak yer alması ise yapay zekâ teknolojisi sayesinde olmaktadır.

Sinemada ilk defa 2016 yılında yapay zekâdan faydalandığı ifade edilebilir. Oscar Sharp ve Ross Goodwin, senaryosu yapay zekâ tarafından yazılmış bir kısa filmin çekimini yapmıştır. "Sunspring" isimli filmin senaryosu Benjamin olarak isimlendirilmiş bir yapay zekâ tarafından yazılmıştır. "Sunsprings" filminden sonra da üretiminde yapay zekâdan faydalanılan birkaç film çekilmiştir. Aynı yıl "Morgan" isimli bir bilim-kurgu filminin fragmanı yapay zekâ tarafından yapılmıştır. Henüz çekimleri tamamlanmamış "B" filminde Erica isimli bir yapay zekâ robotu oyuncu olarak kullanılmıştır. En son ise dijital medya platformu olan Netflix tarafından desteklenen ve senaryosu yapay zekâ tarafından yazılan bir korku filmi (kısa film) olan "Mr. Puzzles Wants You To Be Less Alive" çekilmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı transhümanist anlayışın bir ürünü olan yapay zekâ teknolojisinin sinemada kullanımının ne derecede etkili olduğunu ortaya koymaktır. Bunun yanında bir diğer amaç ise yapay zekânın kullanıldığı en güncel örnek olan "Mr. Puzzles Wants You To Be Less Alive" filminin incelemesini yaparak sinemada yapay zekânın günümüzde hangi aşamada olduğunu tespit etmektir. Bu sebeple çalışmada ilk olarak transhümaniz ve yapay zekâdan bahsedilmektedir. Ardından transhümanizmin filmlere yansımalarına bakılmaktadır. Son olarak ise "Mr. Puzzles Wants You To Be Less Alive" filmi nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmektedir. Film, çalışma konusuna uygun olarak belirlenen temalar çerçevesinde incelenmektedir.

1. TRANHÜMANİZM VE YAPAY ZEKÂ

Mitolojide, modern edebiyatta, gündelik hayattaki konuşmalarda ve sanatın çoğu alanında insanın ölümsüzlüğü arama ve üstün insana ulaşma isteğini görebilmek mümkündür. Edebiyattaki Frankenstein figürü, mitolojilerdeki yarı tanrı yarı insan varlıklar vb. gibi karakterler, bilim-kurgunun türünün oluşturduğu gelecek hayalleri, insanlığın

içindeki ölümsüzlük ve üstün insan arzusunun bir dışavurumu olarak kabul edilebilir (Karauğuz, 2020, s. 52). Teknolojik gelişmelerin giderek hızlandığı son yüzyılda bilimde, felsefede ve sanatta ölümsüzlük ve üstün insan fikrine rastlamak olağan hale gelmiştir. bu anlamda Transhümanizm, ölümsüzlük ve üstün insan fikrinin vücut bulduğu en yaygın düşüncelerden biridir. Transhümanizm kavramı evrimci teorisyen J. Huxley tarafından ortaya atılmıştır. Transhümanizmin amacı, teknolojik araç gereçlerle insan doğasını mükemmelleştirmek ve insanın her türlü kapasitesini artırmaktır. Ayrıca transhümanizm, insanı bio-nano-neuro-info teknolojileriyle donatarak “transhuman”a dönüştürmeyi hedefleyen evrimci bir süreç olarak tanımlanabilir (Dağ, 2019, s. 153). Transhümanizm düşüncesinde insan bedeninin ve zihninin belirli kodlama yöntemleriyle kontrol edilmesi ve gerekirse ileri teknoloji vasıtasıyla oluşturulmuş organların asıllarıyla değiştirilmesi bulunmaktadır (Demir, 2018, s. 97). Bu işlemlerle birlikte insanın daha üstün bir varlığı evrilmesi amaçlanmaktadır. Ancak insan üzerinde yapılacak değişimler ulaşılmak istenen sonuç değil; hedefe giden yolda atılan adımlardır. Bostrom (2003, s. 4), transhümanizmin insan türünün sonunu değil; nispeten erken bir aşamasını temsil ettiği öncülüne dayanan gelecek hakkında bir görüş olduğunu belirtmektedir. Transhümanizmin bu evrimsel sürecinde ise en etkili faktör muhakkak ki bilimdir. Gilebbi’ye göre bilim, transhümanizmin en önde gelen müttefikidir ve insan yaşamının iyileştirilmesi temel amacıdır: Bilimsel ilerleme sayesinde, transhüman fiziksel olarak daha yetenekli, zihinsel olarak daha istikrarlı ve becerikli ve ruhsal olarak daha sakin olacaktır (2020, s. 3).

Transhümanizmin öncülü olan hümanizm* , insan doğasını iyileştirmek için yalnızca eğitimsel ve kültürel iyileştirmeye güvenme eğilimindeyken, transhümanistler biyolojik ve genetik mirasımızın dayattığı sınırların üstesinden gelmek için teknolojiyi kullanmak istemektedir. Bu noktada ortaya atılan “transhuman” kavramı transhümanizmin hem araç hem de amaç olarak hümanizmin ötesine geçtiğini vurgulamaktadır (More, 2013, s. 4).

Transhümanizm, post-modernitenin bir sonucu olarak ortaya çıkan felsefi ve bilimsel türden çağdaş bir entelektüel bir harekettir. Transhümanizm insan ırkını iyileştirebilecek, entelektüel yetenekleri ve fiziksel/psikolojik performansını artırabilecek teknikler, bilimsel çözümler ve yenilikçi uygulamalar aramayı hedeflemektedir. Transhümanizmin nihai amacı genel olarak istenmeyen (hastalık, yaşlanma gibi) durumları düzeltmek ve iyileştirmektir (Toraldo ve Toraldo, 2019, s. 56). Hansell ve Grassie, insan yaşamını uzatmak ve ölümü ertelemenin transhümanist hareketin önde gelen hedefi olduğunu ayrıca günümüzde

* Felsefede hümanizm, F. C. S. Schiller ve William James tarafından ortaya atılan, insanın ancak insan zihninin kaynaklarıyla olanı kavrayabileceğini ve araştırabileceğini vurgulayan ve soyut teorileşmeyi reddeden pragmatik bir düşünce sistemidir. Bu nedenle daha genel olarak teknolojik ilerlemenin, geniş çapta anlaşılabilir insan ihtiyaçlarının farkındalığı tarafından yönlendirilmesi gerektiğini ima eder (Oxford English Dictionary)

yaşlanma karşıtı tıp Amerika Birleşik Devlet’lerinde en hızlı tıbbi uzmanlık alanı olduğunu belirtmektedir (2010, s. 39).

Transhümanizm, insanın bilişsel ve fiziksel kabiliyetlerini yükseltmek, hastalıkları yok etmek, insan ömrünü uzatmak ve hatta ölümsüzlüğe ulaşmak için teknolojiyen faydalanılması gerektiğini savunmaktadır. Transhümanizm, dünyada oldukça fazla kabul görmekte ve desteklenmektedir (Karauğuz, 2020, s. 53). Ancak transhümanizmi topluma ve insanlığa faydalı bir gelişme olarak görmek için henüz erkendir. Çünkü transhümanizmin hangi amaçlarla kullanılacağı bilinmemektedir. Bu anlamda transhümanizm hakkında olumlu ve olumsuz görüşler bulunmaktadır. Kurzweil, “İnsanlık 2.0” isimli kitabında bedenın geçici olduğunu fakat bedenın parçacıklarının neredeyse her ay kendini yenilediğini belirterek yalnızca bedenın ve beynin örüntüsünün sürekliliği olduğunu ifade etmektedir (2016, s. 546). Ona göre beden sağlığını en iyi durumuna getirip, aklımızın kapasitesini genişleterek bu örüntüleri iyileştirmeye çalışmamız gerekmektedir. Yine işin sonunda teknolojiyimizle birleşerek zihinsel yetilerimizi çok büyük ölçüde genişletebiliriz.

Transhümanizm her ne kadar insanlık adına iyi bir gelişme olarak lanse edilse de belirli sorunları beraberinde getireceğine dair görüşler de bulunmaktadır. Loredana Terec-Vlad ve Daniel Terec-Vlad (2014, s. 68), transhümanizmin toplumu (üstün ırk ve aşağı ırk olmak üzere) iki ırka ayıracağını belirtmektedirler. Ayrıca yeni teknolojilerin insanlığının durumunu iyileştirmek yerine, insanlığa zarar verilmek için kullanıldığında tehlikeli olabileceğini ifade etmektedirler.

Transhümanizm ile ilgili yapılan tartışmaların başında biri de yapay zekâdır. İnsanlık, tarih boyunca teknolojik ilerlemelerle birlikte çok sayıda değişim ve dönüşüm yaşamaktadır. Yapay zekâyâ kadar giden yolda, toplumun değişim ve gelişim evreleri “Toplum 1.0, 2.0, 3.0, 4.0, 5.0” olarak isimlendirilmektedir. Toplum 1.0, doğa ile uyumlu bir şekilde avcılık ve toplayıcılık yapan insan gruplarını tanımlamaktadır. Toplum 2.0, tarımsal ekime, artan örgütlenmeye ve ulus inşasına dayalı gruplar oluşturmuştur. Toplum 3.0, sanayi devrimi yoluyla sanayileşmeyi teşvik eden ve seri üretimi mümkün kılan bir toplumdur. Toplum 4.0, maddi olmayan varlıkları bilgi ağları olarak birbirine bağlayarak artan katma değer gerçekleştiren bir toplumdur. Toplum 5.0 ise insan merkezli müreffeh bir toplumu hedefleyen ve toplum 4.0’ın üzerine inşa edilmiş bir bilgi toplumdur (Fukuyama, 2018, s. 47-48). Bu anlamda gelişmiş toplum ile yapay zekâ arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Nitekim akıllı şehirler, insansız otonom araçlar, nesnelerin interneti gibi üzerinde çalışmalar yürütülen pek çok alanda yapay zekânın rolü büyüktür. Yapay zekâ kısaca insanların akıllı davranışlarının makineler tarafından taklit edilmesi olarak tanımlanabilmektedir. Bir bilgisayarın veya bilgisayar tarafından kontrol edilen bir makinenin insana özgün yüksek zihinsel süreçleri olan özellikleri (anlam çıkarma, akıl yürütme, vb.) taşıması ve bu özelliklere ilişkin görevleri yerine getirmesi yapay zekânın temelini oluşturmaktadır (Nabiyev, 2016, s.

25). Yapay zekâ insanın doğal zekâsını taklit etmeye çalışsa da yapay zekânın insanın doğal zekâsına karşı farklı nitelikleri bulunmaktadır. Abdullah Doğan, Yapay Zekâ (2002) isimli kitabında yapay zekâ ile doğal zekâ arasındaki farkları ortaya koyarken aşağıdaki parametreleri sıralamıştır (Doğan, 2002, s. 60-62):

Yapay Zekânın Avantajları:

Daha fazla kalıcıdır
Kolaylıkla kopyalanabilir ve geniş kitlelere aktarılabilir
Doğal zekâdan daha ucuzdur
Bütünüyle tutarlı sayılabilir
Belgelenebilir

Doğal Zekânın Avantajları:

Yaratıcı ve doğurgandır
İnsanlara duyuları yoluyla öğrendiği deneyimleri kullanma ve bunlardan yararlanma yeteneği vardır
İnsan muhakeme gücünün, problemleri çözmek için geniş tecrübeleri, karşılaşılan konuya göre hemen kullanma yeteneği vardır

2. SİNEMADA TRANSHÜMANİZMİN GÖRÜNÜMÜ

Çalışmanın bu kısmında transhümanizmin temel ilgi alanlarından olan yapay zekânın sinemada kullanımına bakılmaktadır. Ayrıca yapay zekâ teknolojilerinin film yapım olanaklarını nasıl geliştirdiği ele alınmaktadır. Ek olarak sinemada hem içerik hem de biçimsel olarak transhümanizmin etkilerine değinilmektedir.

Sinema, gelişen teknolojiyle birlikte devamlı olarak değişim ve dönüşüm yaşamaktadır. Teknolojik gelişmeler, sinemada filmlerin üretiminden izleyiciyle buluşmasına kadar olan sürecin her aşamasında bazı pratikleri değiştirmiştir. Örneğin uzun yıllar boyunca sadece salonlarda izlenebilen sinema filmleri, gelişen teknoloji ve internet ile birlikte televizyon, bilgisayar, akıllı mobil telefon gibi cihazlarda izlenebilir hale gelmiştir. Teknolojik gelişmeler film izleme pratiği dışında üretim alanında da sinemaya etki etmiştir. Dijital efektler kullanılarak film anlatısı ve film dilinde yeni gelişmeler olmuştur. Ayrıca teknoloji konusu sinemada sorunsal bir içerik olarak kullanılır hale gelmiştir (Kaplan ve Kaplan, 2020, s. 182). Bu tip tartışmalar özellikle bilim-kurgu, fantastik ve distopik türdeki filmlerde görülmektedir. İnsan-teknoloji, inanç-teknoloji veya doğa-teknoloji gibi çatışmaları konu alan bu tür filmlerde içerik olarak da transhümanizmin emarelerine rastlanmaktadır.

Sinemada yaşanan dijital devrimden* sonraki önemli gelişmelerden biri yapay zekâ teknolojisinin sinemada kullanılmaya başlamasıdır. Yapay zekâ gelişmeleri sinemanın olanaklarının gelişmesine katkı sunsa da birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

* Sinemada dijital devrim, film üretiminde uzun yıllar boyunca kullanılan fiziksel ve kimyasal üretim sürecinin dijitalleşerek; görüntü kaydının, kurgulama biçiminin, dağıtımın ve gösterimin dijital hale gelmesini ifade etmektedir (Zengin, 2020, s. 153).

Tartışmaların başında yapay zekânın sinemaya içerik ve biçim olarak nasıl yansıtacağı gelmektedir. Konunun bu boyutu düşünüldüğünde yapay zekânın sinemada kullanımı ile beraber insana özgü bir sanat olgusunun yok olacağı ve sinemanın mekanikleşeceğine yönelik tartışmalar ortaya çıkmaktadır (Zengin, 2020, s. 154). Ancak bu tartışmalara rağmen yapay zekâ teknolojilerinin sanat alanında giderek yaygınlaştığı görülmektedir.

Günümüzde yapay zeka, sinemanın pek çok farklı alanında kullanılmaya başlamıştır. Örneğin Michael T. Lash ve Kang Zhao'nun "*Early Predictions of Movie Success: the Who, What, and When of Profitability*" (2016, s. 900) ismiyle yayınlanan makalelerinde film yapımlarının erken aşamalarında yatırım yapma kararlarına yardımcı olmak için bir film yatırımcısı güvence sistemi olan MIAS'tan bahsedilmektedir. MIAS, çeşitli kaynaklardan elde edilen ve ücretsiz olarak erişilebilen geçmiş verileri analiz ederek kârlılığa dayalı olarak filmin başarılı olup olmayacağını tahmin etmeye çalışmaktadır. Ayrıca MIAS, filmin oyuncu kadrosunda kimlerin yer alacağı, filmin konusunun ne hakkında olacağı, filmin ne zaman vizyona gireceği gibi önerilerde bulunmaktadır.

MIAS'a benzer başka bir yapay zekâ örneğini de Hollywood'un en büyük stüdyolarından biri olan Warner Bross kullanmaktadır. Warner Bross, 2020'de Tobias Queisser tarafından kurulan "Cinelytic" isimli yapay zekâ sistemini kullanmak için anlaşma imzalamıştır. Cinelytic, Warner Bross'un yapımına karar verme sürecindeki projelerini kapsamlı verilerden ve tahmine dayalı analizlerden faydalanarak filmin ne kadar maddi getirisi olacağı hakkında tahminde bulunmaktadır (The Hollywood Reporter, 2020a)

Yapay zekâ teknolojileri sinemada sadece pre-production sürecinde kullanılmamaktadır. Gelişen teknolojiyle birlikte günümüzde production aşamasında da yapay zekâ teknolojilerinden yararlanıldığı görülmektedir. Özellikle yeni nesil kamera sistemlerinde yapay zekâ teknolojilerinden faydalanılmaktadır. Netleme, yüz tanıma, otomatik renk ve ışık ayarı gibi ayarlamalar kamera sistemlerinde yapay zekâ teknolojileriyle birlikte otomatik olarak yapılmaktadır. Bu gelişmelerin dışında tamamen otonom kamera sistemlerinin de sinemada kullanıldığı görülmektedir. Örneğin "*In the Robot Skies*" (Liam Young, 2016) isimli kısa filmin bütün çekimleri otonom İHA (drone) kamera ile yapılmıştır. Film, taşıdığı bu niteliği ile dünyada otonom insansız hava araçları ile çekilen ilk anlatıdır (Imdb, 2016).

Yapay zekâ teknolojisiyle birlikte geliştirilen yeni kamera sistemlerinden bir de robot kamera sistemleridir. Herhangi bir kamera operatörüne ihtiyaç duymayan robot kameralar, yüksek hızda gelişmiş kamera hareketlerini yapmaktadır. Bu tip robot kameralar; bilgisayar, tablet veya akıllı telefon gibi cihazlarla kontrol edilebildiği için kullanım açısından da oldukça rahatlık sağlamaktadır (Zengin, 2020, s. 165).

Sinemada -özellikle görüntü işleme teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte-transhümanist düşüncenin belirtilerini görmek mümkün hale gelmiştir. Ahmet Dağ (2018, s. 90), Transhümanist ideolojinin edebi metinleri (hatta metinlerin estetiğini), ve sinemayı ürettiğinden bahsetmektedir. Ona göre, sinema ve romanda, teknolojiyi kullanarak insanı ve yaşadığı mekânı geliştirme arzusunda olan transhümanizmin izlekleri bulunmaktadır.

Özellikle bilim-kurgu filmlerinde transhümanizmin etkisi fazlaca görülmektedir. Bazı bilim kurgu filmleri insanların mevcut davranışları ve seçimlerinin sonuçları üzerine düşüncelerini isteyen uyarıcı hikâyelerdir. Klonlama, genetik, sosyal izleme, gözetim, sürdürülebilirlik, iletişim, kimlik, ırk, sınıf ve ölümlülük gibi kavram ve olgular bilim-kurgu filmlerinde vaat edilen hikâyeler olarak ortaya çıkmaktadır. Bilim-kurgu filmleri insanların, arzularını sorgulamalarını ve belki de değişimin yaklaşmakta olan zararlarını önlemek için yeniliğe olan durdurulamaz düşkünlüklerinden vazgeçmeleri gerektiğini istemektedir (Villaverde ve Carter, 2013, s. 122). Ancak insanlar hayatlarını daha kolay hale getirmek için bir klonu olmasını istemekte ve böylece kendine daha fazla vakit ayırabilecektir. Bireyler, hayatı daha kolay ve verimli hale getirebilmek için teknolojik araç gereçlere yönelirken aynı zamanda bilim-kurgu ve transhümanizme de yönelmektedir (Villaverde ve Carter, 2013, s. 122). Sinema filmleri, transhümanizmle ilgili olarak insanlara gelecekte var olacak teknolojilerle ilgili umutlarını ve korkularını bir bakış sunmakta ya da hâlihazırda mevcut teknolojileri analiz edebilmek için önemli bir araç olabilmektedir (May, 2014, s. vi).

Transhümanist düşüncenin yayılımını sağlayan en önemli unsurlar roman ve sinemadır. Sinemada “The Terminator-1984, The Matrix-1999, Avatar-2009, Gattaca, 1997, Wall-E-2008, Metropolis-1927, 2001: A Space Odyssey-1968, X-Men-2016, Brainstorm-1983, Eternal Sunshine of the Spotless Mind-2004” gibi filmler transhümanist filmler olarak kabul edilebilir. Bu eserlerde yüksek yapay zekâ, biyonik bedenleri olan insanvari varlıklar, ölümsüz varlıklar, metal ve çelikle güçlendirilmiş insanlar, zombiler vb. insanüstü varlıklar yer almaktadır (Dağ, 2018, s. 93). Bu filmler transhümanist düşüncüyü yaymaya, eleştirmeye veya tartışmaya çalışan filmlerdir. Ancak transhümanizm ve yapay zekâ günümüzde sadece filmlerin içeriklerinde yer almıyor; filmlerin üretiminde de katkı sunuyor.

2016’da yönetmen Oscar Sharp ve New York University’den yapay zekâ araştırmacısı Ross Goodwin’in ortak çabaları sonucunda senaryosu yapay zekâ tarafından yazılan bir kısa film çekilmiştir. Benjamin olarak isimlendirilen yapay zekâ, aralarında Highlander Endgame, Ghostbusters, Interstellar ve The Fifth Element gibi filmlerin de yer aldığı düzinelerce film den beslenerek “Sunspring” isimli senaryoyu yazmıştır (The Guardian, 2016). Anlatımında tutarsızlıklar bulunmasına rağmen filmin senaryosunda alışlagelmiş olay örgüsü bulunmamaktadır. Ancak yine de senaryonun bir yapay zekâ tarafından yazıldığı düşünüldüğünde gelecekteki film teknolojileri için önemli bir adım olarak görülebilir. Yine 2016 yılı içerisinde “Morgan” isimli bilim-kurgu filminin fragmanı yapay zekâ tarafından yapılmıştır (Cevher ve Aydın, 2020).

Yapay zekânın film üretim sürecinde dâhil olduğu bir diğer alan ise oyunculuktur. Henüz çekimleri tamamlanıp gösterime girememiş olan “B” filminden Erica isimli bir yapay zekâ robotu oyuncu olarak yer almaktadır (The Hollywood Reporter, 2020b). Filmde bir yapay zekâ robotunun ne derecede oyunculuk yapabileceği şu an için bilinmemektedir. Film tamamlanıp gösterime girdiğinde oyunculuk konusunda yapay zekânın hangi seviyede olduğu görülecektir.

2021 yılında ise dijital medya platformu olan Netflix tarafından yapay zekâ teknolojisi kullanılarak bir kısa film üretilmiştir. “Mr. Puzzles Wants You To Be Less Alive” isimli kısa (korku) filmin senaryosunun yapay zekâ tarafından yazıldığı ifade edilmektedir. 400 bin saatten fazla bir süre korku filmi izlettirilen yapay zekâ, ortaya 4 dakika 22 saniyelik bir kısa film ortaya çıkarmıştır (Netflix News, 2021). Filmin yayınlandığı “Netflix Is A Joke” isimli youtube kanalında, filmin yapımında yazar Keaton Patti ile birlikte çalışıldığı ifade edilmiş (Netflix Is A Joke, 2021) fakat daha fazla detaylı açıklama yapılmamıştır. Keaton Patti’nin filmin senaryosuna ne kadar müdahale ettiği tam olarak bilinmemektedir.

3. TRANSHÜMANİST FİLM ÇERÇEVESİNDE “MR. PUZZLES WANTS YOU TO BE LESS ALIVE TIME” FİLMİ

Bir Netflix projesi olarak hayata geçirilen “Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive” filminin senaryosu yapay zekâ tarafından yazılmıştır. Ayrıca filmin animasyon film olduğu da hesaba katıldığında yapım aşamasında (seslendirmeler hariç) tamamen bilgisayar teknolojilerinden faydalanılarak üretildiğini söylemek mümkündür.

Çalışmanın bu kısmında filmin detaylı analizi yapılmaktadır. Filmin analizi için nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz kullanılmaktadır. Betimsel analiz yönteminde daha önceden belirlenen temalara göre toplanan veriler yorumlanmakta ve özetlenmektedir. Bu analiz yönteminde amaç elde edilen bulguları, yorumlanmış ve düzenlenmiş bir şekilde çalışmada sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 239). Bu çalışma kapsamında “Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive” filmini incelemek için bazı temalar belirlenmiştir. Belirlenen temalar; mekân, karakterler, nesnelere (dekor ve aksesuarlar) ve senaryodur. Çalışmanın bulgular kısmında film belirlenen temalar çerçevesinden analiz edilmektedir.

Analizlere geçmeden önce filmin olay örgüsünden bahsedilmektedir. Filmin süresinin kısa olmasına rağmen filmin içindeki olayların çok olması ve olayların birbiriyle alakasız olması nedeniyle olay örgüsü biraz uzun tutulmuştur.

3.1. “Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive Time” Filminin Olay Örgüsü

Film, ilk planında karanlık bir gecede dolunay görüntüsü verilerek başlamaktadır. Gökyüzünden yavaşça aşağı doğru inen görüntüde “Rust Factory” isimli bir fabrikanın tabelası görünür. Görüntü aşağı doğru inerken filmin ismi ekranda belirlemektedir.

Giriş planının ardından fabrikanın içinde elleri yukarıdan bağlanarak tavandan sarkıtılmış bir kadın görünür. Aynı zamanda görünmeyen bir anlatıcı sürekli olarak filmi açıklamaktadır. Kadın havada asılı dururken onun tam altında ise testereler bulunmaktadır. Ardından testereler çalışmaya başlar. Kadın nerede olduğunu sorgularken, ortamda bulunan televizyon ekranından kırmızı (aynı zamandan korkunç görünen) maskeli bir kişi görünür. Bu kişi Mr. Puzzles’tır. Mr. Puzzles bir bisiklete binmektedir ama bu bisiklet biraz farklıdır. Bisikletin üç tekerleği olmasına rağmen tek tekerleği üzerinde durmaktadır. Diğer iki teker sağ ve sol yanlarda yatay bir şekilde boşta durmaktadır. Mr. Puzzles, kadın (Jennifer) ile bir bulmaca oynamak ister. Fakat kadın bulmacayı çözemez.

Mr. Puzzles’ın önünde büyük bir buton durmaktadır. Bu butona büyük bir bıçak ile basar. Ardından yan taraftaki duvar yıkılır ve sandalyeye bağlanmış bir adam görülür. Bu adam Jennifer’in iş arkadaşıdır. Mr. Puzzles, adama bir bulmaca göstererek çözmesini ister fakat adam çözemez. Ardından mermileri buz pateni ayakkabıları olan büyük bir silah ile adam vurulur. Bu sırada tavandan yere doğru bir dedektif düşer. Anlatıcı dedektifin sürekli alkollü olduğunu belirtir. Bu yüzden dedektif ayakta duramaz. Yere düşen dedektif sürüklenerek bir bubi tuzağına düşer. Tuzağa düşmüş dedektifin üzerinde tavandan kocaman mavi bir balina düşer.

Jennifer, Mr. Puzzles’a kendisine neden bunları yaptığını sorar. Mr. Puzzles ise Jennifer’a “Hatırlamıyor musun? Geçen yaz neredeydin?” der. Bu sözlerin ardından film flashback ile geçmişe gider. Jennifer arabada giderken “Reşit olmayan ilaçlar kullanırken araba kullanmayı seviyorum” der. Jennifer yolda giderken sırasıyla beş kişiye çarpar. Bu kişilerin görünüşleri çok farklıdır. Mısırdan yapılmış bir çocuk, kafası puma kafası olan bir adam, Jason isminde bir adam ve röportaj yapan bir vampir ile muhabir, Jennifer’ın arabayla çarptığı tuhaf kişilerdir. Flashback sahnesi biter ve normal zamana dönlür. Jennifer, Mr. Puzzles’ın geçen yaz neredeydin sorusuna, “normal yaz aktiviteleri yapıyordum” diye cevap verir. Bunun üzerine Mr. Puzzles tekrardan butona basar.

Jennifer, altında bulunan testerelere doğru yaklaşırken, Mr. Puzzles’a onun cevaplaması için bir bulmacası olduğunu söyler. Ancak Mr. Puzzles, kendisine bunu soramayacağını belirtir ve öfkelenir. Daha sonra televizyon kapanır ve Mr. Puzzles, yerin altından çıkarak gelir. O sırada dedektif yerden kalkar ve eline silah alarak Mr. Puzzles’a ateş eder. Ancak dedektif, Mr. Puzzles’ı ıskalar. Dedektifin silahının kurşunları alkol şişeleridir ve şişeler duvarlara çarparak kırılır. Ardından balina, kafasında bir şapka ve elinde bir silah ile görülür. Dedektif onun bir sualtı polisi olduğunu söyler. Balina Mr. Puzzles’a ateş eder ve onu

vurur. Dedektif, Jennifer'ı kurtarır. Ardından da balina, testerele kelepçe takarak onları tutuklar.

Bu olayların ardından bütün ışıklar söner ve yukarıda bulunan bir ekrandan Mr. Puzzles konuşmaya başlar. Mr. Puzzles, onlarla son bir bulmaca daha oynayacağını söyler. Işıklar açıldığında Jennifer ve dedektif, oldukça büyük bowling dubalarına bağlanmış şekilde görülür. Üzerinde bıçaklar olan kocaman bir bowling topu onlara doğru yaklaşmaktadır. Bu sırada fabrika dışarıdan görülür. Binlerce balina binanın çatısının içinden geçerek içeriye düşer ve büyük bir gürültü kopar. Tekrardan binanın içi gösterildiğinde Jennifer ile dedektif kurtulmuştur. Jennifer dinlenmek için testere bağlanmış bir sandalyeye oturur. Ardından Jennifer'ın telefonunun bir mesaj gelir. Mr. Puzzles tarafından gönderilen mesajda beş numaralı bulmacada başarısız olduğu yazmaktadır. Sandalyedeki testere aniden çalışmaya başlar ve Jennifer çılgın atmaya başlar. Filmin anlatıcısı bu kısımda "Jennifer birçok devam filminin çılgınlığını haykırıyor" ifadelerini kullanır. Bu sözler ve Jennifer'ın çılgınlıklarıyla birlikte film sona erer.

3.2. Bulgular

"Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive" filmi bu kısımda belirlenen temalara göre analiz edilmektedir. İlk olarak filmin mekân analizi yapılmaktadır. Ardından film sırasıyla karakterler, nesnelere ve senaryo olarak farklı temalar çerçevesinde ele alınmaktadır.

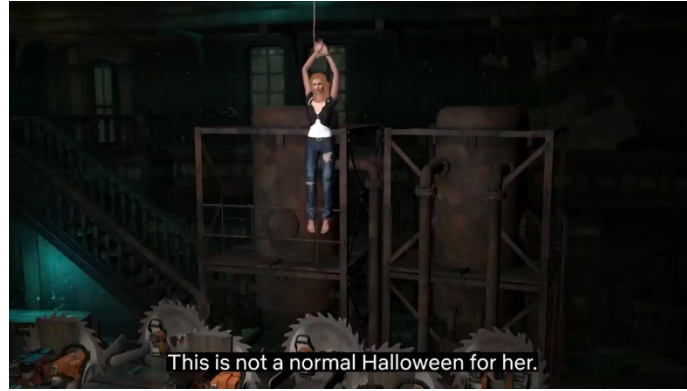
3.2.1. Mekân

"Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive" filmi, gökyüzünde dolunayın olduğu bir gecede geçmektedir. Korku filmlerinin genellikle gece ve/veya karanlık mekânlarda geçmesi filmin senaryosunu yazan yapay zekâ tarafından da fark edilmiştir. Yapay zekâ da ürettiği senaryoda filmin geçtiği zamanı gece vakti olarak tasarlamıştır. Ayrıca korku filmlerinde sıkça görülen dolunay figürüne de bu filmde rastlanmaktadır. Yapay zekâ, korku filmlerinin evrenindeki zamanın genellikle dolunaylı gece olduğu kanısına varmış olmalı ki bu filmde de dolunaylı bir gece tasarlamıştır. Yine reklam panosunun kırmızı renkte olması sinema filmlerinde ortamın tekin olmadığını göstermektedir.

Görsel 1: Filmin olay örgüsünün geçtiği fabrika

“Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive” filmin olay örgüsü, bir fabrikada geçmektedir. Filmin başında bu fabrika dışarıdan geniş açı ile gösterilmektedir. Fabrikanın tabelasında ise “Rust Factory” yazmaktadır. Türkçeye “Pas Fabrikası” olarak çevirebileceğimiz bu fabrika isminde bir tutarsızlık bulunmaktadır. Çünkü pas, üretilen bir şey değildir. Paslanma genellikle olumsuz karşılanan bir durumdur. Bu durumda yapay zekânın, izlediği filmlerde paslı demir parçalar gibi nesnelere çok fazla görmüş olduğu düşünülmektedir. Özellikle terk edilmiş mekânlarda (fabrika, atölye vb.) geçen filmlerde o mekânlardaki nesnelere kullanılmamasından dolayı paslanmalara sıkça rastlanmaktadır. Paslı nesnelere terk edilmişliğin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu filmde de yapay zekânın pası ve paslanmayı üretilen ve satılabilecek bir nesne olarak kabul ettiği görülmektedir. Bu sebeple filmdeki fabrika bir pas fabrikasıdır. İçindeki bazı aletlerinde paslı olduğu anlaşılmaktadır.

Görsel 2: Fabrikanın iç kısmı

“Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive” filminin geçtiği pas fabrikasının içine bakıldığında, mekânda loş ışık olduğu dikkat çekmektedir. Yukarıdaki görselde de görüleceği üzere fabrikanın pencereleri bulunmaktadır. Ancak filmin evrenindeki zamanın gece olmasından dolayı fabrikanın içinde loş ışık vardır. Fabrikanın içinde loş ışık olmasının sebebi gece karanlığı olmayabilir. Çünkü korku filmlerinde genellikle bu tip mekânlar ses ve ışıktan yalıtılmış olarak tasarlanmaktadır. Bu filmde de pencereden dışarı görünmemektedir. Senaryoyu yazan yapay zekânın pencerelere rağmen fabrikanın dışarıyla bağını kestiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca fabrikanın geniş bir alana sahip olduğu görülmektedir. Fabrika iki katlıdır. Yukarıdaki görselde fabrikanın merdivenleri görülebilmektedir. Fabrikanın orta alanı boş olacak şekilde tasarlanmıştır. Bu alanda büyük demir tüpler bulunmaktadır. Fabrikanın ortasında geniş ve yüksek bir alan bulunmaktadır. Mekânla ilgili son olarak filmdeki karakterlerinde biri olan Jennifer, bu geniş alanda elleri yukarıdan bağlanarak asılmıştır.

3.2.2. Karakterler

“Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive” filminde toplam beş karakter bulunmaktadır. Bu karakterler; Mr. Puzzles, Jennifer, Coworker (Jennifer’in iş arkadaşı), Dedektif ve balınadır. Karakterlerin azlığı yine dikkat çekicidir. Ayrıca filmin 2. dakikasında hikâyeye bir flashback ile geçmişe dönmektedir. Geçmişin gösterildiği bu sahnede oldukça tuhaf karakterler bulunmaktadır. Bu sahnede mısırdan bir çocuk, başı puma gövdesi insan bir varlık, Jason isimde maskeli bir adam ve bir vampir yer almaktadır.

Filmde yer alan karakterlerin incelediği bu başlık altında filmin hikâyesinde aktif role sahip olan karakterler ele alınmaktadır. Hikâyedeki ana karakterler; Mr. Puzzles, Jennifer, Coworker, Dedektif ve Balina’dır.

3.2.2.1. Mr. Puzzles

Görsel 3: Mr. Puzzles

Mr. Puzzles karakteri, korku filmlerinde genellikle bulunan kötü karakterlerden biridir. Mr. Puzzles karakteri Saw (Testere) film serisindeki kukla karaktere benzemektedir. Yüzünce bir maske bulunmaktadır. Ayrıca tuhaf bir bisiklete binmektedir. Mr. Puzzles, adından da anlaşılacağı üzere filmdeki diğer karakterler ile puzzle (bulmaca, bilmece vb.) oyunları oynayarak onların hayatını tehdit etmektedir. Bu durum Mr. Puzzles’ın sadece görünüş olarak değil, filmdeki davranışlarının da Testere filmindeki kukla karaktere benzediğini göstermektedir. Çünkü Testere filminde de kukla karakter kurbanlarıyla hayatları üzerine oyun oynamaktadır. Yapay zekanın bu filmin etkisiyle sahneyi yazmış olma ihtimali bulunmaktadır.

Görsel 4: Saw (Testere)

Görsel 5: Mr. Puzzles

Yukarıdaki görseller Testere ile Mr. Puzzles karakteri arasındaki benzerliği ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Her iki karakterin de yüzünde maske bulunmaktadır. Her iki karakterin de giydiği kıyafetler benzeşmektedir. Her iki karakter de küçük bir bisiklete binmektedir. Buradan yola çıkarak filmin senaryosunu yazan yapay zekânın Mr. Puzzles karakterini oluştururken Testere filminden de esinlendiği söylenebilir. Yapay zekâ, hem görünüş olarak hem de davranış olarak Testere'ye benzeyen bir karakter oluşturmuştur. Görünüm itibarıyla Testere ile Mr. Puzzles arasında kimi benzerliklerin bulunduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

3.2.2.2. Jennifer

Görsel 6: Jennifer

Jennifer, korku filmlerinin tipik kurban karakterlerinden biridir. Filmin başlangıcında baygın haldedir ve kendini ellerinden yukarıya asılı şekilde bulur. Filmin her sahnesinde Jennifer yer almaktadır. Ayrıca hikâyede de Jennifer'ın önemli bir yeri vardır. Hikâyenin kötü karakteri olan Mr. Puzzles, Jennifer'dan geçmişte arabasıyla çarparak öldürdüğü kişilerin intikamını almak istemektedir. Bu sebeple Mr. Puzzles, devamlı olarak Jennifer ile puzzle oynamaktadır. Jennifer tipik olarak ana akım sinemada olduğu gibi kurtarılmayı bekleyen bir kadın karakter konumundadır. Bu noktadan bakıldığında yapay zekanın da kadını zayıf ve bir erkek tarafından kurtarılmayı bekleyen kişi olarak sunmuştur.

3.2.2.3. Coworker

Görsel 7: Coworker

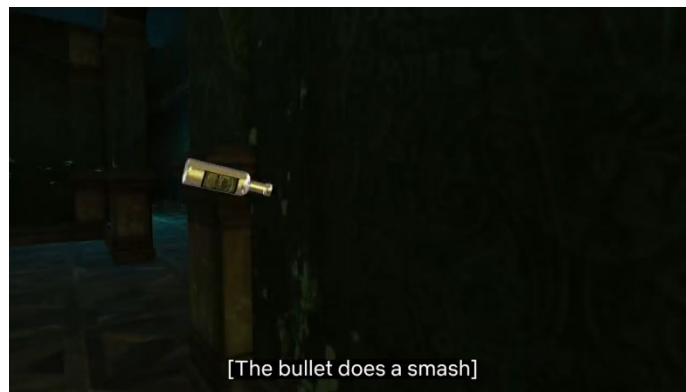
Coworker, İngilizcede “iş arkadaşı” anlamına gelmektedir. Bu karakterin ismi de aynı zamanda Coworker’dır. Jennifer, filmde bu karakterin kendi iş arkadaşı olduğunu söylemektedir. Ancak karakter de kendini iş coworker olarak tanıtmaktadır. Filmin senaryosunu yazan yapay zekâ, bu karaktere isim vermek yerine coworker olarak nitelendirmiştir. Filmde kayda değer bir rolü bulunmamaktadır.

3.2.2.4. Dedektif

Görsel 8: Dedektif

Dedektif karakterinin filme dâhil olması oldukça gariptir. Çünkü dedektif tavandan düşerek hikâyedeki yerini almaktadır. Dedektif, Jennifer’a kendi karısının öldüğünü ve onu kurtaracağını söylemektedir. Ancak bu sırada yere düşer. Filmin dış ses anlatıcısı dedektifin çok alkollü olduğunu belirtir. Dedektif yere düştükten sonra yine tavandan üzerine bir balina düşer ve bir süre dedektif orada kalır. Filmin ilerleyen kısımlarında dedektif birden ayağa kalkar ve silahıyla Mr. Puzzles’a ateş etmeye başlar. Ancak silahtan çıkan kurşunlar alkol şişeleridir.

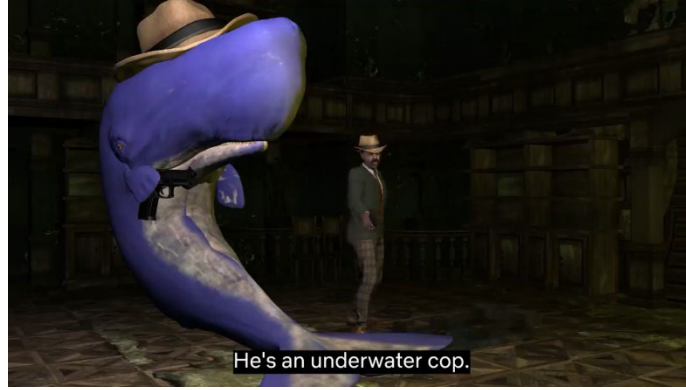

Görsel 9: Dedektifin silahından çıkan alkol şişesi

Dedektifin alkollü olduğu için görüldüğü ilk sahnede yere düşmüştür. İlerleyen kısımlarda ayağa kalkıp Mr. Puzzles’a silahla ateş ettiğinde ise silahtan çıkan kurşunlar alkol şişesi şeklindedir. Yapay zekâ, daha öne izlediği filmlerde alkolik ve ya çok fazla alkol tüketen karakterlere rastlamış olmalı ki bu yazdığı senaryoda da dedektif karakterini tamamen alkol

ile özdeşleştirmiştir. Ancak dedektif ile alkol arasında gerçek üstü bir bağ bulunmaktadır. Bu da dedektifin silahından çıkan alkol şişelerinin bir göstergesidir. Dedektif rolünüzdeki karakterin bir siyahi bireyden seçilmiş olması yine dikkat edilmesi gereken bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapay zeka izletilen filmlerde dedektif rolünde siyahilerin oynadığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

3.2.2.5. Balina

Görsel 10: Balina

Balina, filmin başında bir karakter olarak var olmamaktadır. Dedektifin filmde ilk görüldüğü sahnede yere düştükten sonra balina da tavandan dedektifin üzerine düşmektedir. Ancak yukarıdaki görselin alındığı sahnede balina bir karaktere dönüşmüş olarak izleyicinin karşısına çıkmaktadır. Bu sahnede balinaya insana özgü nitelikler yüklenmiştir. Balinanın başında bir şapka, elinde de bir silah bulunmaktadır. Dedektif bu sahneden onun bir balina olmadığını aslında bir sualtı polisi olduğunu belirtmektedir. Bu sahnenin devamında da balina (sualtı polisi) Mr. Puzzles'a silahıyla ateş ederek onu vurmaktadır.

Yapay zekâ balina karakterini gerçeküstü bir şekilde oluşturmuştur. Balinaya "son an kurtarıcısı" rolü verilmiştir. Balina, korku filmlerinde beklenmedik bir andan, başka bir kimliği olduğu anlaşılan karakterlerin bir örneği olarak görülebilir. Ancak son an kurtarıcısı olarak bir balinanın ortaya çıkması mantık çerçevesi dışındadır. Balina karakterine bakıldığında yapay zekânın katil balinaların veya katil köpek balıklarının anlatıldığı filmlerden esinlendiği söylenebilir.

"Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive" filminin karakterlerinin analiz edildiği bu kısımda filmde hikâyenin temelini oluşturan karakterler incelenmiştir. Ancak incelenmeye değer yan karakterlerin de bulunduğunu ifade edebiliriz.

3.2.2.6. Hikâyedeki Yan Karakterler

Filmin hikâyesindeki yan karakterlerin incelendiği bu kısımda Jennifer'ın geçmişte araba ile çarptığı kişilere yer verilmiştir. Bu karakterlerin filmde çok az yer kaplamasına rağmen gerçeküstü bir şekilde oluşturuldukları için incelenmeye değerdir.

Görsel 11: Mısırdan bir çocuk (solda) ve bedeni insan, başı puma karakter (sağda)

Görsel 12: Jason isimli biri (solda) ve röportaj yapan bir vampir (sağda)

Filmin flashback ile geçmişe gittiği sahnelerde Jennifer, arabayla giderken peş peşe birden fazla kişiye çarpmaktadır. Jennifer'ın kazara çarptığı bütün karakterler gerçeküstüdür. Jennifer'ın İlk çarptığı kişi görsel 11'deki mısırdan yapılmış bir çocuktur. Çocuğun bedeni tamamen mısırdandır ve başında bir şapka bulunmaktadır. Yapay zekânın daha önce izlediği filmler arasında mısır tarlası olan bir çiftliğin olma olasılığı yüksektir. Çünkü mısır tarlası gibi mekânlara korku filmlerinde rastlamak olasıdır. Yapay zekâ mısır ile çocuk figürlerini birleştirerek mısırdan yapılmış bir çocuk karakter oluşturmuştur.

Yapay zekânın oluşturduğu gerçeküstü karakterlerden biri de görsel 11'deki bedeni insan, başı puma olan varlıktır. İki ayak üzerinde duran varlığın başı puma başıdır ve kuyruğu da bulunmaktadır. Ayrıca varlığın sağ eli metaldendir. Metal elin parmakları oldukça uzun ve keskin görünmektedir. Filmin senaryosunu yazan yapay zekâ bu karakteri oluştururken, daha önce izlediği vahşi hayvan figürü olan veya yüzünde hayvan maskeleri olan karakterler bulunan filmlerden esinlenmiş olabilir. Bu karakterin başının puma olması da muhtemelen pumanın yırtıcı bir hayvan olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Bir diğer yan karakter görsel 12'deki Jason'dur. Bu karakterin özelliği isminin elbisesinde yazmasıdır. Jason'ın başında Amerikan futbol ve baseball kaskına benzer bir kask bulunmaktadır. Ayrıca Jason'un üzerindeki kıyafet de formaya (spor kıyafetine)

benzemektedir. Kıyafetin üzerine isim yazılması da bir forma olmasından dolayı olabilir. Yapay zekâ daha önce spor ile ilgili bir karakterin başından geçen olayları anlatan bir korku filmi izlemiş olma olasılığı bulunmaktadır. Spor aletleri ile (baseball sopası gibi) şiddet uygulanan bir film yapay zekâyı etkilemiş olabilir.

Yan karakterlerin sonucusu ise görsel 12'deki vampirdir. Bu karakterin vampir olduğu Jennifer'ın sözlerinden anlaşılmaktadır. Eğer Jennifer bu karakteri vampir olarak nitelendirmeseydi, izleyicilerin bunu fark etmesi oldukça zor olurdu. Çünkü karakterin görünüşü normal insana benzemektedir. Vampirin görünüşünde gerçeküstü bir durum olmamasına rağmen bir muhabirle röportaj yapıyor olması fazlasıyla tuhaf bir durumdur. Yine yapay zekânın daha önce vampir karakterlerin bulunduğu filmlerden esinlenmiş olasılığı bulunmaktadır. Ancak röportaj yapan bir vampir karakter oluşturmak çok farklı bir sentez oluşturmuştur.

3.2.3. Nesnelere

"Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive" filminde oldukça farklı nesnelere bulunmaktadır. Bu nesnelere gerek görünüşleri gerekse de amaçları bakımından farklıdır. Filmin senaryosunu yazan yapay zekâ nesnelere de gerçeküstü özellikler yüklemiştir.

Görsel 13: Sandalyelerde bağlı testereler

Filmde Jennifer'ın asılı olduğu bölgenin altında sandalyeler bulunmaktadır. Bu sandalyelerin üzerinde ise motorlu testereler ve dairesel testere bıçakları bulunmaktadır. Sandalyeye bağlı motorlu testereler kendi başlarına hareket ederken, dairesel testere bıçakları ise herhangi bir yere bağlı olmadan kendi kendilerine dönmektedir. Özellikle Saw (Testere) film serisinden esinlenen yapay zekâ filmde nesne olarak da testerelere yer vermiştir.

Görsel 14: Mr. Puzzles'ın bisikleti

Filmin başrolü Mr. Puzzles, oldukça tuhaf bir bisiklete binmektedir. Bisikletin üç tane tekeri olmasına rağmen sadece bir teker yere temas etmektedir. Bu sahnede de yapay zekâ, Testere filmindeki kukla karakterin bindiği küçük üç tekerlekli bisikletten esinlenmiş olduğu düşünülebilir. Ancak yapay zekânın oluşturduğu bisiklet normal üç tekerlekli bisikletten farklıdır. Ayrıca bisiklete bağlı olarak Mr. Puzzles'ın önünde duran kocaman bir buton bulunmaktadır. Kurbanlar oynanan “puzzle”larda başarısız olduklarında Mr. Puzzles bu butona büyük bir bıçak içe basmaktadır.

Görsel 15: Eski tip canon silah (solda) ve canon, buz pateni fırlatırken (sağda)

Filmindeki en ilginç nesnelere biri de eski tip bir canon silahtır. Genellikle açık arazide kullanılan bu ağır silah yapay zekâ tarafından farklı bir araca dönüştürülmüştür. Bu canon silahının patenleri mermi olarak kullanılmaktadır. Canon ateşlendiğinde buz patenleri fırlatılmaktadır. Yapay zekânın daha önce izlediği filmlerde buz patenleri bir suç aleti olarak kullanılmış olabilir. Bu sebeple de yapay zekâ buz patenlerini öldürücü bir canon mermisi olarak tasarlamıştır.

Görsel 16: Büyük bowling dubaları (solda) ve bıçaklı büyük bowling topu (sağda)

Filmin bir sahnesinde bowling ile ilgili nesnelere rastlanmaktadır. Ancak bu nesnelere normal boyutlarından çok daha fazla büyüktür. Görsel 16'da Jennifer ve dedektifin devasa bowling dubalarına bağlanmış oldukları görülmektedir. Yine Görsel 16'da devasa bir bowling topu bulunmaktadır. Bowling topunun üç deliğinde de çok büyük bıçaklar yer almaktadır. Yapay zekâ daha önce izlediği filmlerin bowling ile ilgili kısımlardan esinlenmiş olabilir. Ancak gerek dubaların gerekse de topun aşırı büyüklüğü dikkat çekmektedir. Dubalar ve topun normal insan boyundan çok daha uzun ve büyük olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.4. Senaryo

"Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive" filmin senaryosuna genel bir bakış atıldığında klasik korku film anlatısına uyduğu söylenebilir. Filmin başlangıcında bir denge hali bulunmaktadır. Bu dengede Jennifer kurban, Mr. Puzzles ise kurbanın düşmanı rolündedir. Filmin ortalarında senaryo açısından farklı ilerleyişler olsa da en baştaki denge hali, filmin sonunda tekrardan kurulmaktadır. Korku filmlerinde (özellikle devam serisi olan korku filmlerinde) bu dengeyi görmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında filmin senaryonun tutarlı olduğu söylenebilir. Ancak karakter, olay örgüsü, diyaloglar için aynı tutarlılıktan bahsedilemez. Mantık hatası denebilecek birçok durum bulunmakla birlikte yapay zekâ açısından "mantık nedir?" sorusunun cevabı net olmadığı için bunu hata olarak da kabul etmek zordur.

Filmin olay örgüsünde flashback ve son an kurtarışı gibi unsurlara rastlanmaktadır. Korku filmlerinden sıklıkla görülen bu unsurlar yapay zekâ tarafından da kullanılmıştır. 4 dakika 22 saniyelik filmin içerisinde iki defa son an kurtarışı bulunmaktadır. Balinanın bir sualtı polisi olduğu izleyicinin öğrendiği zaman Mr. Puzzles'ın vurulması ve Jennifer ile dedektifin bowling dubalarına bağlyken onlarca balinanın fabrikanın tavanından düşerek gelmesi ve Jennifer ile dedektifi kurtarmaları son an kurtarışlarıdır. Yapay zekâ, daha önce izlediği filmlerde flashback ve son an kurtarışı unsurlarına şahit olmasından dolayı yazdığı senaryoda da flashback ve son an kurtarışlarına yer vermiştir.

Filmin diyaloglarına bakıldığında ise çok fazla anlamsız ifadelerin olduğu görülmektedir. Filmin en başında Jennifer kendine geldiğinde kendi kendine şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Where am I? I should be at sexy summer camp (Neredeyim? Seksi yaz kampında olmalıyım)."

Bu karakter etrafta var olan onlarca nesneye rağmen bulunduğu yerin henüz farkına varamamıştır. Jennifer filmin başında kendine geldiğinde etrafına bakıp nerede olduğunu sorgulamaktadır. Ancak karanlık bir fabrikada olmasına rağmen bir yaz kampında olduğunu düşünmektedir. Filmde bu diyalogların hemen ardından Mr. Puzzles ortaya çıkar ve Jennifer

ile konuşur. Jennifer, Mr. Puzzles'a ismini nasıl bildiğini sorduğunda Mr. Puzzles şu ifadeleri kullanmaktadır:

"You have a body. Jennifers always have bodies" (Senin bir beden var. Jennifer'ların her daim bedeni vardır)."

Yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi filmin içinde anlamsız ifadeler sıklıkla görülmektedir. Anlamsız ifadelerin yanı sıra bozuk cümle yapılarının da varlığından söz edilebilir. Filmdeki dış ses anlatıcının dedektif ile ilgili söylediği aşağıdaki ifadeler bozuk cümlelere örnek olarak gösterilebilir:

"The dedective trips because he ise mostly whiskey (Dedektif gezintiye çıkar çünkü o çoğunlukla viski)."

Bu cümleye genel olarak bakıldığında pek bir anlam ifade etmemektedir. Ancak aynı zamanda filmdeki görüntülerler birleştirildiğinde zor da olsa bir anlam çıkmaktadır. Anlatıcı bu sözleri söylerken dedektif yere düşmektedir. Anlatıcının bu sözlerinden dedektifin alkollü olduğu ve ayakta duramadığı gibi bir anlam çıkmaktadır.

Filmdeki diyaloglara bakıldığında yapay zekânın diyalog yazma konusunda oldukça zayıf olduğu görülmektedir. Filmdeki cümlelerde yan anlam olarak gereksiz ifadeler ya da bozuk cümle yapıları bulunmaktadır. Bu durum izleyicinin kafasında çok fazla soru işareti oluşmasına sebep olmaktadır. İzleyici diyaloglardaki anlamsızlıkları çözmek için ayrıca çaba sarf etmek zorundadır.

Filmin senaryosundaki önemli bir detay da filmin en sonunda yer almaktadır. Filmin Jennifer'ın çılgılık atmasıyla bitmektedir. Yankılanan çılgılık sesinin arkasında dış ses anlatıcı şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Jennifer screams the scream of many sequels (Jennifer birçok devam filminin çılgınlığını haykırıyor)."

Yapay zekâ daha önce izlediği filmlerde, filmin sonundaki çılgılıklardan bir devam filminin geleceği çıkarımını yapmıştır. Normal şartlarda bu çıkarımı izleyiciler de yapabilmektedir. Ancak bu durumun sözlü olarak filmin içerisinde yer alması fazlasıyla tuhaf kaçmaktadır. Çünkü böyle bir ifadenin filmin içerisinde kullanılması normal şartlarda kullanılan bir yöntem değildir.

Filmin senaryosunda genel itibariyle Sürrealist, Avant-garde ve empresyonist sinema anlayışını bulunduğu söylenebilir. Senaryonun gerçek üstü unsurlarla bezeli olması izleyicide bu hissiyatı oluşturmaktadır. Ancak yapay zekânın bilinçli bir üretim yapmadığı, sadece daha önce izlediği filmlerden bir sentez yaptığı düşünülürse özgünlükten yoksul olduğu

anlaşılmaktadır. Bu durum yapay zekâ ürünü senaryonun, bahsedilen akımlardan çok farklı bir yerde konumlandığını göstermektedir.

SONUÇ

Yirminci yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir hızla ilerleyen teknolojik gelişmelerin temelini oluşturduğu transhümanizmin kuşkusuz sanat eserlerini de etkilemiştir. Özellikle roman ve sinema filmlerinde içerik olarak yer bulmuştur. 2016 yapımı “Sunspring” filmiyle birlikte bir filmin senaryosunun yapay zekâ tarafından yazılabileceği görülmüştür. Daha önce, geleceği konu edinen bilim-kurgu filmlerinde transhümanizm sadece içerik olarak yer alsa da “Sunspring” filmi ile birlikte film üretim sürecinde de transhümanizmin etkisini görmek mümkün hale gelmiştir.

Yapay zekânın sinemada kullanımının en son örneği olan “Mr. Puzzles Wants You To Be Less Alive” filmi bu çalışma kapsamında detaylı olarak incelenmiştir. Filmin senaryosu, dört yüz bin saatten fazla korku filmi izleyen ve filmleri inceleyen bir yapay zekâ tarafından yazılmıştır. Yapay zekâ izlediği korku filmlerinden yola çıkarak bu filmin senaryosunu oluşturmuştur.

Filmin mekân analizinde, korku filmlerinde sıklıkla rastlanan terkedilmiş fabrika unsurunun bu filmde de mekân olarak seçildiği görülmüştür. Filmin tamamı kapalı ve loş ışıklı olan fabrikanın içerisinde geçmektedir. Bu mekân seçiminde Saw (Testere) film serisinin ön plana çıktığı görülmektedir. Çünkü bu tip mekânlar ve mekânın içindeki testere, bıçak vb. fiziksel zarara yol açabilecek nesnelere Saw (Testere) filmi anımsatmaktadır. Bunun yanında ortamın loş ve karanlık olması izleyicide tekin olmayan bir yer havası vermektedir.

Filmin karakterlerine bakıldığında ise yapay zekânın karakter oluşturma noktasında henüz yeterince gelişmediği görülmektedir. Çünkü filmdeki karakterlerin çoğu gerçeküstüdür. Filmin başrolü olan Mr. Puzzles’in Saw (Testere) filmindeki kukla karaktere bariz benzerliği dikkat çekmektedir. Jennifer ve Coworker karakteri haricindeki karakterlerde gerçeküstü nitelikler görülmektedir. Özellikle balinanın filmin belirli bölümünde bir sualtı polisi olarak bir karakter haline getirilmesi ilginç bir durumdur. Keza balina, başında bir şapka, elinde bir silah ile filmin gidişatını etkileyen bir karakter oluşturmuştur. Ayrıca filmin flashback kısmındaki karakterler de kısmen gerçeküstüdür.

Filmin evreninde bulunan nesnelere de gerçeküstü sentezler görülmektedir. Buz pateni fırlatan bir canon silahını ve alkol şişesi fırlatan bir tabancanın gerçeklik ile ilgisi bulunmamaktadır. Mr. Puzzles’in bindiği bisikletin üç tekerlekli olmasına rağmen sadece tek teker üzerinde durması mantık dışı bir durumdur.

Filmin senaryosunda ise genel çerçeveden bakıldığında bir tutarlılık bulunsa da sahnelerdeki mantıksızlıklar sebebiyle tutarlılık kaybolmaktadır. Senaryodaki diyalogların anlamsız oluşu izleyicinin kafasında soru işaretleri oluşturmaktadır. Ayrıca yapay zekânın

kurmuş olduğu cümlelerin çoğunda anlatım bozukluğu bulunmaktadır. Karakterlerin gerçeküstü ve anlamsız oluşu senaryonun gidişatını da etkilemektedir. Balinanın bir karaktere dönüşmesi ve bir son an kurtarıcı olarak ortaya çıkması de yine başka bir mantıksızlık olarak karşılanmaktadır.

Filmi genel olarak değerlendirmek gerekirse pek çok eksik noktası bulunmaktadır. Ancak senaryonun yapay zekâ tarafından yazıldığı düşünüldüğünde bunun önemli bir adım olduğu söylenebilir. Senaryo ve film, genel olarak tuhafliklar ve mantıksızlıklarla örülü olsa da belirli bir olay örgüsüne, karakterler ve düzgün bir başlangıç ile bitişe sahip olmasından dolayı başarılı kabul edilebilir. Ancak senaryo konusunda çok önemli bir başka konu da yapay zekânın daha önce gördüğü filmlerden bir sentez çıkarmasıdır. Buradaki temel sorun ise özgünlük meselesidir. Yapay zekânın ilerleyen zamanlarda bir özgünlük ve üretkenlik gösterip gösteremeyeceği ise henüz bilinmemektedir.

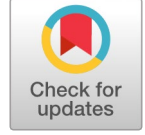
Sonuç olarak “Mr. Puzzles Wants You To Be Less Alive” filmi günümüzde yapay zekânın sinemada kullanılması hakkında ufak ipuçları vermektedir. İlerde bu tür filmlerin izleyiciler tarafından izlenebilir ve keyif alınabilir olması için epeyce yol alınması gerektiği düşünülmektedir.

Sinema, teknoloji ve yapay zekâ ile ilgili ileride yapılacak araştırmalarda bu çalışmada değinilmeyen bir tartışma olan sanat-teknoloji konusu ele alınabilir. Gelişen teknolojinin ve yapay zekânın sanat eserlerinde kullanılması sonucunda ortaya çıkabilecek olan özgünlük problemi araştırmaya değer bir alandır. Bu bağlamda teknoloji ve yapay zekânın sanat eseri üretiminde önemli parametrelerden biri olan özgün olma niteliğini taşıyıp taşımayacağı; eğer özgünlük sağlanmıyorsa yapay zekâdan faydalanılarak üretilen bir eserin tam anlamıyla bir sanat eseri olup olmayacağı tartışılabilir.

KAYNAKÇA

- Bostrom, N. (2003). The Transhumanist FAQ, *Published by the World Transhumanist Association*.
- Cevher, E. & Aydın, Y. (2020). Yapay Zekanın Şafağında Sinema, s. Morgan Filmi Fragmanı Örneği, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8 (1), 614-642.
- Dağ, A. (2018). Sinema ve Romanda Trnashümanizm: “Blade Runner” Filmi ve “Neuromancer” Roman Örneği, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (11), 89-98.
- Dağ, A. (2019). Yaratılışa Müdahale ve Yeni Bir Evrimci Neo-Darwinist Bir Yaklaşım Olarak Transhümanizm, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (27), 153-168.
- Demir, A. (2018). Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm, *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology*, 9 (30), 95-104.
- Doğan, A. (2002). *Yapay Zeka* (1. Baskı). Kariyer Yayıncılık, İstanbul.
- Fukuyama, A. M. (2018). Society 5.0, s. Aiming for a New Human-Centered Society, *Japon Spotlight*, August, p. 47-50.
- Gilebbi, M. (2020). Posthuman/transhuman. An inquiry into Gabriele Salvatores’ Nirvana, *The Italianist*, 40 (2), 1-10.
- Hansell, G. R. and Grassie, W. (2010). Transhumanism and Its Critics, Metanexus Institute.
- Imdb. (2016). In the Robot Skies, https://www.imdb.com/title/tt6437712/plotsummary?ref_=tt_ov_pl/
- Kaplan, A. B. ve Kaplan, F. N. (2020). Yeni İletişim Teknolojileri ve Yapay Zeka Uygulamalar Bağlamında İhtiyaç Olgusunun Değişimi ve Toplumsal Dönüşüm, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (46), 178-193.
- Karauğuz, A. M. (2020). Cennetten Kovulan İnsanın Cenneti Yeniden İnşa Uğraşı: Transhümanizm, *Türk Dili*, (821), 52-59.
- Lash, M. T. & Zhao, K. (2016). Early Predictions of Movie Success: The Who, What, and When of Profitability, *Journal of Management Information Systems*, 33 (3), 874-903.
- May, N. D. (2014). *Transhumanism of Film*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Wake Forest University, Graduate School of Arts and Sciences, Winston-Salem North Carolina (U.S.).
- More, M. (2013). The Philosophy of Transhumanism. Max More & Natasha Vita-More, John Wiley & Sons (Eds). *The Transhumanist Reader*.
- Nabiyev, V. V. (2016). *Yapay Zeka* (5. Baskı), Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Netflix News. (2021, Haziran 6). Mr. Puzzles Wants You to be Less Alive, s. Le Premier Film D’horreur Produit Par Netflix Rt Réalisée Par Une Intelligence Artificielle. <https://www.netflix-news.com/articles/netflix/1090940-mr-puzzles-wants-you-to-be-less-alive-le-premier-film-dhorreur-produit-par-netflix-et-realisee-par-une-intelligence-artificielle-25-10-2021/>

- Netflix Is A Joke. (2021, Haziran 6). The First Horror Movie Written Entirely By Bots. https://www.youtube.com/watch?v=WZzbxNoMjGM&ab_channel=NetflixIsAJoke/
- Oxford English Dictionary. (2022, Mart 1). <https://www.oed.com/oed2/00109097/>
- TDK Sözlük. (2022, Mart 1). <https://sozluk.gov.tr/>
- Terec-Vlad, L. & Terec-Vlad, D. (2014). About Evolution of the Human Species, s. Human Robots and Human Enhancement, *Postmodern Opening*, 5 (3), 67-75.
- The Guardian. (2022, Ocak 6). This is What Happens When an AI-Written Screenplay is Made into a Film. <https://www.theguardian.com/technology/2016/jun/10/artificial-intelligence-screenplay-sunspring-silicon-valley-thomas-middleditch-ai>
- The Hollywood Reporter. (2020a, January 8). Warner Bros. Signs Deal for AI-Driven Film Management System (Exclusive), <https://www.hollywoodreporter.com/business/business-news/warner-bros-signs-deal-ai-driven-film-management-system-1268036/>
- The Hollywood Reporter. (2020b, June 24). A.I. Robot Cast in Lead Role of \$70M Sci-Fi Film, <https://www.hollywoodreporter.com/news/general-news/ai-robot-cast-lead-role-70m-sci-fi-film-1300068/>
- Toraldo, M. & Toraldo, D. M. (2019). Trans-Human and Post-Human, s. A Challenge for the Human and Philosophical Sciences, *Open Journal of Philosophy*, (9), 54-61.
- Villaverde, L. E., & Carter, R. A. (2013). Singularity, Cyborgs, Drones, Replicants and Avatar. P. L. Thomas (Eds). *Science Fiction and Speculative Fiction*, Sense Publishers, Rotterdam.
- Yıldırım A. & Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (10. Basık). Seçkin Yayıncılık, Ankara
- Zengin, F. (2020). Akıllı Makine Çağı Sinemasına Giriş: Sinema Sanatında Yapay Zekâ Teknolojilerinin Kullanımı, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 6 (2), 151-177.

Siber Savaşta Mütakabiliyet

Mustafa Veysel GÜLDOĞAN, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dr.,
mvguldogan@hotmail.com, 0000-0002-1381-5319

Şevki İŞIKLI, Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Doç. Dr., sevki.isikli@marmara.edu.tr,
 0000-0002-8075-9177

ÖZ

Yirminci yüzyılda hızla gelişen yarı iletken teknolojilerin gündelik hayatımıza hızlı bir şekilde entegre olması, bilginin işlenmesi ve yönetiminde kullanılan altyapı değişikliklerini de beraberinde getirmiştir. Bilişim dünyasında gözlemlenen hızlı dönüşümler ve bu dönüşümlerin dünyaya sunduğu yenilikler, bilişim olarak isimlendirilen yeni bir kavramın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bilişim dünyasında yaşanan gelişmelerin sonucunda toplumun bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanım amaçları çeşitlenmiştir. İnternet ve teknolojik gelişmenin sunduğu bu imkânlar doğrultusunda oluşan, zaman ve mekân sınırlaması olmayan bu sanal dünyaya siber uzay denilmektedir. Küreselleşme ve hızlı teknolojinin beraberinde getirdiği zaman ve mekân kısıtlamasının olmadığı siber uzayda iletişim kolaylığı güvenlik açısından önemli açıkların oluşmasına neden olmakta, siber tehditler ve saldırılara neden olmaktadır. Siber tehditler ve saldırılar, fiziksel altyapı veya internet ağları üzerinden kontrol sistemlerine yapılabilmektedir. Siber saldırılar ülkelerin birbiri arasında olabileceği gibi; bireyler, terör örgütleri veya aktivist örgütlenmelerin terör saldırıları şeklinde de gerçekleşebilmektedir. Ancak her siber saldırı faaliyeti karşısında mütakabiliyet esasına uygun şekilde yanıt vermek mümkün olmayabilir. Bu noktada uluslararası diplomatik arenada maruz kalınan davranışa yönelik benzer yönde karşılık verme esası olarak tanımlanan mütakabiliyet kavramının siber uzayda nasıl karşılık bulacağına dair soru işaretleri ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada ise siber uzay, siber saldırı ve siber savaş kavramları bağlamında siber saldırıların tespit edilmesi ve sorumlulukların isnat edilmesi üzerine genel bir değerlendirme yapılmakta, daha sonra ise siber tehdit ve siber savaş sırasında uygulanması gereken mütakabiliyet esası temel alınarak siber saldırılara nasıl mukabele edileceği ile ilgili tartışmalar yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler : Siber Savaş, Mütakabiliyet, Uluslararası Siber İlişkiler, Siber Suçlar, Dijital Hukuk

Reciprocity in Cyber War

ABSTRACT

The rapid integration of semiconductor technologies, which developed rapidly in the twentieth century, into our daily lives has brought about infrastructure changes used in the processing and management of information. The rapid developments in information and communication technologies and the innovations these developments offer to the world have led to the emergence of a new concept called informatics. As a result of the developments in the world of informatics, the society's use of information and communication technologies has diversified. This virtual world, which is formed in line with these opportunities offered by the internet and technological development, and has no time and space limitations, is called cyberspace. Ease of communication in cyberspace, where there is no time and space restriction brought about by globalization and fast technology, causes important security gaps and cyber threats and attacks. Cyber threats and attacks can be made against physical infrastructure or control systems over internet networks. Cyber attacks can occur between countries, as well as in the form of terrorist attacks by individuals, terrorist organizations or activist organizations. However, it may not be possible to respond in accordance with the principle of reciprocity in the face of every cyber attack activity. At this point, questions arise about how the concept of reciprocity, which is defined as the principle of responding in a similar way towards the behavior exposed in the international diplomatic arena, will find a response in cyberspace. In this study, a general evaluation is made on the detection of cyber attacks and attribution of responsibilities in the context of the concepts of cyber space, cyber attack and cyber warfare, and then there is a discussion on how to respond to cyber attacks based on the principle of reciprocity that should be applied during cyber threat and cyber warfare.

Keywords : Cyber War, Reciprocity, International Cyber Relations, Cybercrime, Digital Law

GİRİŞ

Yirminci yüzyılda hızla gelişen yarı iletken teknolojilerin günlük hayat pratiklerine olabildiğince çabuk entegre olması, bilgisayar sistemleri ve internet ağlarının birbiri ile bütünleşik şekilde çalışarak bilginin hızlı bir şekilde yayılımını sağlayan bilişim teknolojileri kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bilginin hızlı iletimi için elektromanyetik spektrum ve internet temelli ağ sistemlerinin kullanıldığı bu bilişim alanına siber uzay da denilmektedir. Bilişim teknolojileri, çağdaş toplumun iletişim şekillerinin belirlenmesinde etkin rol almaktadır ve bireyler günlük yaşamlarında bu teknolojilerin sağladığı olanaklar ile siber ortam adı verilen yeni bir iletişim dünyasını kullanmaya başlamıştır.

Ulusal bilgi güvenliğinden bahsedilirken, sadece devletin ulusal çıkarları doğrultusunda oluşturulan bilgiler değil; daha geniş anlamda her türlü ticari bilginin korunması da anlaşılmaktadır. Siber ortamda oluşabilecek tehditler, ülke güvenliğinin temelini oluşturan askerî, siyasi ve ekonomik boyutlara yönelik olarak gerçekleştirilmektedir. Asimetrik savaş çeşidi olarak değerlendirilen siber savaşlar,

günümüzde hem klasik savaşlara takviye olarak hem de tek başına bir savaş yöntemi olarak uygulanabilmektedir.

Siber savaşların askerî hedefi genelde ülkelerin kritik bilgi işlem tesisleridir. Siber teröristler; ülkelerin bilişim sistemlerinin baraj kapaklarını açabilir, hava trafik kontrol sistemlerini ele geçirerek uçakların kaza yapmasını sağlayabilir, gıda fabrikalarının otomasyon sistemlerine sızarak gıda formüllerini değiştirip kitlesel ölümlere yol açabilirler. Siber saldırılar; kamu düzenini doğrudan etkiledikleri, klasik bir terör eylemine benzer şekilde korku ve dehşet ortamı oluşturabildikleri, toplumsal yaşamı bir anda felç edebildikleri için ciddi bir ulusal güvenlik sorunu hâline gelmiştir.

Siber risk ve tehditlerin bu tarz asimetrik karakterleri, siber tehditlerle mücadeleyi zorlaştırmaktadır. Hem siber saldırıların yol açtığı ekonomik kayıplar hem de siber saldırıları önlemek için yapılan yatırımların maliyetleri artmaktadır. Yine de siber güvenliğin mutlak olarak sağlanmış olduğundan bahsedilememektedir. Siber güvenlik risklerinin ancak üstesinden gelinebilir ve kabul edilebilir düzeyde tutmanın imkânı ve saldırı durumunda mütekabiliyet ilkesinin nasıl uygulanabileceği tartışılmaktadır. Ancak her siber saldırı faaliyeti karşısında mütekabiliyet esasına uygun şekilde yanıt vermek mümkün olmaz. Uluslararası diplomaside *tarafkların maruz kaldıkları daoranışa benzer veya denk bir karşılık verme hakkı* olarak tanımlanan mütekabiliyet ilkesinin siber saldırılarda nasıl uygulanabileceği, tartışmaya açık bir sorudur.

Bu çalışmada, ülkeler arasında gerçekteşebilecek siber tehdit veya siber savaş esnasında uygulanması gereken güvenlik stratejileri, mütekabiliyet esasları temel alınarak analitik bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

1. SİBER ORTAMDAKİ TEHDİT VE KAVRAMLAR BAğLAMINDA SİBER GÜVENLİK

1.1. Siber Uzay (Siber Ortam) ve Siber Saldırı Kavramları

Teknolojide yaşanan hızlı gelişmeler, bilginin fiziksel dünyadan internet tabanlı sanal dünyaya doğru hızlı bir şekilde taşınmasına neden olmuştur. İnternet tabanlı bu sanal dünyaya siber uzay veya siber ortam da denilmektedir. Sibernetik kelimesinin ön eki olan Siber, bu kelimenin kısaltılmış hâli olarak da kullanılmaktadır (Ada, 2018).

En temel şekliyle ifade edilmek istenildiğinde siber kelimesi bilgisayar ve bilgisayarla çalışabilen sistemlerin olduğu alan; bilişim de bu alandan aktif bir şekilde faydalanarak bilgi üretilmesi, değerlendirilmesi ve aktarılması anlamına gelmektedir. Siber uzay (cyberspace) kavramının literatürde ilk olarak William Gibson'ın *Neuromancer* adlı eserinde kullanıldığı ifade edilebilir (Akyeşilmen, 2016).

ABD Savunma Bakanlığı siber uzay kavramını, web tabanlı ağlar, çevre birimleri ve gömülü işlemcileri içeren teknolojileri altyapılı sistemlerin kullanılması ile enformasyonun küresel anlamda paylaşıldığı alan olarak tanımlamaktadır.*

Siber ortamda zaman ve mekân kavramının olmayışı, coğrafi sınırlar boyutunda uluslararası ilişkiler içinde potansiyel tehditler oluşturmaktadır. Bununla birlikte bilişim sistemleri konusunda uzman bir kişi, dünyanın herhangi bir yerinden ve herhangi bir zaman aralığında mevcut ağ sistemlerine bağlanarak siber saldırı gerçekleştirebilme potansiyeline sahiptir (Auerswald 2004: 631-662). Bu nedenle ülkeler kritik derecede önemli iletişim sistemlerini dışardan ulaşım kesmeye çalışsalar da zaman zaman zorluklar yaşamaktadırlar. Bu durum, siber saldırıların oluşması için uygun bir ortam hazırlamaktadır.

Bilgisayar tabanlı bilgi-işlem ve iletişim sistemlerine maddi ve manevi amaçlı zarar vermek amacı ile yapılan bu saldırı türüne *siber saldırı* adı verilmektedir. Siber saldırılar, **hacker** adı verilen bireyler veya birden fazla kişiyi içeren gruplar tarafından yapılabileceği gibi, terör örgütleri ve devletlerin kendileri tarafından da yapılabilmektedir. Kim tarafından yapılırsa yapılsın siber saldırılar; virüslü elektronik posta ekleri, kamu hizmetlerinin kontrolünde kullanılan bilgisayar sistemlerinin aşırı yüklenmesini sağlayarak hizmet engellenmesi, ülke veya ticari kuruluşlara ait web sayfalarının çalışmaz hâle getirilmesi veya bilgisayar sistemlerine yetki dışı giriş yapılarak kişisel verilerin elde edilmesi şeklinde yapılabilmektedir (Başaranoğlu, 2016).

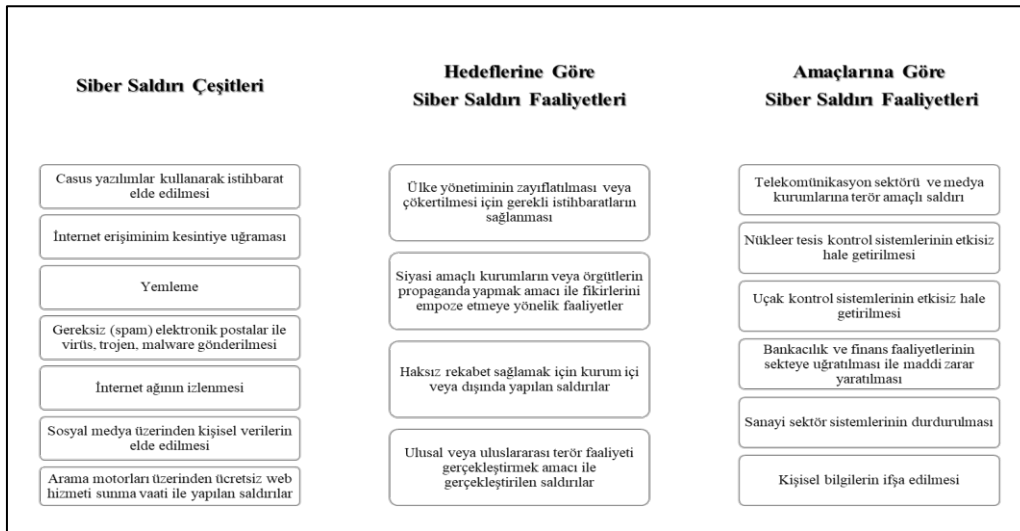
Siber saldırılar, verilere doğrudan erişim veya kontrol sistemlerinin engellenmesi yolu gibi farklı şekillerde gerçekleştirilebilmektedir. Bilginin yetkisiz olarak elde edilmesi ya da çalınması, verilere doğrudan erişime yönelik olarak yapılan siber saldırı faaliyetleri olarak gösterilmektedir (Bayraktar 2015). Bir alt yapının bilinçli olarak bozulması ve kullanılamaz hâle gelmesi ise kontrol sistemlerine yönelik siber saldırı yöntemi olarak bilinmektedir. Siber saldırılar, faaliyet nitelikleri ve motivasyon farklılıklarına göre **siber suç**, **siber terörizm** ve **siber savaş** gibi farklı isimlerle ifade edilebilmektedir (Berner, 2003). Öte yandan Buna göre siber ortamda kişisel ve kurumsal bilgilere illegal yollar kullanılarak ulaşmak sureti ile tahrip niteliği taşıyan **siber saldırı** veya saldırı girişimine **siber tehdit** adı verilmektedir (Bıçakçı, 2012).

Sonuç olarak bilişim teknolojilerinin hızlı gelişimi devlet ve devlet dışı aktörler için yeni güvenlik sorunlarının doğmasına neden olmuştur. Siber tehditlerin sanal ortam üzerinden gerçekleştirilmesi, eylemi gerçekleştirenin tespit edilebilmesi için öngörülmez bir durum oluşturmaktadır (Bıçakçı 2014, ss. 100-130). Ayrıca siber tehditlerin belirli bir merkezden gerçekleştirilmemesi de siber güvenlik endişelerini arttırmaktadır.

*Bkz: <https://csrc.nist.gov/CSRC/media/Projects/ISPAB/documents/DOD-Strategy-for-Operating-in-Cyberspace.pdf>

1.2. Siber Saldırı Türleri

Siber tehditler ve saldırılar, fiziksel altyapıya yönelik olarak internet ağları üzerinden kontrol sistemlerine yapılabilmektedir. Siber tehdit amaçlı aktivasyon göstermek isteyen kişi ya da gruplar faaliyetleri ve saldırı nedenlerine göre farklı hedefleri isabet alabilmektedir. Bu bağlamda saldırı çeşidine, hedefe ve amaçlarına göre siber saldırı türlerini farklı şekillerde sınıflandırmak mümkündür.

Şekil 1: Siber Saldırı Çeşitleri, Hedeflerine ve Amaçlarına Göre Siber Saldırı Faaliyetleri

Belirtilen siber saldırılar dünyanın herhangi bir bölgesinde web tabanlı sistemler aracılığı ile gerçekleştirilebilmektedir (Chen, Walsh 2009). Bu sebeple bireylerin, ülkelerin ve ülkeler arası ilişkilerin siber zararlardan korunabilmesi için hem ulusal hem de uluslararası güvenlik stratejileri geliştirmeleri gerekmektedir (Choucri 2012).

Burada önem arz eden bazı kavramların açıklanması gerekmektedir. Üzerinde durulması gereken ilk husus **hacker** kavramıdır. Hacker, siber ortamda bilgisayar ağlarına yönelik saldırı gerçekleştiren birey olabileceği gibi birtakım organizasyonlar da olabilmektedir. Bununla birlikte, literatürde siber saldırıları yapanların genellikle hacker olarak adlandırıldığı da söylenebilir. Hackerlar kendi aralarında özelliklerine göre siyah, gri ve beyaz şapkalı hackerler hatta kimi zaman mavi ve kırmızı şapkalı hackerler olarak nitelendirilmektedir. *Siyah şapkalı hackerlar*, kötü niyetle ağ altyapılarına ve bilgisayarlara sızarak, kişisel ve kurumsal bilgileri ele geçirerek bu bilgilere zarar verme ya da yok etme niyeti taşıyabilirler. *Gri şapkalı hackerlar*, daha ziyade merak ve ego tatmini nedeni ile sistemlere sızarak. Bunların amacı siyah şapkalılar kadar kötü olmamakla birlikte etik açıdan beyaz şapkalılar kadar güçlü değillerdir. İyi niyet taşıyarak buldukları sistem açıklarını ağ sahibine bildiren ya da tamir etmeye yardımcı olanlar ise *beyaz şapkalı hackerlar* olarak adlandırılmaktadır. Siber uzayın muhafızları olarak da nitelendirilebilecek olan bu

gruptaki hackerler, tıpkı siyah şapkalı hackerların sistemlere giriş yöntemlerini kullandıkları gibi hareket ederler. Ancak bunların amacı sistemlere zarar vermek değildir. Kötü niyetli hackerların kullandıkları yol, yöntem ve teknikleri iyi bilen beyaz şapkalı hackerler daha çok sistemdeki açıkları belirlemek ve korumak peşindedirler.

Bir nevi biyolojik virüs tarzında çalışan siber kaynaklı **virüsler**, üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. Virüsler belli bir program dâhilinde ve içlerine sızdıkları yapıda kendilerini kopyalayarak çoğalan zararlı yazılımlar olarak tanımlanabilir. Virüsler, en tehlikeli ve ilk zararlı yazılımlar olarak da bilinmektedir. Virüsler yayılma eğilimi gösterirler ve yayılmak için bir taşıyıcıya ihtiyaç duyarlar. Virüsler bilgisayarı takip etme, şifre çalma veya reklam gösterme faaliyetleri ile sistemi tamamen kullanılamaz hâle getirebilmektedir. Örneğin 1999 yılında dünya çapında bilgisayarlara sızan *Melissa virüsü*, önemli siber saldırı faaliyetlerinden birisidir. Davis Smith tarafından kötücül yazılımlar aracılığı ile yayılan virüs, o dönemde 80 milyon dolarlık zarara neden olmuştur (Garber, 1999, s. 17).

Üzerinde durulması gereken bir başka konu **Hizmeti Engelleme Saldırısı (DDoS Saldırıları)** konusudur. Bilgisayar sistemlerinin, ağlarının ve dağıtıcı servislerin bant genişlikleri, belli bir kapasitede isteğe yanıt verecek şekilde oluşturulmuştur. DDoS saldırısı; hedef kullanıcı kitlesinin web kaynağına, adına köle bilgisayarlar da denilen zombi ve botnetler kullanılarak birden çok istek gönderme yoluyla web sitesinin işleme kapasitesinin üstündeki isteği göndererek stabil çalışmasını engellemeyi amaçlamaktadır. Bu saldırı tipine de örnek olarak 2007 yılındaki Estonya'ya yönelik siber saldırı verilebilir. Bunların dışında Truva atı (kendisi zararı olmayan fakat genellikle bilgi çalma amaçlı yazılımlar), klavye takipçisi, fidye yazılımlar, reklam yazılımlar, casus yazılımlar gibi yaygın saldırılardan bahsetmek de mümkündür.

1.3. Siber Saldırı Örnekleri

Bu çalışmada temel olarak ülkeler arasında mütakabiliyet usulü yeni güvenlik anlayışı ele alındığı için örnek olarak ülkeler arasında gerçekleşen siber saldırı ve siber savaş örneklerinden bahsedilmiştir.

Uluslararası ilişkilerde etkin olan ilk siber saldırılardan birisi **Estonya'ya yönelik DDoS saldırısıdır**. Bu alandaki en bilindik olay olma özelliğini taşıyan 2007 yılında siyasi amaçlar ile gerçekleştirilen Estonya saldırısıdır [M.1][MVG2](Kozłowski, 2020). Rus gizli servisinin ve siber operasyon elemanlarının siyasi amaçlarla yaptıkları düşünülen saldırıda devlet başkanlığı ve parlamentonun web siteleri, birçok kamu bankası, haberleşme ve iletişim kuruluşları etkilenmiştir. Yapılan bu siber saldırılarda [M.3][MVG4]bilgisayarlar ve bilgisayar sistemlerini hedef kullanıcı kitlesinin kullanmasını engellemek için DDOS yöntemi kullanılmıştır. Böylelikle söz konusu kurumların siteleri çalışamaz hâle getirilmiş ve ülke içinde birçok sosyal hizmet durma noktasına gelmiştir. Estonya siber saldırısı, siber güvenlik literatüründe önemli bir yer edinmiştir. Bugün siber saldırılara ve çatışmalara yönelik politik

veya akademik çerçevede siber güvenlik çalışmalarında bu saldırının önemli bir yer kaplaması, bunun bir göstergesi olarak ifade edilebilir. Bu saldırının aynı zamanda uluslararası arenada da büyük bir etkisi olmuştur. Öyle ki saldırı sonrasında NATO, 2008 yılında Bükreş'te bir zirve gerçekleştirmiş, bu zirvede alınan kararlara göre, NATO Siber Savunma Yönetimi Otoritesi'nin ve Estonya Tallinn merkezli bir NATO Siber Savunma İş Birliği Mükemmeliyet Merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Bu siber saldırı, uluslararası ilişkilerde siber güvenliğin ilk alarm zilini çaldırarak uzun ve derin etki yaratan önemli saldırılar arasında yerini almıştır.

Siber saldırıların ne denli ciddi sonuçlar yaratabileceğinin önemli bir örneği de **Sibirya Doğalgaz patlamasıdır**. Siber teknolojiler kullanarak gerçekleştirilen ilk saldırı, 1982 yılında Sibirya Doğalgaz Boru Hatları hedef alınarak gerçekleştirilmiştir (Çakmak ve Demir 2009). ABD'nin Sovyet Rusya yönetimine ambargo uyguladığı dönemde, Sovyetler Birliği yönetimi ambargoyu aşmak için Kanada'da bulunan bir şirketin doğalgaz boru hattını kontrol eden programı ele geçirmeye çalışmış ancak bunu fark eden CIA (ABD'nin Merkezi Haber Alma Örgütü) bahsi geçen yazılımın içine akıllı bomba adı verilen kötü huylu bir yazılım entegre etmiştir. Amerikalılar, yazılımın Ruslar tarafından çalındığını anlamalarına rağmen operasyonun devam etmesine izin vererek yazılıma virüs entegre etmiş ve söz konusu yazılım bir süre sonra bozularak borunun patlamasına sebep olmuştur (Sertçelik, 2015, s. 31). Bu olay, savaşların artık beşinci boyut olarak siber alanda gerçekleşeceğine ve teknolojiye üstün olan ülkelerin üstünlük kuracağına önemli bir örnek teşkil etmektedir (Çavuş 2008).

Yine **Ay Işığı Labirenti** olarak adlandırılan siber saldırı ABD'nin askerî (Pentagon), altyapı (enerji) ve uzay (NASA) gibi ülke güvenliğinin sağlanmasında kritik önem taşıyan sistemlerine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Saldırı; askerî haritalar, askerî tesisler ve Ar-Ge projeleri gibi devlet sırlarını içeren verilerin çalınması ile sonuçlanmıştır (Çelik 2018: 110-119). Araştırmalar sonucunda saldırıyı Rusya'nın gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Saldırının tespit edilmesi iki yılı aşkın bir süre almıştır (Çeliktaş 2016). Saldırı 1996 yılında başlamış fakat ABD bu saldırıyı ancak 1998 yılında tespit edebilmiştir. Bu siber saldırı, ABD gibi teknolojiye ileri devletlerin dahi ağır siber saldırılara uğrayabileceğini göstermektedir (Çiftçi, 2013).

Bir başka örnek ise **Kosova Krizi'dir**. 1990'lı yıllarda Yugoslavya'da yaşanan iç savaş ve özellikle sivillere karşı yapılan katliamlar dünya kamuoyunun tepkisine neden olmuş, bu tepkilerin artmasıyla ve yapılan katliamların soykırım boyutuna ulaşmasını engellemek amacıyla NATO üyesi ülkeler bölgeye müdahale etmek zorunda kalmıştır. Yapılan askerî müdahalelere karşılık olarak hackerler NATO'nun veri aktarım sistemlerine sızmıştır. Bu zafiyet, NATO'nun siber alandaki egemenliğinin ve güvenilirliğinin sorgulanmasına sebep olmuştur (Çubukçu ve Bayzan, 2013). Siber saldırı boyunca NATO yönetim birimleri

arasında koordinasyon kurulamamış ve diğer üye ülkeler ile çevrim içi iletişim sağlanamamıştır. Bu saldırının bir başka özelliği de NATO'nun hedef alındığı ilk siber saldırı olmasıdır (Daban, 2016). NATO, yaşanan siber saldırı deneyimi ile birlikte konvansiyonel güvenlik anlayışının değişmesi gerektiğini ve yeni siber güvenlik kurullarına ihtiyaç duyulduğunu beyan ederek 2002 Prag Zirvesi sırasında siber saldırılara hızlı ve etkin bir şekilde karşılık verecek bir merkez kurulacağını bildirmiştir (Darıncı, 2016: 412).

Gürcistan siber saldırısı, Rusya Federasyonu tarafından gerçekleştirildiği öne sürülen ve arkasında tarihî sorunların yattığı bilenen bir diğer örnektir. Bu olayların devamı olarak 2008 yılında Gürcistan'a karşı gerçekleştirilen siber saldırılar, Estonya saldırısına benzer niteliktedir. Saldırıların sonucunda Gürcistan'ın hükümet altyapı bilişim sistemleri ağır zararlar görmüştür. Saldırıların sadece Rusya'dan değil, farklı bölgelerden de gerçekleştirildiği tespit edilmiştir (Martellini, 2013). Gürcistan'ın NATO'ya üye ülkelerden biri olmaması nedeni ile NATO saldırılara doğrudan müdahil olamamış, ancak sistemlerin düzelebilmesi için ülkeye uzman ekipleri göndermiştir (Geers, 2008). Saldırıların boyunca Gürcistan, konvansiyonel savaşlardan daha büyük zarar görmüştür. Ülkenin diğer ülkeler ile bağlantı sistemleri kopmuş, ayrıca ödeme ve haberleşme sistemleri kullanılamaz duruma gelmiştir (Goodman, 2010, ss. 102-135).

Yine İran'a yönelik Stuxnet saldırısı, Batı dışı dünyada da siber güvenliğin ulusal ve uluslararası güvenlik için önemli bir unsur olduğunu gösteren bir saldırıdır. Bu saldırıdan sonra birçok ülke, siber güvenlik strateji belgelerini geliştirme çabası içine girmiştir. Yine uluslararası örgütler, ulusal siber güvenlik belgelerini ve rehberlerini bu saldırıdan sonra yayınlamaya başlamıştır. Söz konusu saldırı; 2010 yılında gerçekleştirilen, karmaşık kodlardan oluşan bir kurtçuk saldırı ile İran'ın nükleer çalışmalarına zarar veren bir saldırıdır. Etkileri bakımından en önemli siber saldırıların başında gelen Stuxnet, bilgisayar programlarına hasar vermekle kalmamış; aynı zamanda makinelere de zarar vermiştir. Saldırı, endüstriyel kontrol sistemlerini, bir başka isimlendirme ile SCADA'nın (Supervisory Control And Data Acquisition) Uranyum zenginleştirmede önemli bir role sahip laboratuvar cihazlarını hedef almıştır. Hedef sistemdeki açıklar kullanılarak bir USB sürücüsüyle sızan bu zararlı yazılım, SCADA sistemlerine yönelik üretim kumanda merkezî sisteminin işlevselliğini ve çalışma şeklini değiştirerek yarattığı fiziksel tahribatın yanı sıra, sistemi maddi olarak da zarara uğratmıştır. Bu saldırı; bilgisayarla beraber endüstriyel kontrol sistemlerinin ve dış dünyadan izole edilmiş sistemlerin hedef alınmasında, bunun yanında bu hedefin nihayete ermesinde önemli bir yere sahiptir.

İsrail'in Orchard Siber Saldırısı; Eylül 2007'de Suriye'nin doğusunda inşa edilen bir tesisin, nükleer silah geliştirdiği iddiasıyla İsrail tarafından Suriye'nin hava savunma sistemleri ve radarlarına yakalanmadan bombalanması olayıdır. Bu olayın siber güvenlikle ilişkisi, İsrail'in Suriye'nin hava savunma sistemlerine ve radarlarına yakalanmadan bu operasyonunu gerçekleştirmiş olmasıdır. Suriye hava savunma sistemlerinin İsrail savaş

uçaklarını görmesi gerekirken bu siber saldırı yöntemleri kullanılarak uçakların görülmesi engellenmiştir. İsrail, saldırıdan önce Suriye hava savunma sistemlerine ışık ve pals darbelerini kullanarak I ve O şifrelerini iletmek amacıyla sistemi kontrol altına almıştır. Böylelikle İsrail, Suriye'nin radar ekranlarına istediği görüntüyü yerleştirebilmiştir. Nitekim bombalama sırasında Suriye radar ekranlarında İsrail'in uçakları gözükmemiştir. Bu saldırı, savunma sistemlerinin nitelikli ve güvenli olsa dahi siber saldırılar karşısında işlevini yitirebileceğini göstermiştir. Bu saldırının diğer önemli bir yönü ise ne tür radar sistemleri kullanıldığıyla ilgili olmasıdır. Görece eski ya da güvenlik açığı olan sistemlerin kullanılması bu tür saldırıları kolaylaştırmaktadır. Yine bu saldırı, uluslararası ilişkilerde teknolojiyi iyi kullanmanın bir devlete avantaj sağladığını da göstermektedir. Bu nedenle siber teknolojide ileri ülkeler, siber uzayda hem savunma hem de saldırıda üstünlüklere ve kabiliyetlere sahip olacaktır.

Bir başka siber saldırı örneği: ABD Dış İşleri Bakanlığına ait, 1996'dan 2010 yılına kadar yapılan ve devlet sırrı olma niteliği taşıyan yazışmaları, ordusu mensubu Bradley Manning'in Wikileaks isimli web sayfası üzerinden tüm dünyaya yayması "**Wikileaks Skandalı**" olarak isimlendirilmektedir (Gözüküş, 2014). İlgili web sayfasının kurucusu olan Julian Assange; Kenya'da yapılan infazlar, Fildişi sahiline bırakılan kimyasal atıklar, Guantanamo Kampı'nda kullanılan insanlık dışı yöntemlere kadar çok sayıda bilgiyi kamuoyu ile paylaşmıştır. Wikileaks Skandalı'nı önemli hâle getiren, saldırının bir kişi tarafından devletler arası gizli platformları hedef almış olmasıdır. Bu gelişme, ABD'nin siber güvenlik stratejilerini yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur (Gürsoy, 2013).

ABD Seçimlerine Rusya'nın Siber Saldırıları, Amerika Birleşik Devletleri'nde 2016 yılında yapılan başkanlık seçiminde gündemde yer alan hususlardan birisi de Rusya'nın seçimlere yönelik siber saldırılar gerçekleştirdiği iddiaları olmuştur. Bu iddiaya göre Rusya, Hillary Clinton'un seçim kampanyasından mesul olan John Podesta ile Clinton'un seçim sırasındaki çalışmalarına aktif olarak destek veren Colin Powell'in e-postalarını ele geçirmiş, bu e-postalardan bir kısmını kamuoyuna sızdırmış, böylelikle seçimi Rusya çıkarlarına uygun olacak şekilde manipüle etmiştir. Düşünce kuruluşu Atlantic Council'in yayınladığı raporda Rusya'nın amacının Hillary Clinton'un seçilmesini engellemek, ABD'deki fikirselsel ve yönetselsel olarak bölünmüş online grupları daha da bölmek ve ABD kurumlarına güveni zedelemek olduğu iddia edilmektedir. ABD Başkanlık seçimlerindeki siber saldırılara ilişkin tartışmalar devam etmişse de Rusya'nın müdahalesi kesin delillerle kanıtlanamamıştır. Tartışmalar her ne kadar ABD seçimlerine odaklanılarak yapılmış olsa da Atlantik'in öbür kıyısındaki diğer seçimlerde de Rusya'nın siber müdahalesinden korkulmaktadır. Bazı raporlara göre Rusya sadece Amerika kıtasındaki değil, Avrupa'daki seçimlere de siber müdahalelerde bulunma potansiyeli taşımaktadır. 2016 yılından beri dünyada, yapılan tüm ulusal seçimlerle ilgili şüphe ve güvenlik korkuları oluşmuştur. Ağustos 2017'de Kenya'da

yapılan Başkanlık seçimlerine siber saldırı olduğu ihtimali ile seçim sonuçları geçersiz sayılmıştır. Bu tür korkular küresel düzeyde devam etmekte ve bu da demokratik sistemin ve demokratik süreçlerin güvenilirliğini sarsmaktadır.

1.4. Siber Suç ve Siber Savaş Kavramları

Bu noktada siber suç ve siber savaş kavramlarının açıklanması gerekmektedir. Siber suçlar kredi kartları, bilgisayarlar, cep telefonları, hatta bazen akıllı ev aletleri gibi günlük hayatımızda hayati önem taşıyan araçlarla işlenmektedir. Kavramın bu kadar geniş bir kapsamının olması, birçok farklı tanımın yapılmasına neden olmuştur. Basitçe söylemek gerekirse dijital suç, internet suçu, elektronik suç, yüksek teknoloji suçu gibi terimler, bilgisayar suçu olarak adlandırılan siber suçları tanımlamak için kullanılmaktadır. Siber suçlar ile ilgili en kapsamlı düzenleme, Avrupa Konseyi bünyesinde gerçekleştirilen "Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi"dir. Adı geçen sözleşme Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nde kabul edilmiş ve müteakiben 2001 yılında Budapeşte'de toplanan Siber Suçlar Uluslararası Konferansı'nda imzaya sunulmuştur. Bu sözleşmenin ikinci bölümünde, siber suçlar aşağıdaki sınıflandırmaya tabi tutulmuştur:

- i. Bilgisayar verilerine ve bilgisayar sistemlerinin gizliliğine, bütünlüğüne ve erişilebilirliğine yönelik suçlar: Yasa dışı erişim, yasa dışı müdahale, verilere müdahale, bilişim sistemine müdahale, cihazların kötüye kullanımı,
- ii. Bilgisayarlarla ilgili suçlar: Bilgisayarla ilgili sahtecilik ve dolandırıcılık eylemleri,
- iii. İçerikle ilgili suçlar: Çocuk pornografisi ile ilgili suçlar,
- iv. Telif haklarıyla ilgili suçlar.

Çizilen bu geniş çerçeveye rağmen konuyla ilgili çalışmaların siber suçların kavramsallaştırılmasında ortak bir tanım ve içerik konusunda uzlaştıkları söylenemez. Brenner; siber suç sözleşmesine paralel olarak siber suçu, "suç işlemek ya da toplumsal düzeni tehdit eden faaliyetlerde bulunmak için bilgisayar teknolojisinin kullanılması" olarak tanımlar.

Çoğunluğu oluşturan bazı araştırmacılar ise bilgisayarların eskiden tanımlanan bir suçun işlenmesinde kullanılmasının veya fiziksel olarak bilgisayarların hedeflenmesinin siber suçların kapsamına alınmaması gerektiği görüşündedirler. Bu uzmanlara göre **geleneksel suçların bilgisayar vasıtasıyla yeni ve daha etkin yöntemler ile işlenmesi**, teknolojinin gelişiminin ortaya koyduğu saldırı hedefi olarak tamamen bir bilgisayar sistemini esas alan siber suçlardan farklıdır. Uzmanlar, bilgisayarların suç işlerinde bir araç olarak kullanılması ile bilgisayar olmadan da bu suçların işlenebilir olması ayırımına odaklanırlar.

Özetle siber suç, sistem sahibinin rızası olmadan sisteme girilmesi, sisteme girmek için yetkinin aşılması, bilgisayar verisine yetkisiz erişim, verilerin değiştirilmesi veya

silinmesi, bilgisayar işlem zamanının ve kaynaklarının yetkisiz olarak kullanılmasından oluşmaktadır.

Bilgisayarlara fiziksel olarak zarar veren saldırıların siber suç olarak nitelendirilmesi daha özel bir incelemeyi gerekli kılar. Eğer bir saldırı, bilgisayarların taşıdığı elektronik verileri imha etmek, ele geçirmek veya bozmak amacıyla yapılıyorsa, bu eylem **siber suç** olarak nitelendirilebilir.

Siber terörizm, siyasi nedenlerle önceden planlanmış ve nihayetinde toplumda korku ve huzursuzluk yaratmayı amaçlayan; bilgisayarlara, bilgisayar sistemlerine, internet teknolojilerine ve tesislerine karşı gerçekleştirilen eylemlerdir. Diğer bir deyişle, siber terörizm bilgisayar korsanlığı tehdidi, izinsiz giriş veya bilgisayar ihlali gibi siyasi bir amaçla yapılan eylemin neden olduğu engelleme sonucunda toplumun bir kesiminin davranışlarını etkileyen ya da etkilemeye çalışan eylemler olarak kendini gösterebilir. Siber suçlarda olduğu gibi bilgisayarların ve bilgisayar sistemlerinin bir araç veya hedef olarak kullanılması siber terörizm kapsamına alınabilir. Bununla birlikte siber suç ile siber terörizm arasındaki temel ayırt edici faktör, eylemin siyasi amaçlı olup olmadığıdır.

Siber terörizm ve siber suçlar genellikle aynı eylemleri içerdiğinden, aralarındaki farklılığı anlamak için eylemin ortaya çıkış sebebine, yani motivasyonuna bakma gerekliliği doğmaktadır. Bu da kavramların ayırımında karışıklığa sebep olmaktadır. Bundan sonra incelenecek siber savaş kavramı ise siber suç ve siber terörizmle aynı ortamı ve eylemleri paylaşırsa da nedensellik ve failer açısından ikisinden de ayrılmaktadır.

1.5. Siber Uzayın Güvenlik Açısından İncelenmesi

Küreselleşme sürecinin ve teknolojik gelişmelerin de güvenlik çalışmalarına göz ardı edilemeyecek boyutta katkısı olmuştur. Özellikle küreselleşme sürecinin güvenlik algısında dönüştürücü ve değiştirici etkisi olmuştur. Bir diğer ifadeyle, 1990'larla beraber küreselleşmenin doruk noktasına ulaşması çerçevesinde, güvenlik yaklaşımları kabuk değiştirerek çeşitlilik kazanmıştır. Öte yandan, küreselleşmenin ileri boyutlara ulaşmasında etkisi olan internet ve teknoloji de bu çalışmalara doğrudan katkı sunmuştur. Belirtilenler içerisinde mihenk taşı olarak kabul edebileceğimiz, "siber uzay" adı verilen yeni bir alan ve kavramsal olarak soyut bir durum olan internet ortaya çıkmıştır. Güvenlik boyutunun genişlemesine yol açan bu alan, siber güvenlik kavramının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Siber güvenlik genel olarak birçok eylem planında ve çalışmada, "siber uzayda bilgilerin gizliliğinin, bütünlüğünün ve kullanılabilirliğinin korunması" şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak, siber uzay olarak ifade edilen alanın mevcut sınırlarının net olmaması güvenlik durumunun sağlanması konusunda sorunlar oluşturmaktadır. Fiziksel

olarak net olmayan veya net olarak çizilemeyen bu alanda, devletlerin sahip oldukları somut sınırlar da muğlaklaşmaya başlamıştır. Bundan dolayı da herhangi bir siber saldırı ve tehdit karşısında devletlerin refleksleri de buna bağlı olarak net şekilde belirginleşmemiştir. Bu durumun da güvenlik kaygısını ve artan güvenlik ikilemini etkilediği görülmektedir. Sınırların muğlaklığını daha zor bir hâle getiren başka bir durum ise siber uzayda coğrafya kavramının önemini yitirmiş olmasıdır. Coğrafyadan bağımsız olarak dünyanın herhangi bir yerinden bir saldırı ve tehdit unsuru gelebilmektedir. Bu durum ise sınırların çizilmesinde oldukça engelleyici bir faktör durumundadır. Öte yandan, siber uzayın yapısından dolayı, uluslararası ölçekte uygulanacak net bir hukuk sistemi bulunmamaktadır. Birçok devlet veya örgütün üzerinde konsensüs sağlamış olduğu uluslararası siber hukuk ve buna bağlı olarak yaptırım sistemi düzenlenmemiş olması, yapılan saldırılara karşı yaptırımları ve bu konudaki mütakabiliyet esaslarını muğlak hâle getirmektedir.

1.6. Ulusal Güvenlik Çerçevesinde Siber Güvenliğin Sağlanması

Ulusal güvenlik yaklaşımı, II. Dünya Savaşı sonrası yaygın şekilde kullanılmaya başlayan Soğuk Savaş'ın bir ürünüdür. **Ulusal güvenlik yaklaşımı**, gücün ulusların davranışlarında ve uluslararası sistemin işleyişinde anahtar rol oynadığını kabul eder. Bu yaklaşıma göre, bir ülkenin sahip olduğu gücünün siyasi istikrarına, sosyal bütünlüğüne ve ekonomik verimliliğinin yanı sıra askerî anlamda sahip olduğu birliklerine, tanklarına, uçaklarına, gemilerine, füzelerine ve nükleer savaş başlıklarına bağlı olduğu ifade edilmiştir.

Son yıllarda birçok ülke ve uluslararası kuruluşun gündeminde yer alan siber güvenlik yeni bir olgu olmasına rağmen, güvenlik açısından uluslararası ilişkiler disiplinine entegre edilmiş bir kavramdır. Ülkeler arasındaki siber savaşın ölçeği, geleneksel rekabete dayalı çatışma olgusuyla örtüşmeye başlamıştır. Aynı zamanda ülkeler saldırı ve savunma unsurları geliştirmek için tüm çabalarında daha temkinli hâle gelmiş lakin siber uzaydaki tüm faaliyetler, güvenlik tartışmaları ve her unsurun geliştirdiği farklı yaklaşımların savaşa ve çatışmaya yol açabileceği ihtimalini öngören tezleri daha da güçlendirmiştir. Bu nedenle, ortak bir siber savaş hukuku ve tüm tarafları bağlayıcı mütakabiliyet esaslarının düzenlenmesi kaçınılmaz bir ihtiyaç hâlini almıştır.

Ulusal güvenliğin önemli kavramlarından biri de caydırıcılıktır. Soğuk Savaş döneminde ABD ve Sovyetler Birliği'nin karşılıklı olarak güçlü olmaları ve birbirleriyle nükleer bir yarış içinde olmaları, bu durumun somut bir örneğidir. Siber uzay ve yaratmış olduğu sistem ise bu durumla benzerlik göstermektedir. Ancak, siber alanda mevcut olabilecek bir yıkım ayrıştırılabilir ve zamanla küçük dozlar şeklinde görülebilirken, nükleer yıkım ise çok daha dramatik bir olgu olarak görülmektedir. Bu bağlamda kısmen siber güvenlik, nükleer caydırıcılık kadar bir ikilem yaratmamaktadır. Buna ek olarak, siber uzayda sivil kesim ve normal bireyler bir tehdit unsuru oluşturmaktayken, nükleer alanda

ise sadece askerî güce sahip devletler bir tehdit unsuru olmuştur. Ana aktör olan devlet uluslararası sistemde eskiden olduğu gibi tek ve güçlü aktör konumunu artık kaybetmiştir. Ancak siber güce ulaşım ve erişim konusunda siber uzayın yaratmış olduğu yapı ve maliyetlerin çok daha ucuz olması, nükleere erişime kıyasla daha avantajlı görüldüğü için tam bir ikilem durumu yaratmaktadır. Burada durumun farklı boyutlarda farklı sonuçlar doğurduğu ifade edilebilir.

Pek çok devlet ulusal güvenliğine katkı sağlamak amacıyla ulusal siber güvenlik strateji belgeleri yayımlamıştır. Bu, birçok devlet için ulusal güvenlik açısından siber güvenliğin öncelikli alan olmaya başladığını göstermektedir. Bu eylem planları doğrudan ulusal olarak siber güvenliği geliştirmeye yöneliktir. Eylem planları içinde kırılma noktası Estonya'ya karşı yapılan 2007 yılındaki saldırı olmuştur, çünkü bu saldırı sonrasında ülkelerde bir farkındalık oluşmaya başlamış ve bu farkındalığın ardından birçok ülke siber güvenlik ajansları ve eylem planlarını geliştirme eğilimine yönelmiştir. Keza bazı ülkeler siber alanla alakalı elçi atamıştır. Buna örnek olarak Avustralya'nın 2016 yılında atadığı Siber İşler Elçisi örnek verilebilir.

1.7. Uluslararası Güvenlik Bağlamında Siber Güvenlik

Uluslararası sistemde meydana gelen birçok güvenlik durumunun, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde meydana gelen güvenliğin değişimi ve dönüşümü ile alakalı olduğu görülmektedir. Yaşanan dönüşümde güvenlik salt askerî unsurlardan ve devletlerin genişleme politikalarından ayrılmaya başlayarak daha geniş anlamda ve kapsayıcı çalışmaları içerisine dâhil ederek genişlemiştir. Bu çalışmalardan en önemlisi, son zamanlarda önemi giderek artmaya başlayan siber güvenlik çalışmalarıdır. Özellikle Soğuk Savaş'ın sona erdiği döneme paralel şekilde ortaya çıkan internetin küresel ölçekte kullanılmaya başlanması, birçok avantajla birlikte birçok tehdit unsurunu da beraberinde getirmiştir. İnternetin küresel bir fenomen hâline gelmesiyle birlikte, birçok ülke ve insan bu yapıya katılmaya başlamıştır. İnternet birçok alanda çığır açarak yaratıcı yeniliklerle platformunun çok daha ileri boyutlara genişlemesine vesile olmuştur.

Uluslararası güvenlik bağlamında siber güvenlik, daha çok devletlerin hissettiği birtakım kaygılardan ve güvenlik ikileminden oluşmaktadır. Güvenlik kaygısının mevcudiyeti uluslararası sistemin anarşik yapısı ile alakalıdır. Bunu ortadan kaldıracak herhangi bir yasa veya yasal çalışma olmadığı için uluslararası arenada herhangi bir uzlaş sağlanamamıştır. Buna göre birçok ülke kendi güvenliğini sağlamayı seçmiştir ve sorunların kökenine yönelik olarak diğer ülkelerle birlikte çalışmaktadır. Her ülkenin kendi başına birtakım alternatifler geliştirme girişimleri ve silahlanma gibi temel önlemleri önceliklendirerek hareket etmesi, güvenlik ikilemi açısından diğer ülkelerin güvenliğini

azaltma eğilimindedir. Güvenlik ikilemi bu aşamada uluslararası ilişkilerin en önemli paradokslarının başında gelmektedir.

Uluslararası anlamda siber güvenliğin sağlanamaması konusundaki en temel nedenlerden birisi devletlerin temel aldığı kurumların olmaması ve yaptırımların bulunmamasıdır. Siber güvenliğin uluslararası alandaki etkisi esasında

ulusal güvenlikten geçmektedir. Çünkü bir ülkenin güvenliğindeki olası bir gelişme, uluslararası çevreyi de etkilemektedir. Bu sebeple her ulusal problem, siber alanda uluslararası bir boyuta dönüşerek uluslararası güvenliği de etkilemektedir. Bu bağlamda öncelikli olarak ulusal siber güvenliğin sağlanması ve uluslararası iş birliğinin yapılması gerekmektedir. Bunun sebebi, klasik nükleer gibi güvenlik mekanizmaları sadece devletlere belirli bir güç verirken siber teknolojinin devlet dışı aktörlere de güç vermesidir. Bu durum herhangi bir tehdidin sadece devletlerden gelmeyeceğini göstermekte ve ayrıca, bireylere kadar uzanan bir tehdit listesinin oluşmasına yol açmaktadır.

2. GÜÇ, CAYDIRICILIK VE HUKUK BAĞLAMINDA SİBER UZAY

2.1. Siber Uzaydaki Güç Unsurları ve Siber Güç Kullanma Kapasitesi

Siber ortamda bulunan diğer elemanları güç unsurlarını kullanarak etkileyebilme kabiliyeti “siber güç” olarak tanımlanmaktadır. Siber ağ üzerinden gerçekleştirilen faaliyetlerin giderek artması, ülkelerin kritik öneme sahip altyapı işlemlerini bu ağlar aracılığı ile sağlayarak küresel alanda gücün siber güce odaklanmasına neden olmuştur (Şentürk vd., 2012, ss. 112-125). Realist uzmanlara göre, ülkeler arasında yaşanan güç üstünlüğü mücadelesi konvansiyonel savaşların temelinde yer alan ana unsur olarak kabul edilmekte olup militer güç devletin gücünün en önemli simgesi olarak vurgulanmaktadır (Tarhan, 2017, ss. 105-124).

Web servis sunucuları ile web sayfaları gibi dijital araçlar birbiri ile yakın ilişkide olmakla beraber fiziksel olarak farklı birimlerde bulunmaktadır. Siber uzay kullanıcı, medya içeriği, internet protokolleri, yazılım ve siber uzayın yönetildiği fiziksel alan olmak üzere beş farklı unsurdan oluşmaktadır. Bu unsurlardan her biri farklı altyapılar içermektedir. Fiber kablolardan oluşan ilk altyapı sisteminin kötü niyetli güçler tarafından yönetilmesi, siber sistemlerin bulunduğu ikincil sistemin de ele geçirilerek yönetilebileceği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu durumda, üçüncü sistem olan bilgilerin erişimi ile ilgili veri yönetim sistemleri de kontrol edilebilir hâle gelecektir. Son sistemde ise kişinin hedefine bağlı olarak hâkimiyetin söz konusu olacağı düşünülmektedir. Tüm bu sistemler bir bütün olarak düşünüldüğünde, siber alanda bulunan verilerin doğru değerlendirilmesi gerektiği ve her stratejik bilginin de siber güce sahip olmak için önemli olduğu düşünülmektedir. Ülkeler, devlet dışı faktörlerin siber güç hâkimiyeti için anarşik tehditleri kullandığı siber ortamda, ulusal güvenliklerinin korunması için farklı güç unsurları kullanmaya ihtiyaç duymaktadır.

Ülkeler, siber hâkimiyeti elde edebilmek için maksimum güç kullanmaya ve nitelikli stratejiler geliştirmeye çalışarak yeni ve etkili siber ordular kurmaya başlamıştır. Dünyanın teknolojik gücünü ellerinde tutabilen ülkeler arasından ABD, Çin, Rusya, İsrail, Kuzey Kore ve İran'ın legal ve illegal faaliyet haklarına sahip olan siber ordularının olduğu bilinmektedir. Bu sınıflandırmanın dışında bulunan ülkeler ise merkezini güvenlik stratejilerinin oluşturduğu yeni siber savunma teknikleri geliştirmektedir. Bunun yanı sıra, ülkelerin siber ortamda gerçekleştirdiği diğer bir faaliyet ise siber dünya kullanımı konusunda hâkimiyet sahibi olan uzman hacker sayısını artırmaktır. Siber kavramının stratejik bir silah olarak bilgisayar tabanlı yazılımlar kullanılarak yapılabilmesi, programlama bilgisine sahip olmayan kişilerin bile siber saldırı yapabileceği gerçeğini ortaya koymaktadır. Ancak bilgisayar kullanım uzmanlığı siber uzayda önemli bir etki yaratabilmek için stratejik bir yöntem değildir.

Siber alan, NATO tarafından konvansiyonel anlamda kara, deniz, hava ve uzaydan sonra yeni bir savaş alanı olarak tanınmıştır (NATO, 2016). Siber savunma yeteneklerinin güçlendirilmesi ihtiyacı ilk olarak 2002 yılında Prag Zirvesi'nde tartışılmış ve o zamandan beri siber güvenlik konusu giderek NATO zirvesi gündeminde yer almaya başlamıştır (Brent, 2019). İlk siber savunma politikası 2008 yılında kabul edilmiş ve 2014'te Müttefik Siber Savunması toplu savunmanın ayrılmaz bir parçası olarak nitelendirilerek her siber saldırı, Sözleşme'nin temelini oluşturan toplu savunmaya ilişkin NATO'nun 5. maddesi kapsamında değerlendirilmiştir (Brent, 2019). Bu bağlamda, dünyada ülkelerin siber hâkimiyeti ele geçirebilmek için siber araçlarını güçlendirdiği, siber saldırı yetenekleri geliştirdiği ve kendi güvenliklerini sağlayabilmek için siber güvenlik kanunları üzerinde çalıştığı görülmektedir. İçinde bulunduğumuz bilgi çağında ülkeler arası arenada hâkimiyeti kazanabilmek için, bilginin iktidar kaynağı olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Ülkelerin son yıllarda siber saldırı araçlarını güçlendirmek ve aynı zamanda da siber güvenliği sağlamak amacı ile ciddi bir bütçe ayırdıkları izlenmektedir. Günümüzde, yüksek düzeyde siber savaş kapasitesine sahip olduğu bilinen ülkeler arasında ABD, İngiltere, Çin, Rusya ve İsrail bulunmaktadır. NATO da yaşanan gelişmelere paralel olarak "Mükemmeliyet Merkezi" adını verdiği kendi siber savunma merkezinin kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Ayrıca, Avrupa Konseyi, Siber Suç Sözleşmesi'ni hayata geçirerek uluslararası arenada önemli bir girişime imza atmıştır. Amerika Birleşik Devletleri ise siber suçlara karşı caydırıcılık unsuru olarak yaptırımları artırma yöntemlerine başvurmaktadır.

Caydırıcılık kavramı ABD'nin siber suçlara karşı geliştirdiği stratejik devlet politikasında merkezî konumda bulunmaktadır. ABD hükümeti ayrıca uluslararası kurallara uygun olarak siber saldırılara karşı cevap verme hakkı konusunda da kararlılığını korumaktadır. Bunun yanında, ABD alınan tüm önlemler ve ceza artırımı politikasına rağmen, kendilerine karşı yürütülecek olası bir siber operasyonda askerî gücü de devreye

sokabileceğinin sinyalini vermiştir (Federal News, 2015). 2011 yılında ABD ve Rusya'nın bilgi transferi ve siber güvenlik konularında yayınladıkları ortak rapor, siber gücü elinde bulunduran ülkelerin siber saldırılara karşı hükümet düzeyinde iş birliği yapabileceğinin de göstergesi olmuştur (Lin, 2017). ABD'nin siber suçlara karşı yüksek düzeyde önlem almasının nedeni, siber güç hâkimiyeti için yeni teknolojiler geliştirirken siber saldırıya uğrama riskini de artırmış olmasıdır. Çin, Rusya ve İran gibi ülkeler ise kritik askerî altyapılarının büyük bir kısmını siber uzaya yönlendirmiştir.

Siber uzayda güç üstünlüğünün sağlanabilmesi için ülkelerin sadece teknik kapasiteleri ve ellerinde bulundurdukları teknolojik donanım yeterli değildir. Bunun nedeni siber saldırıyı gerçekleştiren aktörlerin fiziki anlamda silahsızlandırılmaması, yok edilememesi veya karşı müdafaa yöntemlerinin kısıtlı olmasıdır. Siber uzayda siber güvenlik stratejilerinin uygulanması ile caydırıcılık sağlansa da saldırıyı yapan ya da yaptıran gücün belirlenememesi siber güce karşı yaptırım uygulamanın önüne geçmektedir. Siber alanda caydırıcılığı kısıtlayan başlıca üç engel şunlardır: Asimetrik güç kullanımı, siber saldırganın belirlenememesi, devlet dışı aktörlerin aşırı güçlenmesi. Bahsedilen faktörlerin 2007 yılında Rusya'nın Estonya'yı hedef alarak gerçekleştirdiği siber saldırı üzerinden incelenmesi, bu faktörlerin etkisini anlamak açısından daha anlamlı olacaktır (Guzman, 2017).

2.2. Siber Saldırıların Karşısında Devletlerin Hukuki Hakları

2.2.1. Siber Saldırlara Karşı Meşru Müdafaa

Konvansiyonel savaş kavramı ile sıkça anılan güç kullanımı ve meşru müdafaa kavramlarının siber saldırılar ile nasıl bağdaştırılacağı konusu, siber savaş hukuku ile ilgili çözülmesi gereken sorunların üst sıralarında gelmektedir. Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin ikinci maddesi, günümüz koşullarında güç kullanma yasağını düzenleyen en temel maddedir. Söz konusu madde şöyledir:

“Tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek başka bir devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasal bağımsızlığa karşı, gerekse Birleşmiş Milletler'in amaçları ile bağdaşmayacak biçimde kuvvet kullanma tehdidine ya da kuvvet kullanılmasına başvurmaktan kaçınırlar”.

Bahsedilen maddede kullanılan güç kavramı yalnızca silahlı güç kullanımını içermekte olup siyasi ve ekonomik anlamda düzenlenen tedbirler bu kapsamda değerlendirilmemektedir. Bu nedenle, bazı görüşler bu maddeyi siber savaşta bir tür uluslararası teamül olarak görmemekte ise de siber saldırıların birçok fiziki saldırıdan daha büyük hasara sebep olduğu dikkate alındığında, bu görüşlere katılma imkânı bulunmamaktadır. Güç kullanma yasağının iki önemli istisnası bulunmaktadır: **Birinci istisna**, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) uluslararası alanda barışın tehdit altına girmesine yönelik bir saldırı olduğunun belirlenmesi hâlinde, ilgili sözleşmenin yedinci bölümü kapsamında üye ülkelerin diğer bir ülkeye karşı güç kullanımına başvurabilmesidir. Bahsedilen istisna, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin yirmi

dördüncü maddesi uyarınca uluslararası alanda barış ve güvenliğin korunması konusunda yetkili organ olarak kabul edilmesinin getirdiği bir durumdur. **İkinci istisna** ise Meşru Müdafaa Hakkı olarak kabul edilmektedir. Meşru Müdafaa Hakkı, ilgili sözleşmenin elli birinci maddesinde açık olarak tanımlanmış olup uluslararası teamül hukukunda da yerini almıştır.

Bu maddeye göre ilgili anlaşmada, üye ülkenin silahlı saldırıya uğraması durumunda barış ve güvenliğini koruması amacıyla gerekli önlemler alınıncaya kadar bireysel ya da kolektif meşru savunma hakkını zedeleyen hiçbir hüküm bulunmamaktadır. Üye ülkeler meşru savunma hakkını kullanırken başvurduğu tedbirleri güvenlik konseyine bildirmekte ve güvenliğin yeniden tesis edilmesi amacıyla Güvenlik Konseyi'nin yetki ve görevleri devam etmektedir. Siber savaşta mütekabiliyet esasları da bu kapsamda değerlendirilmelidir.

2009'da Estonya'nın Tallinn şehrinde kurulan NATO Müşterek Siber Savunma Mükemmeliyet Merkezi'nde konu ile ilgili uzmanlardan oluşan bir kurul, siber saldırı durumunda uygulanabilecek hukuksal konuları derleyerek **Tallinn Kılavuzu**'nu oluşturmuştur. Bu kılavuzun 11. kuralına göre, siber saldırılar **güç kullanımı** olarak değerlendirilmektedir. İlgili madde, bir siber eylem ölçü ve etki bakımından konvansiyonel eylemle aynı seviyede etkide bulunuyorsa, bu siber saldırıyı **güç kullanımı** olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, ilgili kılavuza göre, ülkelerin toprak bütünlüklerine yönelik tehdit içeren siber saldırılar da yasa dışı güç kullanımı olarak kabul edilmektedir. Aynı kılavuzun 13. maddesi, siber saldırıya maruz kalan bir ülkenin Meşru Müdafaa Hakkı'na sahip olduğunu belirtmektedir. Tüm bu maddeler uyarınca siber güç kullanımı, fiziksel alanda zarara sebep olan ve bilgisayar sistemlerini geçici veya kalıcı şekilde devre dışı bırakan **terörist faaliyetler** kapsamına girmektedir.

2.3. Siber Saldırı Karşısında Devletlerin Yargı Yetkisi

2.3.1. Uluslararası Hukuk Açısından Yargılama Yetkisi

Siber saldırılar karşısında yargılama usullerine ilişkin tüm devletleri kapsayacak uluslararası bir sözleşme bulunmamakla beraber, bu konudaki kapsamı en geniş olan düzenleme Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi'dir. Sözleşmeye taraf devletler, iç hukuk yollarında sözleşme uyarınca düzenlemeler yapıp hem yargılama hem de iş birliğine ilişkin normları sözleşme kapsamında belirlemektedirler. Bu konuda Birleşmiş Milletler'in de uluslararası bir anlaşma için taslak hazırlama girişimleri de bulunmasına karşın henüz somut bir ilerleme sağlanamamıştır. Bu nedenle, uluslararası hukuk açısından savaş suçları mahkemesi benzeri bir yargılama organı ya da yetkisinden bahsedilememektedir. Ülkeler arasındaki genel kabul gören uygulamalar dikkate alınarak BM bünyesinde benzer bir anlaşma düzenlenmesi ve taraf devletlerin bunu kabulü ile bu konudaki eksiklikler

giderilebilecek, aksi takdirde yerel ya da bölgesel uygulamaları aşan bir yetkiden bahsedilemeyecektir.

Genel kabul gören uygulamada yasa dışı erişim devletlerin ve toplumların bilişim sistemlerine yönelik işlenen en temel suçlar arasında kabul edilmektedir. Siber Suç Sözleşmesi'nde yasa dışı erişim "bilişim sistemlerinin ve bu sistemlerde depolanan verilerin gizliliğine yönelik işlenen yasa dışı eylem" olarak nitelendirilmiştir. Bilişim suçlarının icrası, saldırılmak istenen hedef sisteme erişim sağlanması ile başlamaktadır. Saldırıyı gerçekleştiren kişi veya gruplar, amaçlarına göre farklı türde siber saldırı suçları işleyebilmektedir. Sisteme yasa dışı olarak erişen bir fail, yalnızca kişisel verilere ulaşmak amacıyla hareket edebildiği gibi, sistemi değiştirmeyi ya da tamamen silmeyi de hedefleyebilir.

Uluslararası hukukta, yasa dışı erişim denilen olgu, suçun oluşmasında etkili olan maddi ve manevi unsurların tespiti açısından çok önemlidir. Avrupa Konseyi'nin düzenlemiş olduğu Siber Suç Sözleşmesi'nde ve Birleşmiş Milletler'in hazırlamış olduğu tasarımlarda "illegal access" terimi kullanılmış, bahsedilen terim Türkçeye "yasa dışı erişim" olarak çevrilmiştir. Literatürde yasa dışı erişim teriminin "yetkisiz erişim" olarak da kullanılabildiği görülmektedir. Erişim eylemi, bu çerçevede, hedef sisteme ulaşmak veya gizli bilgilere erişmek şeklinde tezahür edilebilmektedir. Yetkisiz erişim kavramı yasal çerçeve ve siber suç tanımı açısından değerlendirildiğinde doğru bir yaklaşımdır, çünkü sisteme erişime yönelik eylemlerin çoğu yetkisiz erişim kullanılarak gerçekleştirilmektedir.

Bilgi sistemlerine erişim, kullanım haklarının derecesine bağlı olarak kısıtlanabilir. Böylece, bilgi sistemi sahipleri, başkalarının haklarına tecavüz etmemek kaydıyla, bilgi sisteminin kullanımını kısıtlayarak kendi mahremiyetlerini oluşturabileceklerdir. Ancak, sistem erişim eylemleri de yetkisiz erişimin bir parçası olarak düşünülmelidir. Bu, yetkilendirilmiş kısıtlı kullanıcının yetkisiz erişim suçu işleyip işlemediği ve kullanıcıların arasında yetki farkı olup olmadığı belirlenerek değerlendirilebilir. Erişim kısıtlama koşullarında farklılık yoksa suç oluşmayacağı savunulmaktadır. Sistem hesabında daha yetkin bir kullanıcı açısından, içeriğin hizmet dâhilinde kalması durumunda yasa dışı giriş ve kalış ihlali oluşmayacağı ifade edilmektedir.

Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi (AKSSS) Açıklayıcı Raporu'nda belirtildiği üzere, sistem sahibinin veya sistemin tamamı ya da bir kısmı üzerinde hak sahibi olan kişilerin sistem içindeki eylemleri suç olmayacaktır. Kamu kullanımı için ücretsiz sistemlere erişim de cezalandırılmayacaktır. Ancak raporda, bu tür sistemlere erişimin yasalar dâhilinde olması gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle, erişim eyleminin bir hakka dayalı olarak gerçekleştirilmiş olması dikkate alınması gereken bir husustur. Bu hak, hukuka uygunluğun temeli olan rıza şeklinde kendini gösterebilir. AKSSS'ye göre yasa dışı erişim, bir bilgisayar sisteminin tamamına veya bir kısmına erişmek ve içeriği kullanmak sureti ile

oluşan suçların hepsini kapsamaktadır. Yargılama yetkisi ise mağdurun bağlı olduğu hukuk sisteminin yetkisi dâhilinde kalmaktadır.

Ancak BM'nin güncel anlaşma taslağına göre suiistimal, sisteme girmek veya sistemde kalmak gibi iki alternatif eylemden oluşan bir suç olarak düzenlenmiştir. Bu düzenleme ile sisteme yasa dışı girişleri engellemek bunu ihlal edenlere yaptırım uygulanmasının önü açmak hedeflenmiştir. Lakin bu konudaki yetkiye ilişkin uluslararası bir düzenleme henüz bulunmamakta olup her ülke kendi hukuki düzenlemeleri kapsamında yetki sahibidir.

2.3.2. İç Hukuk Açısından Yargılama Yetkisi

Türk Ceza Muhakemeleri Kanunu'na göre, işlenen suçlarda davaya bakma yetkisi, suçun işlendiği yerin mahkemesine aittir. Fakat bilişim suçlarının kendine özgü yapısından dolayı 2021 yılında yapılan değişiklikle, bilişim sistemlerinin araç olarak kullanıldığı suçlarda, mağdurun yerleşim yeri mahkemeleri de yetkili hâle getirilmiştir. Vatandaşlık bağı olsun ya da olmasın Türkiye'de bulunan bir mağdura karşı yapılan bilişim temelli saldırılarda yargılama yetkisi Türk makamlarına verilmiştir. Özellikle yurt dışı kaynaklı siber saldırılarda oluşan yetki sorunu bu şekilde aşılmıştır. Diğer devletlerin de kanun koyucular aracılığı ile benzer düzenlemeler getirerek siber suçlara karşı kendi yargı sistemlerini yetkili hâle getirmek için gerekli adımları attığı bilinmektedir. Uluslararası saldırılara karşı henüz tüm taraf devletleri bağlayıcı bir uluslararası düzenleme yapılmamış olması, bu konuda yerel makamlara daha büyük sorumluluk yükler hâle gelmiştir. AKSSS, bu konuda yapılan en kapsamlı çalışma olup taraf devletlerin iç hukuklarını da bu sözleşme kapsamında düzenlemeleriyle, ortak bir siber suç hukuku oluşturma amacına yönelik önemli bir adım atılmıştır. Yapılan düzenlemeler hem suçların tanımlanmasını hem de soruşturma ve kovuşturma aşamalarında iş birliği altyapısının oluşturulmasını sağlamıştır. Böylece, yerel hukuklar ve uluslararası sözleşmeler arasındaki çelişkiler giderilerek ortak bir anlayışın yerleştirilmesi sağlanabilecektir. Yine müttekabiliyet açısından bu durum önemli bir gelişme olup yapılan düzenlemenin genel kabul görmesi, müttekabiliyet esaslarında da genel kabul görmesinin önünü açacaktır.

Bu düzenlemeler ile Türk Ceza Kanunu'nun 243. Maddesinde değişiklik yapılmış ve yasa dışı erişim suç hâline gelmiştir. Daha önceki metinde sadece erişim suç olarak kabul edilmez iken AKSSS kapsamında yapılan değişiklik ile yasal dayanak olmadan bilgi sistemine girmek suçun oluşması için yeterli kabul edilmiştir. Yine yapılan düzenlemeler ile “kişisel verilerin kaydedilmesi” suçu (TCK 135. Madde) veya “verilerin hukuka aykırı olarak aktarılması veya müsadere edilmesi” (TCK 136. Madde) yasa koyucu tarafından düzenlenmiştir. Daha önceki düzenlemelerin aksine, yasa dışı erişim fiilinin suç olarak düzenlenmesi önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir.

5237 sayılı TCK'nın üçüncü kısım onuncu bölüm başlığı "Bilişim Alanında Suçlar" olarak değiştirilmiş, 243. Maddenin birinci fıkrasında bilişim sistemine yasa dışı olarak girme veya orada kalmaya devam etme fiilinin cezalandırılacağı düzenlenmiştir. AKSSS ve Türk Ceza Kanunu, bir suçun kasten işlenebileceğini belirtmektedir. Böylece, bir kişinin ihmal yoluyla bilgi sistemine girmesi suç teşkil etmeyecek olup ceza verilmesi için kasıt unsurunun bulunup bulunmadığı dikkate alınacaktır.

Türk hukuk normlarının AKSSS ile uyumlu hâle getirilmesi, bilişim suçlarına karşı yargılama esaslarında önemli bir rol oynamaktadır. AKSSS ile paralel düzenlemeler yoluyla uluslararası iş birliği sağlanabilmektedir. AKSSS'nin 2. Bölümündeki yasa dışı yaklaşımla ilgili olarak, " taraflardan her biri, bir bilgisayar sisteminin tamamına veya bir kısmına yetkisiz erişimin kasıtlı olarak yapılması hâlinde, kendi ulusal kanunlarına göre suç sayılması için gerekli yasal ve diğer önlemleri alacak" ifadesi ile tüm taraf ülkelerde bu yönde düzenlemelerin yapılmasını ve ortak bir hukuk oluşturulmasını sağlamıştır.

Literatürde, bilişim teknolojisinin doğası gereği, suç işleme fiilinin ve suçun sonuçlarının farklı yerlerde ortaya çıkabileceği belirtilmektedir; bu hususta suçun "mesafeli suç" olarak nitelendirildiği de ifade edilmiştir. Tartışmasızdır ki bilgi sistemine karşı işlenen suçların en önemli özelliklerinden biri, bilgi sistemine erişim fiilinin uzaktan gerçekleştirilebilmesidir. AKSSS, sisteme kablosuz ağlar üzerinden yakın mesafeden veya uzak mesafelerden erişilmesinin önemli olmadığını ifade ederek bu suçların farklı şekillerde işlenebileceğini düzenlemiştir. Katzman'a göre sistemdeki zafiyetlerden istifade ederek veya sistemde zafiyetler oluşturarak sistemin tamamına veya bir kısmına sızmak ya da kodları yakalayıp girmek arasında fark yoktur.

Siber suçların işleniş şekli ve teknolojik gelişmelerin failin bulunmasında her zaman yeterli olamadığı da dikkate alındığında, mücadele edilmesi zor bir suç türü olduğu ve bir devletin egemenliği dışında işlenen suçlara karşı uluslararası iş birliği yapılması gerektiği tartışmasızdır. Siber uzayda coğrafi ülke sınırlarının bulunmadığı göz önüne alınarak tüm devletlerin taraf olduğu ortak bir düzenleme yapılması, olası mağduriyetlerin önüne geçeceği gibi failerin yakalanması ve olası saldırıların da engellenmesi için kritik bir önem arz edecektir. Mevcut düzenlemelerde ülkelerin iç hukuklarında benzer suç tanımları yaptığı görülmekte, fakat henüz failerin tespiti için yeterli iş birliği gerçekleştirilememektedir.

- İtalya Ceza Kanunu 615. Maddesinde, güvenlik önlemleriyle korunan bilişim veya telematik sistemlerine yasa dışı bir şekilde girme veya yetkili kişinin rızası olmaksızın kalma fiili suç olarak düzenlenmiştir.
- Fransa Ceza Kanunu 323-1 maddesiyle bilgileri otomatik işleme tabi tutmuş bir sistemin tamamına veya bir kısmına aldatıcı hareketlerle erişmek veya kalmaya devam etmek cezalandırılmaktadır.

- Almanya Ceza Kanunu 202-a maddesine göre, herhangi bir kişi yetkisiz şekilde kendisi veya başkası için özel olarak korunan sistemden veri elde ederse üç yıla kadar hapis veya para cezasıyla cezalandırılmaktadır.

Somut örneklerin AB üyesi ve AKSSS'ye taraf ülkeler olması, beraber hareket etmelerini kolaylaştırmaktadır. Lakin gerekli düzenlemelerin çok daha kapsamlı bir şekilde yapılması ve BM nezdinde siber suçlara ilişkin özel bir birim kurulması ile birlikte, yapılan bu düzenlemeler, siber suçlarla mücadelede somut olarak daha etkili sonuçlar doğurabilecektir.

3. MÜTEKABİLİYET ESASI VE ULUSLARARASI SİBER GÜVENLİK POLİTİKALARI

3.1. Mütakabiliyet Esasları

3.1.1. Mütakabiliyet Kavramı

Mütakabiliyet ilkesi temel olarak ülkeler arası hukuk alanında öncelik kazanmıştır. Mütakabiliyet, özellikle diplomasi alanında ön plana çıkmış ve zaman içerisinde devletler arasında hukuk normlarının uygulanmasında yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu ilke, iki veya daha fazla taraf içeren ve devletler arasında imzalanan sözleşmelerle beraber teamül hukuku olarak yer edinmiştir. Bu bağlamda mütakabiliyet ilkesi, uluslararası hukukun ana kaynaklarında kendine yer bulan ve genellikle uluslararası hukuk tüzel kişilikleri tarafından uygulanan önemli bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Mütakabiliyet ilkesinin uluslararası sözleşmelere biçimsel anlamda dâhil edilmesi ile bu ilke uluslararası hukukta kullanılmaktadır. Mütakabiliyet ilkesi, uluslararası hukukta ve özellikle silahlı çatışma hukukunda en çok tartışılan ilkelere biri olmuştur. Bu ilkenin fayda ve önleme olmak üzere iki işlevi olduğu söylenebilir.

Yararlanıcının rolü bağlamında, bireyler, ülkeler veya vatandaşlar, karşılıklılık koşullarına saygı gösteren uluslararası bir anlaşmada belirtilen hak ve menfaatlerden yararlanabilecektir. Engelleme işlevi bağlamında karşılıklılık koşulunun bulunmadığı durumlarda, bireyler, devletler veya vatandaşlar anlaşmada belirtilen hak veya menfaatlerden yararlanamayacaklardır.

Bu rollerin her ikisi de karşılıklılık ilkesinin izlenebildiği uluslararası anlaşmalarda belirtilmiştir, ancak zamanla, uluslararası sözleşmelerin bazı hükümlerinin mütakabiliyet ilkesiyle ilişkilendirilemeyeceği fikri gelişmiştir. Bu bağlamda örnek vermek gerekirse, 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi içeriğinde hangi durumlarda sözleşme kapsamında mütakabiliyet ilkesinin engelleyici işlevinin uygulanamayacağı düzenlenmiştir. Bu ve benzer durumlarda, devletlerin anlaşmada öngörülen sınırlı hâllerde mütakabiliyet ilkesinin uygulanmasına istisna getirebilmeleri

mümkün olacağı gibi, hafifletme yoluyla uygulanmasını da kararlaştırabildikleri görülmektedir.

3.1.2. Uluslararası Diplomaside Mütakabiliyet

Mütakabiliyet kavramı temel olarak "karşılıklılık, karşılık verme veya yapılan olumlu ya da olumsuz eyleme karşılık gösterme" anlayışını ifade etmektedir. Mütakabiliyet kavramı, hukukun farklı dallarında farklı tanımlarla ifade edilebilmektedir. Uluslararası özel hukuk alanında, "başka bir devletin vatandaşlarına karşı tutumuna, yargı kararlarına veya herhangi bir davranış biçimine karşılık olarak başka bir devletin aynı tepkisi" anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, "bir ülke, başka bir ülke vatandaşlarının kendi ülkesine girişinde vize talep etmiyor ise, o ülkenin de diğer ülkeden vize talep etmemesi" en basit anlamda mütakabiliyete örnek olarak gösterilebilir. Dolayısıyla karşılıklılık, ilgili uygulamaya aynı minvalde tepki gösterilmesi ya da karşılık verilmesi olarak ifade edilebilir.

Uluslararası özel hukuk alanında geniş bir kapsamı olan mütakabiliyet, en az iki devlet arasında geçerli olan ve bir devlette, başka bir devletin vatandaşları için aynı nitelikteki hakların tanınmasını ifade eden bir ilkedir. Başka bir tanıma göre, "bir yabancı devlette, devletin yabancıları tanıdığından daha fazla hakkı yoktur." Devletlerin kendi ülkelerinde yabancıları haklar tanırken benimsedikleri ilke olan mütakabiliyet, aslında devletler arası eşitlik üzerine kuruludur. Diğer bir deyişle, en az iki ülke arasında var olabilen mütakabiliyet, bir ülke vatandaşının yabancı bir ülkede belirli haklardan yararlanabilmesi için, o yabancı ülke vatandaşlarının, ikamet ettikleri ülkede, fiilen aynı haklardan yararlanabilmesi anlamına gelir.

3.1.3. Mütakabiliyet Çeşitleri

Mütakabiliyet kavramı içerik açısından "belirli mütakabiliyet" ve "yaygın mütakabiliyet" olarak iki farklı şekilde incelenebilir. Özellikle ikili sözleşmelerde belirli mütakabiliyetten bahsedilirken, daha genel uygulamalarda yaygın mütakabiliyet kavramından bahsedilmektedir. Mütakabiliyet çeşitlerini kısaca kısaca ya da karşılıklı bağımlı mütakabiliyet olarak ayırmak da mümkündür (Dost, 2015: 8).

Yapılan tanımlamalar doğrultusunda, mütakabiliyet esasının eş değer uygulama esaslarına dayalı olduğu görülmektedir. Mütakabiliyet kavramı, tarihsel süreç boyunca temel olarak uluslararası hukuk alanında kullanılmış olup zaman içerisinde hukukun farklı alanları içinde de uygulanmıştır. Uluslararası hukuk bazında mütakabiliyet kavramı, iki yahut daha çok taraf içeren uluslararası anlaşmalarda **teamül esaslı hukuk** olarak da yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında, mütakabiliyet olgusu uluslararası hukukun temel kaynaklarında bulunabilen ve uluslararası hukukun işlemesi gereken süreçlerde başvuru esas olarak ortaya çıkmaktadır.

Mütekabiliyet terimi, uluslararası hukukun silahlı çatışmalar ile ilgili altyapısında en çok tartışılan ana ilkelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Temel olarak mütekabiliyet ilkesinde, **faydalanma** ve **blokaj koyma** olmak üzere iki zıt fonksiyon gösterilmektedir (Dost, 2015: 15). Faydalanma kapsamına giren bireyler, ülkeler veya vatandaşlar mütekabiliyet esasının bulunduğu uluslararası sözleşmelerde öngörülen haklar kapsamında yararlanabilmektedir. Blokajlama fonksiyonu ise mütekabiliyet esasının gerçekleştirilmediği durumlarda, ilgili ülkeler veya vatandaşların, anlaşma kapsamında bahsedilen haklardan yararlanamamasını ifade eder. Bununla birlikte, zaman geçtikçe bazı uluslararası sözleşme hükümlerinin mütekabiliyet esasına bağlanamayacağı ile ilgili tartışmalar da gündeme gelmiştir. Örneğin, insan hakları ya da mülteciler hukukuna ilişkin alanlarda, mütekabiliyet esasının blokajlama özelliğine istisna konulabilmektedir. Bu sayede ülkeler, sözleşme kapsamında belirtilen bazı durumlarda mütekabiliyet kavramının uygulanma esaslarına istisna getirebilmekte ya da yumuşatma yoluyla uygulamaya koyabilmektedir. Özellikle insan hakları hukuku kapsamında mütekabiliyet esası, taraflardan birinin esası ihlal etmesi hâlinde, bu uygulamamanın sadece ihlal eden ülkeyi değil, bütün sistemi etkileyebileceği gerekçesi ile kullanılmamaktadır. Böyle durumlarda, özellikle yaşama hakkı, dokunulmazlık ve adil yargılanma hakkı gibi temel haklarda mütekabiliyet esasının uygulanması, bu hakların doğasına aykırı olması nedeni ile kapsam dışında bırakılmaktadır.

3.2. AB ve NATO Tarafından Benimsenen Siber Güvenlik Politikaları

3.2.1. Avrupa Birliği Siber Güvenlik Kuralları

Avrupa Birliği (AB), üye devletlere veya adaylara çeşitli alanlarda gelişmeleri için rehberlik eden bir kuruluştur. Bu alanlardan biri de küresel dünyada güvenlik açısından son yıllarda giderek önem kazanan siber saldırılara karşı mücadele yöntemleri ve uluslararası arenada siber güvenliği sağlamaya yönelik tedbirler olmuştur.

AB, siber saldırılara karşı birçok yasal düzenleme ile tedbir alma yoluna gitmiştir. Bunun nedeni, AB'nin saldırılara aracısız müdahale edecek operasyonel kapasiteye de ilgili yasal kurumlara da sahip olmamasıdır. AB'de yürürlüğe giren yasal düzenlemelerle, üye devletlerin siber güvenliklerini artırmaları ve siber saldırılara karşı hazırlıklı olmaları beklenmektedir.

AB; üye devletleri, siber güvenlik alanındaki yatırımlarını artırmaya ve uzman yetiştirmeye teşvik etmektedir. Dolayısıyla, birliğin operasyonel yetenekleri veya yasal kurumları bulunmazken, üye ülkelerde belirlenen hedefler doğrultusunda yapılacak düzenlemeler ile ortak bir siber güvenlik anlayışı inşa edilmeye çalışılmaktadır.

Siber saldırıların ne zaman ve ne şekilde gerçekleşeceğinin öngörülemez olması, Avrupa Birliği'ne üye devletlerin siber güvenlik kurumları ve politikalarının sürekli olarak güncellenmesine öncülük etmesini sağlamaktadır.

Bu kapsamda uygulanan yasal düzenlemeler ve kurallar arasında, 2004 yılında Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi'nin kabul edilmesi, 2004 yılında AB Ağ ve Bilgi Güvenliği Ajansı'nın (ENISA) kurulması, 2005'te Bilgi Sistemleri Koruma Yönetmeliği'nin oluşturulması, 2013'te Europol Siber Suç Merkezi'nin kurulması, 2016 yılında Avrupa Siber Güvenlik Enstitüsü'nün (ECSSO) kurulması gösterilebilir.

Siber saldırıların önlenmesinde bilgi güvenliği politikasının amacını, kapsamını ve düzeyini eksiksiz açıklayan belgelerin en önemlilerinden biri "yasal düzenlemeler"dir. Bununla birlikte hukuk normları, kamu politikasının resmî düzenlemelere yansıtıldığı, üzerinde anlaşmaya varıldığı siyasi normlardır. Siber saldırılarda kullanılan yazılımlar bu tür kurallarla engellenemezken, bu kötü amaçlı yazılımların kullanımının nasıl etki edeceğini ve vereceği zararın ne kadar hafifletilebileceğini daha baştan belirlemek mümkündür. AB, üye devletler için kuralları, direktifleri, yönetmelikleri ve yönergeleri belirlerken, üye devletler de AB kurallarına ve uluslararası anlaşmalara uyarak kendi iç hukuklarını bu şekilde düzenleyebilmektedirler. Bu şekilde, siber güvenlik tedbirleri, her ülke açısından birbirleri ile eş güdümlü olarak belirli bir seviyenin üzerinde tutulmaktadır.

AB'nin siber güvenliğe yönelik yaptığı ilk çalışmalardan biri, 2001'de çevrim içi dolandırıcılığa karşı yapılan kanun hükümleridir. Bu kanunlarla AB, tüm üye devletlerin internet ortamındaki dolandırıcılık faaliyetlerini (internet üzerindeki bilgi sistemlerine saldırı, bilgi hırsızlığı, yetkisiz erişim, kişisel bilgilerin ele geçirilmesi vb.) hukuken yasa ilan etmelerini istemiştir. Söz konusu düzenleme, suç tanımına farklı kavramlar ekleyerek siber suçlar için casus yazılımların oluşturulmasını, satın alınmasını, satılmasını ve kullanılmasını yasaklamıştır. Bu suçların faillerine 5 yıla kadar hapis cezası düzenlenmiş, üye devletlerin kişisel verilere erişmek ve bilgileri çalmak maksadıyla bu suçu kasten işleyen herkese ağır cezalar uygulaması tavsiye edilmiştir. Bu ilk düzenleme siber güvenliğin temellerini atmış ayrıca siber ortamda işlenmiş olan suçları cezalandırmak, caydırıcılık düzeyini artırmak için tasarlanmıştır.

3.2.2. Avrupa Birliği Ağ ve Bilgi Güvenliği Ajansı

Avrupa Ağ ve Bilgi Güvenliği Ajansı (ENISA) 2004 yılında ilgili yönetmelik (460/2004 sayılı AB Yönetmeliği) kapsamında kurulmuştur ve merkezi Yunanistan'ın Atina kentinde bulunmaktadır.

ENISA'nın esas misyonu, AB'deki ağ ve bilgi güvenliği problemlerini önleme ve bunlara yanıt verme yeteneğini artırmak amacıyla ulusal ve sendikal kapasiteyi geliştirmektir. ENISA, ağ güvenliği ve bilgi sistemleri ile ilgili olarak 2016/1148 direktifinin (NIS Direktifi) uygulanmasını desteklemek için ek özel roller ve sorumluluklar üstlenmiştir.

Ajansın faaliyetleri, tavsiye ve veri analizi sunmanın yanı sıra, AB yetkilileri ile üye devletler adına farkındalık ve iş birliğini artırmayı da kapsamaktadır.

ENISA'nın, stratejik hedeflere ulaşmak için dört temel amacı bulunmaktadır:

- Bilgi güvenliği konularında Avrupa Komisyonu'na üye devletlere tavsiye ve yardım,
- Avrupa'da artan riskler ve saldırılara ilişkin toplanan verilerin analizi,
- Risk değerlendirmesi ve risk yönetiminin teşviki,
- Farkındalık ve iş birliği alanında çalışmaların yapılması.

3.2.3. Avrupa Siber Güvenlik Organizasyonu

Kendi mali kaynakları bulunan ve kâr hedefi bulunmayan Avrupa Siber Güvenlik Organizasyonu (ECISO) 2016'da kurulmuştur. Kurumun asıl maksadı, AB'deki siber faaliyetlerle ilgili güvenlik önlemlerini artırmak, bu önlemleri güçlendirmek ve bu konuda yapılacak her şeyi desteklemektir. ECISO iştirakleri büyük şirketler, KOBİ'ler, araştırma merkezleri, üniversiteler, son kullanıcılar, operatörler, kümeler ve birliklerle beraber AB üye devletlerinin yerel, millî hükümetlerinden oluşmaktadır.

ECISO'nun asıl amacı, Avrupa siber güvenliğini geliştirmeyi ve geliştirmeye teşvik etmeyi amaç edinen her türlü adım veya projeyi destekleyerek[M.1][MVG2][MVG3]:

- Avrupa dijital pazarının ilerlemesini teşvik etmek ve siber tehditlerden sakınmak,
- Avrupa'da siber güvenlik pazarını geliştirmek, bununla birlikte büyüyen bir pazardaki konumu ile siber güvenlik sektörünün ve rekabetçi bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesini sağlamak,
- Avrupa'nın öncülük ettiği endüstri uygulamalarında güvenli tedarik zincirlerinin kritik aşamaları için siber güvenlik çözümleri geliştirerek uygulanmasını sağlamaktır.

3.2.4. Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi

Avrupa Konseyi Siber Suç Sözleşmesi, 2001 yılında üye devletler tarafından imzaya açılan ve 2004 yılında yürürlüğe giren, siber suçlara ilişkin ilk uluslararası sözleşmedir. AB'de siber güvenlik konusunda kabul edilen en önemli yasal belge olmakla beraber, dünya üzerinde de bu alandaki en gelişmiş düzenlemedir. Türkiye anlaşmayı 10 Kasım 2010'da imzalamış, 2014 yılında bu amaçla hazırlanan 6533 sayılı Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesi'ne ilişkin kanun meclisten geçerek yasalaşmıştır. Bu anlaşmada siber uzayı tamamen güvence altına almak imkânsız gibi görünse de ilgili anlaşma, Avrupa Konseyi üyeleri tarafından hazırlanan, zamanının en kapsamlı düzenlemelerinden birisidir. Avrupa Konseyi üyesi

olmayan birçok devletin de sözleşmeye taraf olması, düzenlemenin önemini artırmaktadır. Sözleşmenin Türkiye tarafından da imzalanarak gerekli düzenlemelerin yapılmış olması, Türkiye'nin de bu konudaki hassasiyetinin bir göstergesidir.

3.2.5. Avrupa Birliği'nin Siber Güvenlik Stratejisi

AB'de hayata geçirilen birçok siber güvenlik ve siber savunma uygulaması, diğer ülke ve kuruluşlar tarafından da örnek alınmıştır. Özellikle siber güvenlik konusunda atılan önemli bir adım, 2013'te AB Siber Güvenlik Politikası'nın temelini oluşturacak olan ve Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesi ile Bölge Komitesi tarafından hazırlanan AB Siber Güvenlik Stratejisi Raporu'dur. "Açık, emniyetli ve güvenilir bir siber ortam" sloganı altında Avrupa ve uluslararası siber güvenlik politikasına rehberlik etmek üzere hazırlanan rapor, etkin siber güvenliğin sağlanması için temel hak ve özgürlükleri kısıtlamadan siber güvenlik politikasının uygulanması gereğine dikkat çekmektedir.

AB'nin dayandığı temel siber güvenlik ilkeleri şu şekilde belirlenmiştir:

- AB'nin esas değerlerinin dijitalde de korunması,
- Temel hak ve özgürlükler ile ifade özgürlüğü ve şahsi bilgi ve mahremiyetin korunması,
- İnternete herkesin erişiminin sağlanması,
- Yönetimde etkin katılımın sağlanması,
- Sorumluluğun paylaşılarak güvenlik hedefine ulaşılması.

Bu prensipler üzerine inşa edilen 2013 stratejisi, siber dayanıklılığı temin etmek için kamu-özel sektör ortaklıklarını, siber kapasiteyi, kaynakları ve verimliliği iyileştirmeyi amaçlamaktadır.

3.3. Dijital Tek Pazar Stratejisi

Dijital ekonominin esası güven ve güvenlidir. Bu nedenle AB, 2015 Mayıs'ında kamu ve özel sektör kuruluşlarının katılımıyla, birleşik bir dijital pazar stratejisi hazırlamıştır. Bu stratejinin amacı, Avrupa'nın rekabet gücünü artırmak ve üye ülkeler arasında güven inşa ederek inovasyon yoluyla siber güvenlik pazarının bölünmesini önlemektir. Üstelik bu izlemin Avrupa'daki dijital güvenlik endüstrisinin kaynaklarının oluşturulmasında ve koordinasyonunda etkili olması beklenmektedir. İzlem, yenilikçi küçük ve orta ölçekli şirketlerden bileşen ve ekipman üreticilerine, kritik altyapı operatörlerine ve araştırma enstitülerine kadar geniş bir oyuncu yelpazesini kapsamaktadır.

Siber güvenlikte etkin unsurlardan biri de kullanılan teknolojik sistemlerin üretildiği andan itibaren kontrol edilmesi ve dışa bağımlılıktan korunmasıdır. Bu nedenle AB, yerli kaynaklara yapılan her türlü yatırımı desteklemekte ve yatırım yapmaya teşvik etmektedir.

3.4. NATO ve Siber Güvenlik (Tallinn Kuralları)

Estonya'nın Ruslar tarafından dikilen Kızıl Ordu anıtını kaldıracağını açıklamasının ardından yaklaşık bir ay boyunca siber saldırılara maruz kalması, birçok kamu hizmetinin sağlanmasını engellemiş ve devlet kurumlarını işlevsiz hâle getirmiş ve bu saldırılar da siber güvenlik literatüründe önemli bir yer edinmiştir. Birçok devlet bu saldırılar neticesinde siber tehditlerin önemini kavramış ve bu konuda önlemler almaya başlamıştır. Bu kapsamda NATO, 2008 yılında Bükreş'te bir zirve gerçekleştirmiş, bu zirvede alınan kararlara göre, NATO Siber Savunma Yönetimi Otoritesi'nin ve Estonya Tallinn merkezli bir NATO Siber Savunma Mükemmeliyet Merkezi'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu siber saldırı, uluslararası ilişkilerde siber güvenliğin ilk alarm zilini çaldırarak uzun ve derin bir etki yaratan önemli saldırılar arasında yerini almıştır.

Siber Savunma Mükemmeliyet Merkezi, milletlerarası bağımsız uzmanlardan oluşan bir ekibi Siber Savaşa Uygulanacak Kanunlara İlişkin Tallinn Kılavuzu'nu hazırlamaya davet etmiş ve üç yılın sonunda modern uluslararası hukukun ne ölçüde uygulanacağına dair çalışma tamamlamıştır.

Bu rehber, siber savaşın hangi hâllerde haklı sebebe dayandığını, siber savaş devam ederken hangi kurallara uyulması gerektiğini ve devletlerin millî politikaları kapsamında kuvvet kullanımına ilişkin ilkelerini içermektedir.

Bu kaynak, bağımsız uzmanların görüşlerini içermekte olup bağlayıcı bir özelliği bulunmamaktadır. NATO üyesi ülkelerin resmî söylemlerini de temsil etmeyen bu kaynak, Cambridge Üniversitesi tarafından Mart 2013'te basılmıştır. Kitabın hazırlanmasına katkıda bulunan uzmanlardan hukuk alanı çalışanları; Chatham House, Kanada Askerî Başsavcılığı, Avustralya Savunma Kuvvetleri, Almanya Postdam Üniversitesi, Amsterdam Üniversitesi, Teksas Hukuk Fakültesi, İsveç Millî Savunma Koleji, Cenevre Güvenlik Çalışmaları Merkezi ve ABD Donanma Koleji gibi kurumların bünyelerinden, teknik uzmanlar ise NATO Siber Savunma Mükemmeliyet Merkezi çalışanlarından seçilmiştir. Siber Savaşta Uygulamaya Koyulacak Hukuk üzerine düzenlenen Tallinn El Kitabı "Uluslararası Siber Güvenlik Hukuku" ve "Siber Silahlı Çatışma Hukuku" başlıklı iki ana bölümden oluşmaktadır.

Uluslararası Siber Güvenlik Hukuku bölümü,

- Devletler ve Siber Uzay (Egemenlik, Yargılama Yetkisi ve Kontrol ve Devlet Sorumluluğu)
- Güç Kullanımı (Güç Kullanımının Yasaklanması / Meşru Savunma / Uluslararası Kuruluşların Faaliyetleri) alt başlıklarından ve uluslararası teamül hukukuna ilişkin (Uluslararası Ceza Mahkemesi'nce de esas alınan) 1907 Lahey Mevzuatı ve 1949

tarihli Cenevre Konvansiyonu'nda kabul edilen mevcut düzenlemeler kapsamında bağımsız uzmanlar tarafından düzenlenen kurallardan oluşmaktadır.

Siber Silahlı Çatışma Hukuku,

- Genel Olarak Siber Silahlı Çatışma Hukuku
- Düşmanca Davranışlar (Silahlı Çatışmaya Katılma / Saldırı Türleri / Savaş Hâlinin Araçları ve Metotları / Saldırıların Yönetimi / Önlemler / Uygun Olmayan Kullanım ve Casusluk / Kuşatma ve Bölgeler)
- Belirli Kişiler, Nesnelere ve Faaliyetler (Tıbbi, Dinî Personel ve Tıbbi Birimler, Ulaşım ve Malzeme Birimleri / Birleşmiş Milletler Personeli, Tesisat, Malzemeler, Birimler ve Ulaşım / Tutuklu Kişiler / Çocuklar / Gazeteciler / Tehlikeli Güçleri İçeren Tesisler / Sivil Halkın Hayatta Kalması İçin Gözden)
- Çıkarılabilir Nesnelere / Kültürel Varlıklar / Doğal Çevre / Diplomatik Arşiv ve İletişim / Toplu
- Cezalandırma / İnsani Yardım)
- İşgal
- Tarafsızlık alt başlıklarının ve ilgili kuralların düzenlenmesiyle hazırlanmıştır.

“Devletler ve Siber Uzay (Egemenlik, Yargılama Yetkisi ve Kontrol ve Devlet Sorumluluğu)” başlığı altında on beş adet kural düzenlenmiştir.

Tallinn Kılavuzunun önemi, siber savaş hukuku üzerine günümüze dek yapılmış en kapsamlı çalışma olmasıdır. Bağımsız uzmanların uluslararası hukuk doktrinlerinden esinlenerek siber savaşa ilişkin tanımları ve olması gereken uygulamaları düzenlediği bu kılavuzun henüz bir bağlayıcılığından söz etmek mümkün olmamasına karşın bu konudaki çalışmalara önemli bir kaynak teşkil ettiği tartışmasızdır. Nisan 2013'te yayınlanan Tallinn Kılavuzu bu tarihten sonra güncellenmeye devam etmiş ve genişletilmiş yeni versiyonu Tallinn 2.0 adı ile Şubat 2017'de yayınlanmıştır. Bu tarihten sonra da yeni güncellemeler eklenerek rehberin daha kapsamlı bir doktrin kaynağı hâline getirilmeye amaçlandığı bilinmektedir. Uluslararası hukuk doktrinlerinin geçerliliğinde en önemli etken devletler tarafından kabul görmesi ve uluslararası anlaşmalarda atıf yapılarak imza altına alınmasıdır. Siber savaş hukuku henüz bu konudaki çalışmaların çok yetersiz olduğu bir alan olmasına rağmen siber saldırıların artması ve verilen zararların dünya gündemini daha çok meşgul etmesi ile yakın zamanda bu konuda bir uluslararası düzenlemeye gidilmesi kaçınılmaz görünmektedir. Özellikle tezimizin konusunu oluşturan siber savaşta mütakabiliyet esaslarını düzenleyecek bir anlaşmanın Birleşmiş Milletler nezdinde ivedilikle tasarlanması ve üye devletlerin imzasına sunulması gerekmektedir. Verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere günümüzde devletler arasında yaşanan her krizin ardından siber saldırılar yapılmakta ve yeni saldırının etkisi bir öncekinden daha ağır olmaktadır. Saldırıların devletler arasında olmasına rağmen sonuçlarından siviller de etkilenmektedir. Teknolojik imkânların gelişmesi

ile siber saldırılar yakın gelecekte konvansiyonel silahların verdiği zararlardan daha etkili olabilecektir. Tüm bu nedenlerle siber saldırıların caydırıcı hâle getirilebilmesi için tıpkı savaş suçları yargılamalarında olduğu gibi siber savaş hukukunun uluslararası camia tarafından kabul edilmesi ve özellikle mütekabiliyet esaslarının belirlenmesi ivedi bir ihtiyaçtır.

SONUÇ

Bu çalışma siber uzay, siber saldırı ve siber savaş kavramları bağlamında siber saldırıların tespit edilmesi ve sorumlulukların isnat edilmesi üzerine genel bir değerlendirme yapılmayı daha sonra ise siber tehdit ve siber savaş sırasında uygulanması gereken mütekabiliyet esasını temel alınarak siber saldırılara nasıl mukabele edileceği ile ilgili tartışmalara yer vermeyi amaçlamaktadır. Bu temel amaç doğrultusunda çalışmada genel olarak siber uzay, siber saldırı, siber savaş, güvenlik ve mütekabiliyet kavramların incelenmesi yapılmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojisinde yaşanan hızlı gelişme sonucunda bilgi hızlı bir şekilde fiziksel dünyadan zaman ve mekân kısıtlamasının olmadığı bilgisayar ve elektronik tabanlı sanal dünyaya doğru taşınmıştır. Bilgisayar ve elektronik tabanlı sistemlerin bulunduğu bu ortama siber ortam denilmektedir. Hızlı teknolojik gelişmenin zaman ve mekân kısıtlamasını ortadan kaldırmasıyla ülkeler kendileri açısından stratejik öneme sahip olan sağlık, enerji, ulaşım, haberleşme, bankacılık gibi altyapı sistemlerini bilgi otomasyon sistemlerini siber ortamda kontrol etmeye başlamıştır. Bu değişiklik sağladığı birçok faydanın yanında ülkelerin güvenlik risklerini ve uğradıkları tehditlerin kaynağını ve boyutunu da çeşitlendirerek birtakım dezavantajları da beraberinde getirmiştir. Söz konusu tehdit ve güvenlik risklerinin önceden tahmin edilmesi zorlaşmış bu da güvenlik ortamının kompleks ve belirgin olmayan bir yapıya sahip olmasına neden olmuştur. Siber ortam anılan nitelikleri bünyesinde barındırarak risk ve tehditlerin kullanılmasıyla yeni bir mücadele alanı hâline gelmiştir. Bununla birlikte bilginin gizliliği, erişilebilirliği ve bütünlüğünün sağlanması ülkeler için kritik hâle gelmiştir.

Uluslararası ilişkiler literatüründe sıkça anılan çatışma, güvenlik ve tehdit gibi hususların konvansiyonel kullanımları siber ortam ile birlikte dönüşüme uğramıştır. Değişen bu kullanım biçimleri daha etkili ve geniş ölçekte önem kazanmaya başlamıştır. Siber ortamın güvenliğe yönelik tehditlerin farklılaştırması ile yeni bir güvenlik tanımlaması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni konvansiyonel tehdit anlayışının ve mücadele yöntemlerinin yeni güvenlik risklerini önlemede yetersiz kalmasıdır. Bu durum da güvenlik kavramının yeniden ele alınarak yeni mücadele yöntemlerinin uygulanmasını zaruri kılmıştır. Güvenlik algısındaki yaşanan değişimler, Avrupa Birliği ve NATO dengesi başta olmak üzere küresel alanda için yeni bir güvenlik anlayışının doğmasına neden olmuştur. Siber ortamda yaşanan tehditler yalnızca siber ortamdaki aktörleri değil onun dışındaki

hayatı doğrudan etkileyen birçok kamu hizmetinin de güvenliğini sarstığı için söz konusu hizmet altyapılarının da güvenliği önem kazanmıştır.

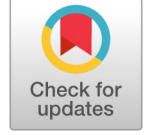
Bu zaruret devletlerin ulusal güvenliklerini sağlamada yetersiz kaldığı noktalarda uluslararası iş birliğine ve NATO gibi örneklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bir siber saldırı sırasında o saldırının boyutunun ne olduğunu ve buna verilecek meşru tepkinin nasıl olması gerektiğini ilk anda belirlemek çoğu zaman imkânsızdır. Saldırının kapsamı saldırının gerçekleşmesinden sonra yapılacak detaylı analiz ile ortaya konulabilir. Nitekim uluslararası kamuoyu, şimdiye dek uluslararası siber saldırıların silahlı saldırıya dönüştüğüne tanık olmamıştır. Yalnızca saldırının tespitinin bir yıl gibi uzun bir süre almasından dolayı İran'ın uranyum zenginleştirme tesisine yönelik 2009 yılında gerçekleştirilen Stuxnet saldırısı ile verilen zararın silahlı saldırı eşine ulaştığına yönelik değerlendirmeler yapılmıştır. Bu durumda zarar gören ülkenin meşru müdafaa hakkı bulunduğu varsayılırsa dahi bu hak kapsamında gösterilecek mukabelenin ivedilik ve gereklilik kriterlerini karşılamaması nedeniyle saldırganlara yönelik meşru müdafaa hakkını vermemektedir. Siber saldırıların birbiriyle eş zamanlı şekilde gerçekleştirilmesi saldırganların amacının veya kimliğinin tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu zorluktan dolayı uluslararası sistem ülkelerin kullanabileceği meşru müdafaa seçeneklerini sınırlandırmakta ve milletlerarası hukuku kurallarını ihlal etmeden etkin bir mukabelede bulunmayı zorlaştırmaktadır. Unutulmamalıdır ki bir ülkenin meşru müdafaa hakkından doğan karşılık verme seçeneğini kısıtlamak; ülkeleri, bireyleri ve terör örgütlerini gittikçe daha sert ve şiddetli siber saldırılar yapmaya teşvik edebilmektedir. Bütün bu nedenlerle sadece bölgesel değil küresel anlamda daha kapsayıcı bir anlaşmanın yürürlüğe girmesi, siber savaş hukukunun kurallarını ve mütakabiliyet esaslarını devletlerin bu sözleşmeye taraf olup olmaması üzerinden belirleyici olacaktır. Başta BM olmak üzere tüm uluslararası hukuk sükjelerinin bu konuda ivedi ve kapsamlı bir çalışma yapılması muhtemel uluslararası krizlerin önüne geçecektir.

KAYNAKÇA

- Ada, M. (2018), “NATO Üyesi Ülkelerin Siber Güvenlik Stratejileri Açısından İncelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Bilişim Enstitüsü.
- Akyeşilmen, N. (2016b), “Cybersecurity and Human Rights: Need for a Paradigm Shift?”, *Cyberpolitik Journal*, 1(1), 32-55.
- Auerswald, D. P. (2004), “Explaining wars of choice: an integrated decision model of NATO policy in Kosovo”, *International Studies Quarterly*, 48(3), 631-662.
- Başaranoğlu, E. (2016), Bilgi Güvenliği Unsurları. <https://www.siberportal.org/blue-team/securinginformation/concepts-of-information-security>
- Bayraktar, G. (2015), *Siber Savaş ve Ulusal Güvenlik Stratejisi*. Yeniüzyıl Yayınları.
- Berner, S. (2003), “Cyber-terrorism: reality or paranoia?”, *SA Journal of Information Management*, 5(1), 4.
- Bıçakçı, S. (2012), “Yeni savaş ve siber güvenlik arasında NATO’nun yeniden doğuşu”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9(34), 205-226.
- Bıçakçı, S. (2014), “NATO’nun gelişen tehdit algısı: 21. yüzyılda siber güvenlik”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 10(40), 100-130.
- Brent, Laura (2019), NATO’nun siber uzaydaki rolü, <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2019/02/12/natonun-siber-uzaydakirohue/index.html>
- Chen, T. ve Walsh, P. J. (2009), *Guarding against network intrusions*, (Edited by: John R. Vacca), Computer and Information Security Handbook, Morgan Kaufmann Publishers.
- Choucri, N. (2012), *Cyberpolitics in international relations*. MIT press.
- Daban, C. (2016), “Siber Güvenlik ve Uluslararası Güvenlik İlişkisi”, *Cyberpolitik Journal*, 1(1), 78-94.
- Darıcı, A. B. (2016), *NATO’nu Siber Güvenlik Stratejisi’nin Analizi*, (Editörler: Tayyar Arı ve Barış Özdal), Uluslararası İlişkiler Konferansı- Uluslararası Sistemde Yeni Düzen Arayışları. 21-22 Ekim. Dora Basım.
- Dost, S. (2015), “Milletlerarası Hukukta Mütekabiliyet İlkesi”, *S.D.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, s. 1-37.
- Çakmak, H., & Demir, C. K. (2009), *Siber Dünyadaki Tehdit ve Kavramlar*, (Editör: Haydar Çakmak ve Taner Altunok), Suç, Terör ve Savaş Üçgeninde Siber Dünya. Ankara: Barış Platin Kitabevi, 2355.
- Çavuş, N. (2018), *NATO, Siber Saldırlar ile Nasıl Mücadele Ediyor?* <https://www.webtekno.com/natosiber-saldirilar-ile-nasil-mucadele-ediyor-h47666.html>

- Çelik, S. (2018), Siber Uzay ve Siber Güvenliğe Multidisipliner Bir Yaklaşım. *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 1(2), 110-119.
- Çelikaş, B. (2016), "Siber Güvenlik Kavramının Gelişimi ve Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme", Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiftçi, H. (2013), *Her Yönüyle Siber Savaş* (Birinci Baskı), Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Çiftlioğlu, E. (2008), *Gri Tehdit Terörizm*. Başak Matbaacılık ve Tanıtım Ltd. Şti.
- Çubukçu, A., & Bayzan, Ş. (2013), "Türkiye'de dijital vatandaşlık algısı ve bu algıyı internetin bilinçli, güvenli ve etkin kullanımı ile artırma yöntemleri", *Middle Eastern & African Journal of Educational Research*, 5, 148-174.
- Garber L. (1999), Melissa Virus Creates a New Type of Threat, *Computer*, pp. (16-19), Vol. 32, No. 6. <https://www.computer.org/csdl/magazine/co/1999/06/r6016/13rRUwh80Ks>
- Goodman, W. (2010), "Cyber deterrence: Tougher in theory than in practice?", *Strategic Studies Quarterly*, 4(3), 102-135.
- Gözükeleş, İ. (2014), Tarihten Örneklerle Siber Savaş. <https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2014/09/01/tarihten-orneklerle-siber-savas/>
- Gürsoy, Y. (2013), *Türkiye'de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümü*, (1. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kozłowski, Andrzej (2020), Comparative analysis of cyberattacks on Estonia, Georgia and Kyrgyzstan. *European Scientific Journal*, Vol.3 Special Edition, 1-14.
- Martellini, M. (2013), *Cyber security: Deterrence and IT protection for critical infrastructures*. Springer International Publishing.
- NATO (2016). Warsaw Summit Key Decisions. February 2017. Erişim Tarihi: 23 Temmuz 2019, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_02/20170206_1702factsheet-warsaw-summit-key-en.pdf
- Tarhan, Kamil (2017). "Siber Uzayda Realist Teorinin Değerlendirilmesi", *Cyberpolitik Journal*, 2 (3), 105124.
- Sertçelik, Aşır (2015), "Siber Olaylar Ekseninde Siber Güvenliği Anlamak", *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2 Sayı: 3, s. 25-4.
- Şentürk, H., Zaim, A., & Sarıoğlu, A. (2012), "Cyber security analysis of Turkey", *International Journal of Information Security Science*, 1(4), 112-125.

LGBTİ+ Haberlerinin Ulusal ve Yerel Gazetelerde Temsilinin Alternatif Medya ve Hak Haberciliği Bağlamında Değerlendirilmesi

Engin ÇAĞLAK, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Dr. Öğretim Üyesi, beyler.yetkiner@inonu.edu.tr, 0000-0002-9477-9435

Ezgi Ceren KAYA, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, nurullahozdemir893@gmail.com, 0000-0001-8201-7452

ÖZ

Toplumda öteki olarak kabul edilenlerin kendi seslerini duyurabildikleri, özgürlük ve demokrasi temelinde yapılan alternatif medyanın, hak haberciliğinin yapıldığı en önemli platformlardan biri olduğu görülmektedir. Ana akım medya ise politik, ekonomik vb. çıkarları yüzünden ya da hak haberciliğine konu olan olayla ilgili kaygı duymaması sebebiyle genellikle hak haberciliği ikinci planda kalabilmektedir. Bu çalışma Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: 3230 nolu “Yerel, Ulusal ve Dijital Ortamda Hak Haberciliği” başlıklı proje kapsamında çalışılmıştır. Bu çalışmada, toplumun ‘ötekileştirilen’ gruplarından olan ve yüzyıllardır hak mücadelesi veren LGBTİ+’larla ilgili, 10 Mart-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında rastgele seçim yöntemi ile seçilen 21 gün içerisinde Cumhuriyet, Birgün, Hürriyet, Sözcü, Sabah, Milliyet, Yeni Şafak, Yeni Akit gazetelerinin basılı formatlarında, Çanakkale Gündem, Olay, İşte Çanakkale ve Burası Çanakkale gazetelerinin web sitelerinde yer alan haberlerin genel içeriği hak haberciliği bağlamında değerlendirilmiş ve haber sayıları ile ilgili sayısal verilere ulaşılmıştır. Ayrıca alternatif medya kanalı olarak KAOS GL Derneği’nin 10 Mart-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında kapsayan faaliyet ve basın seyri raporları da incelenmiş ve çalışmada LGBTİ+’ların geleneksel medyadaki temsili ile ilgili sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Habercilik, Hak Haberciliği, Alternatif Medya, Sosyal Medya, LGBTİ

Evaluation of the Representation of LGBTİ+ News in National and Local Newspaper in the Context of Alternative Media and Rights News

ABSTRACT

Alternative media is one of the most important platforms for human rights journalism, since they are independent and democratic platforms where the marginalized in society can make their voices heard. Mainstream media, on the other hand, generally do not prefer human rights journalism because of their political and economic interests or because they are not concerned with the event that is subject of human rights violation. This work was supported by Çanakkale Onsekiz Mart University the Scientific Research Coordination Unit, Project number: 3230. It has been worked within the scope of the "Rights Journalism in Local, National and Digital Environment".

In this study, the general content of the LGBTİ+ news in the mainstream national and local press between 10 March and 31 May 2020, were evaluated in the context of human rights journalism. Quantitative data on the amount of news in these newspapers were also obtained. In addition, as an alternative media platform, the reports of KAOS GL about important developments regarding LGBTİ+ rights and the media organs that include KAOS GL between 10 March and 31 May 2020 were also examined.

Keywords : *Journalism, Rights Journalism, Alternative Media, Social Media, LGBTİ*

GİRİŞ

Medya, bilginin ve haberin oluşturulmasını, değiştirilmesini ve yayılmasını kontrol edebilmektedir. Medyanın sahip olduğu bu güç sayesinde, kitle iletişim araçlarından verilen bilgi ve haberlerle kitleler kolaylıkla yönlendirilebilmektedir. Bu durumun en önemli sebebi; herhangi bir olay ile ilgili bir haberin veriliş şeklinin, haberin alıcıda yapacağı etkiyi belirleyebilmesidir. Kitle iletişim araçlarının haberlere yer verme vurumu ve haberleri veriş şekli bu nedenle oldukça önemlidir.

Gazeteler en etkili kitle iletişim araçlarından biri olarak, toplumun haber alma kaynaklarının başında gelmekte ve dolayısıyla toplumu doğrudan etkileyebilmektedirler. Fakat gazeteler 'devlerin ideolojik aygıtlarından biri olarak' genellikle egemen görüşün topluma yayılmasına hizmet eder bir işlev göstermektedir. Özellikle geleneksel haber kaynaklarında egemen görüş doğrultusunda yapılan haberlerle toplum 'doğru' olarak kabul edilen tek tip bir bakış açısına doğru yönlendirilmektedir. Ayrıca, medya araçlarının sahipliğini elinde bulunduran kesimler, haberi toplumdaki hâkim görüş doğrultusunda taraflı ve ayrımcı bir dille hazırlayabilmekte, haberlerin içeriğinde kendi bakış açlarına ya da ideolojilerine uygun olarak kısıtlamalar yapabilmekte, bazı haberleri gündeme dahi getirmemekte, bazılarını da ekonomik ya da politik çıkarları doğrultusunda değiştirebilmektedir.

Geleneksel haber kaynaklarındaki teksesliliğe karşı, toplumda öteki olarak kabul edilen bireylerin ve grupların kendilerini temsil edebilme şansı buldukları, özgürlük ve demokrasi temelinde yapılan alternatif medya platformları ortaya çıkmıştır. Çoban'a göre 'Ötekilerin alternatif medyaları, "tek millet, tek dil, tek din..." ezberindeki tek tipleşmeye karşı, her toplumsal grubun kendi gerçekliği ile varoluşunun mümkün olduğunu savunur, sessizlik kültürünü parçalayarak, sessizleştirilenlerin sesini duyulur kılmaya çalışır' (Çoban, 2012: 4). Buna bağlamda alternatif medya platformlarının toplumdaki her sesin duyurulabildiği, hak haberciliği temelinde yayın yapan mecralar olduğu söylenebilir. Çünkü hak ihlalleri ile ilgili haber hazırlayan, söz konusu ihlallerin takibini yapan, haberlerinde hak ihlali yapmayan ve haberlerini ötekileştirilenleri gözeterek, onların yararına olacak şekilde kurgulayan, haberlerinde haklarla ilgili bilgilendirme yapan ve insanları sahip oldukları haklarını kullanmaları için cesaretlendirenler hak haberciliği yapmaktadır (Alankuş, 2011, s. 164).

Demokrasilerin dördüncü gücü olma niteliği verilen ve halkın haber alma organı olan geleneksel medya araçlarının hak ihlallerini görmezden gelmeleri, hatta hak ihlallerini kendilerinin gerçekleştirmeleri, toplumda azınlıkta kalan ya da genel kaniya uymadığı kabul edilen grupların sesini duyurmak yerine, eşitsizliğin ve ayrımcılığın körüklendiği birer platform haline gelmeleri; hak haberciliğine olan ihtiyacın daha fazla vurgulanmasına sebep olmuştur. Geleneksel medyada hak haberciliğine karşı olan tereddütlü yaklaşım, hak haberciliği temelinde yayın yapan alternatif haber kanallarının önemini artmasını sağlamıştır.

Toplumun ötekileştirilenlerinin başında gelen gruplardan biri, yüzyıllardır hak mücadelesi de veren LGBTİ+'lardır. Bu sebeple bu çalışmada LGBTİ+ haberlerinin ulusal ve yerel gazetelerdeki sunumu alternatif medya ve hak haberciliği bağlamında analiz edilecektir. Çalışmada, 10 Mart-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında rastgele seçim yöntemi ile seçilen toplam 21 gün içerisinde, seçili ulusal ve yerel gazetelerde yer alan LGBTİ+ haberlerinin genel içeriği değerlendirilecek ve haberlerle ilgili nicel verilere de ulaşılabilecektir. Farklı ideolojik yapılar yakın çizgide bulunmalarından dolayı seçilen ulusal gazeteler; Birgün, Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Sabah, Sözcü, Yeni Akit ve Yeni Şafak gazeteleridir. Bu gazetelerin basılı haldeki formatları incelenecek, pandemi dolayısıyla ulaşılmaması zorluk çekilen yerel gazetelerin ise internet sayfalarından verilen haberler analiz edilecektir. İncelenecek yerel gazeteler; Çanakkale ilinde faaliyet gösteren Çanakkale Gündem, Olay, İşte Çanakkale ve Burası Çanakkale gazeteleridir. Tüm bu gazetelerde bulunan LGBTİ+ haberleri, alternatif bir medya kanalı olan KAOS GL Derneği'nin basın seyri ve faaliyet raporlarında yer alan LGBTİ+'lerle ilgili olaylar ve haberler ile de karşılaştırılacak ve LGBTİ+ bireylerin geleneksel medya

1. ALTERNATİF MEDYA VE HAK HABERCİLİĞİ

Alternatif medya, 'küçük azınlıkların görüşlerini yayan medya olarak ya da yaygın olarak bilinen ve tüketilen medyanın karşısında olan, ona alternatif üretim yapan medya olarak' tanımlanmaktadır (Aydoğan ve Kırık, 2012, s. 63). Çoban'a göre alternatif medya; 'geniş mali kaynaklara sahip olmayan ve kâr amacı gütmeyen... temel hedefi yerel ya da küresel iktidarın medyalarına karşı ötekilerin sesini duyurmak' olan medyadır. Alternatif medya, 'sınıfsal, etnik, dinsel, cinsel vb.' toplumsal hareketlerin kendilerini gösterebildikleri yerdir (Çoban, 2010: 12). Diğer taraftan İncilay Cangöz kamununun eğitilmesi, bilinçlendirilmesi ve bilgilendirilmesinin kamu gazeteciliği anlayışının temelini oluşturduğunu belirtmektedir (Cangöz,2003:102-103). Ötekileştirilenler alternatif medya sayesinde toplumda görünür hale gelmekte ve kendilerini ifade etmektedirler. Bu anlamda alternatif medyanın toplumda öteki konumunda olanların birbirleriyle iletişime geçebildikleri, tüm farklılıkların birlikte ve barış içinde yaşanabildiği demokratik bir topluma ulaşma mücadelesinde de önemli bir fonksiyonu bulunmaktadır (Çoban, 2012, s. 9).

Alternatif medya, gelişen teknolojinin özgürlük ve demokrasi için kullanılabilirdiği bir platform olarak sivil toplum örgütlerine ve toplumsal mücadeleye de oldukça yarar sağlayabilmektedir (Aydoğan ve Kırık, 2012, s. 68). Çünkü alternatif medya platformları çoksesliliğin var olduğu mecralardır. Alternatif bir kültür yaratılması için çabalarlar, bu sebeple 'muhalif ve alternatif kültürlerin üretim ve paylaşımı için' vazgeçilmezlerdir (Çoban, 2012: 6). Burada önemli olan hakların korunması ve ihlalin önlenmesini veya ortaya çıkarılmasını ortaya koyacak bir haber anlayışıdır. Çiler Dursun, haberlerin haklarla bağıntılı olduğunu ifade etmiş ve iki şekilde değerlendirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunlar; Dolaylı ve örtük bağlantı ile doğrudan ve açık bağlantıdır (Dursun, 2007, s. 106).

Bireylerin korunması bağlamından yakından ilişkili olan kavram ise "hak" kavramıdır. Şeref Gözübüyük hak kavramının birçok tanımı olduğundan bahseder, "hak sözcüğü 'doğruluk', 'tanrı' veya 'hukukun kişilere tanıdığı yetki' olarak tanımlanabilir" (Gözübüyük, 2014:4). Alternatif medyanın ötekinin sesi olması bağlamında hak haberciliği açısından en önemli platformlardan biri olduğu söylenebilir. Özüğrulu'ya göre hak haberciliği; 'hak ihlallerinin medya tarafından izlenmesi, haber yapılması, böylelikle korunup iyileştirilmelerine, demokratikleşmeye katkıda bulunulması amacına yönelik bir habercilik türüdür' (Özüğrulu, 2009, s. 160). Sevda Alankuş hak haberciliğinin neden yapılması gerektiğine dair üç neden ortaya koymaktadır. Alankuş bu nedenlerden ilkinin "yaygın medyada hak-ihlalleri haber değeri taşıyor" şeklinde açıklamıştır (Alankuş, Dursun, vd. 2007, s. 21). Aynı zamanda gazeteci/haberci 'hak ihlallerini görmezden gelmeyen, 'ötekileri' haber yapmak için mutlaka bir hak ihlalinin konusu/faili olmalarını beklemeyen, herhangi bir haberi yaparken hak ihlaline yol açmayan bir habercilik' yapmalıdır (Alankuş, 2007, s. 22).

2. DÜNYADA LGBTİ+ HAREKETİ

LGBT; lezbiyen, gay, biseksüel ve transseksüel kelimelerinin baş harflerinden oluşmuş, bu gruplara ait bireyleri temsil eden bir kısaltmadır. Kısaltma içindeki terimlerin hepsi cinsel

yönelim ya da cinsel kimlik belirtmek için kullanılmaktadır. LGBT kısaltması uluslararası olarak kabul edilmiş bir kısaltma olmadığı için bu gruplara ait bireyleri tanımlamak adına kullanılan birçok farklı kısaltma da bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin 2013 yılında başlattığı LGBTİ bireyler için eşit haklar ve adil muameleyi teşvik eden homofobi ve transfobiye karşı global düzeydeki kampanyası 'Equal & Free' 'ye göre, LGBT; lezbiyen, gay, biseksüel ve transseksüelleri tanımlamak için, LGBTİ ise lezbiyen, gay, biseksüel, transseksüel ve intersex bireyleri tanımlamak için kullanılmaktadır ('UN Free and Equal', t. y.). LGBT kısaltmasının, cinsel yönelimleri ya da cinsel kimlikleri lezbiyen, gay, biseksüel ve trans bireylere benzeyen fakat tam anlamıyla aynı olmayan bireyleri dışarda bıraktığına inanıldığı için LGBTQ ve LGBTIA kısaltmaları da kullanılmaktadır. LGBTQ kısaltmasındaki 'Q' harfi 'queer' ya da cinsel kimliğini sorgulayanlar (questioning) için, LGBTQIA' daki 'I' harfi 'intersex' ve 'A' harfi de 'aseksüel' insanları kapsamak için kullanılmaktadır. Birçok organizasyon herkesi kapsamak adına LGBT+ kısaltmasını kullanmaktadır ('Terminology', t. y.). Bu araştırmada ise literatürden alınan kısımlarda kaynağın orijinalinde kullanılan kısaltma, onun dışındaki bölümlerde tüm grupları kapsamak adına LGBTİ+ kısaltması kullanılacaktır.

Erdoğan ve Köten'e göre LGBT hareketi; 'cinsel yönelimleri nedeniyle toplumdan dışlanan, bastırılan, marjinalize edilip çoğu zaman yok sayılan bireylerin farklılıklarıyla beraber toplumun eşit bireyleri olarak tanınmaları ve ayrımcılığa uğramamaları için yürüttükleri mücadele olarak' tanımlanabilir (Erdoğan ve Köten, 2014, s. 104). Devletler, dini kuruluşlar ve tıp camiası tarafından LGBT ya da queer olarak tanımlanan bireylere karşı yapılan ayrımcılık ve eziyet içeren uygulamalara karşı, bu bireylerin kabul edilmesi ve haklarının korunması için toplumsal hareketler gerçekleşmiştir. LGBT'lere karşı uygulanan bu zulüm, toplumlar arasında homofobiyi yaygınlaştırmıştır fakat aynı zamanda insanların böyle bir farklılığın varlığını görmelerini sağlamıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda LGBT bireylerin haklarını savunmak adına kurulmuş çok az örgüt ve bunlara dair çok az kaynak bulunmaktadır. Fakat 20. yüzyıla gelindiğinde insan hakları konusunda yaşanan gelişmeler, demokrasilerin güçlenmesi, kamusal medyanın yaygınlaşması ve gelişen tıp çalışmaları LGBT aktivistlerini cesaretlendirmiş ve bir araya gelmelerini sağlamıştır. Bu çalışmalar feminizmin getirdiği sosyal iklimle birlikte eşcinsellerin tanınma hareketini başlatmıştır (Morris, t. y.).

LGBT'lerin hak arama mücadeleleri özellikle özgürlükçü, anti-militarist, barışçı ve anti cinsiyetçi görüşlerin tüm dünyada yayıldığı 1960'larda toplumsal hareketlere dönüşmüştür. LGBT mücadele tarihinde en önemli olaylardan birisi; polislin Stonewall Inn isimli çoğunlukla eşcinsellerin gittiği bir bara 28 Haziran 1969 tarihinde yaptığı baskın ve bu baskın sonucunda LGBT bireylerin direnişe geçip günlerce polisle çatışmasıdır. Stonewall ayaklanması olarak bilinen bu olay, LGBT bireylerin heteroseksüel ataerkil yönetime karşı birliktelik içinde

mücadele ettiklerini ve dünyadaki LGBT'lerin yalnız olmadıklarını göstermiştir (Erdoğan ve Köten, 2014, ss. 104-105).

21. yüzyıla gelindiğinde transseksüel aktivizmi ivme kazanmış ve ikili cinsiyet kimliği sorgulanmaya başlamıştır. Medyada da trans bireylerin ve eşcinsel çiftlerin görüntüleri daha çok kullanılmaya ve bu bireylerden karakterler film ve televizyon programlarında yer almaya başlamıştır (Morris, t. y.). Fakat 21. yüzyılda elde ettikleri yasal kazanımlara rağmen LGBT+ bireyler hala birçok ülkede istihdam, evlilik, evlat edinme gibi temel haklara sahip olamamaktadırlar (Wareham, 2020).

Birleşmiş Milletler, farklı kültürlere ve geleneklere sahip ülkelerin halklarının tutumları farklılık gösterse de uluslararası insan hakları hukukun evrenselliği için, kültürel ve geleneksel değerlere, dini inançlara ve kamuoyundaki popüler görüşe bakılmaksızın devletlerin her insanın hakkını koruması gerektiğini belirtmektedir (Free & Equal, t. y.). Fakat Uluslararası Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İnterseks Derneği'nin (ILGA) 2020 tarihli Devlet Destekli Homofobi Raporu'na göre 2020 yılı aralık ayı itibariyle BM üyesi 42 ülkede hala cinsel eğilim ve cinsiyet çeşitliliği ile ilgili konularda ifade özgürlüğünün önünde yasal engeller bulunmaktadır. 11 BM üyesi ve 1 BM üyesi olmayan yalnızca 12 devlette cinsel yönelime dayalı ayrımcılığa karşı koruma sağlayan anayasal hükümler bulunmaktadır. Yalnızca 28 ülkede eşcinsel evlilikler yasallaştırılmıştır. BM Üye Devletlerin %35'inde yetişkinler arasındaki rızaya dayalı eşcinsel cinsel eylemler suç teşkil etmektedir. 6 ülkede (Brunei, İran, Moritanya, Nijerya- kuzey eyaletler, Suudi Arabistan ve Yemen) rızaya dayalı eşcinsel eylemler içi ölüm cezası tesis edilmiş olduğuna dair yasal kesinlikler vardır. 5 ülkede (Afganistan, Pakistan, Katar, Somali ve Birleşik Arap Emirlikleri) tam bir yasal kesinlik bulunmamasına rağmen ölüm cezası verilebilmektedir (ILGA, 2020).

3. TÜRKİYE'DE LGBTİ+'LARIN DURUMU VE HAREKETİNİN KISA TARİHİ

Türkiye'de eşcinsel ilişki suç teşkil etmemekte, eşcinsellik, travestilik ve transseksüellik ile ilgili bir yasaklama bulunmamakta ve bunlar yasalarda suç kapsamında değerlendirilmemektedir. Fakat eşcinsel evlilikler ve eşcinsellerin evlat edinmesi yasaktır. Yasa ve yönetmeliklerde eşcinsellik, biseksüellik ve transcinsiyetlilik ile ilgili sınırlı sayıda düzenleme bulunmaktadır fakat kişilerin cinsel yönelimlerinden dolayı ayrımcılığa uğramasını engelleyen bir düzenleme yoktur. Bu durum konu ile ilgili yasal boşluğun oluşmasına neden olmakta ve yasalarda bulunan genel ahlaka ilişkin sınırlandırmalar sebebiyle de devlet organlarında ve mahkemelerde eşcinsel, biseksüel ya da trans bireylerin aleyhlerinde kararlar verilmesine yol açmaktadır (Güner vd., 2011, s. 15). ILGA'nın 2020 tarihli Devlet Destekli Homofobi Raporu'na göre Türkiye, cinsel yönelimler ile ilgili ifade özgürlüğünün kısıtlı olduğu bir ülke olarak görülmektedir. Raporda bu durumun en önemli nedenlerinin; LGBT'lere ait web sayfalarına erişimin engellenmesi ve LGBT aktivistlerinin toplumsal hayatın içinde karşılaştığı zorluklar olduğu belirtilmiştir (ILGA, 2020, s. 25).

Türkiye’de eşcinsellik yasal olarak suç kapsamında olmasa bile, eşcinselliğin kamusal alanda yok sayıldığı ve eşcinsellere saldırgan ve dışlayıcı bir şekilde yaklaşıldığı görülmektedir. Örneğin askerlik görevi Türk vatandaşı her erkek için zorunludur fakat yalnızca engelliler ve eşcinsel olduğunu kanıtlayanlar bu hizmeti vermekten muaf tutulmaktadır. Ayrıca eşcinselliği hastalık olarak gören siyasi figürler bulunmaktadır ve LGBT’ler ailelerinden ve toplumdan gelen fiziki şiddet altında yaşamaktadır. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri heteroseksüel ataerkil resmi söylem ve medyanın kullandığı dil ile güdülenen toplumun eşcinsellere karşı ayrımcı ve nefret içeren yaklaşımıdır (Erdoğan ve Köten, 2014, ss. 101-103).

Türkiye’deki ilk eşcinsel eylem 1987 yılında polisin travestilere uyguladığı şiddetin artması üzerine 37 eşcinsel ve travestinin açlık grevi başlatmasıdır. Bu eylem yurt içi ve dışında ilgi toplamış, Rıfat Ilgaz ve Türkan Şoray gibi sanatçılardan destek bulmuştur (Doğan, 2004). Bu eyleme ev sahipliği yapan Radikal Sol Yeşil Parti, LGBTİ hareketine kucak açmış ilk parti girişimidir. Bu parti LGBTİ bireyler, ateistler, çevreciler ve feministler gibi 1980’lerin politik atmosferinde dışarda bırakılmış grupları kapsamaya çalışmıştır (Güneş, t. y.).

Türkiye’de örgütlü eşcinsel hareketin başlangıcı 1993 yılında Lambdaistanbul’un ve 1994 yılında KAOS GL Dergisi’nin kurulmasıdır (Güner vd., 2011, s. 13). Lambdaistanbul 1993 yılında Türkiye’nin ilk eşcinsel oluşumu olarak kurulmuş ve o yıl ILGA üyesi olmuştur. Aynı yıl Türkiye’de ilk defa uluslararası bir eşcinsel etkinlik düzenleme çabaları valilik tarafından engellenmiştir (‘Lambdaistanbul’, t. y.).

Türkiye’de LGBTİ+ hareketinin vücuda gelmesinde önemli yapı taşlarından biri de KAOS GL oluşumudur. KAOS GL, 2001 yılının 1 Mayıs kutlamalarında kendi pankartları ile alana çıkmıştır. Bu, Türkiye’deki LGBTİ+’ların kamusal alanda ilk defa ortaya çıkmaları anlamına gelmektedir. Ardından Lambdaistanbul da 2002 ve 2003 yıllarında 1 Mayıs kutlamalarına katılmıştır (Doğan, 2004). Lambdaistanbul 2003 yılı haziran ayında Eşcinsel Onur Haftası (Gay Pride) etkinlikleri kapsamında Taksim’de 50 kişinin katılımıyla ilk kez bir yürüyüş gerçekleştirilmiştir (‘Lambdaistanbul’, t.y.).

2000’li yıllara gelindiğinde internet alt yapısının güçlenmesi ile LGBT bireyler arasında da iletişim artmıştır. Bu dönem ayrıca Avrupa Birliği’ne üyelik sürecinde siyasi, hukuki ve ekonomik reformların yapıldığı bir dönemdir. LGBT’lerin savaş ve nükleer karşıtı protestolara ve 1 Mayıs eylemleri gibi toplumsal hareketlere kendi bayrakları ile katılmaları LGBT hareketini daha da görünür hale getirmiştir. Özellikle 2013 yılında Gezi Parkı eylemlerine katılmaları toplumun LGBT’lere bakışında önemli bir değişiklik yaratmıştır. 2013 yılına gelindiğinde Onur Yürüyüşü ’ne katılım sayısı elli bini aşmıştır (Erdoğan ve Köten, 2014, ss. 106-109).

LGBTİ+'lar ile ilgili yaşanan tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, LGBTİ+ bireyler temel insan hakları ile ilgili problemlerin yanında, hala Onur Yürüyüşü 'nün engellenmesi için yapılan polis müdahaleleri, siyasi figürler ve basın tarafından kendilerine karşı ayrımcılık ve nefret içeren söylemlerin sürekli olarak dile getirilmesi, fiziksel ve manevi şiddet ve istihdam vb. gibi birçok problemle de mücadele etmeye devam etmektedirler.

3.1.KAOS GL Derneği

KAOS GL Derneği, Türkiye'de tüzel kişilik kazanan ilk LGBTİ+ derneğidir. KAOS GL, ilk olarak 20 Eylül 1994 tarihinde çıkardıkları KAOS GL Dergisi ile faaliyetine başlamıştır. KAOS GL, 1999 yılında, içinde bir kütüphane bulunan ve film gösterimleri yapılan KAOS GL Kültür Merkezi'ni kurmuştur. 2007 yılında 'daha çok insana ulaşmak' adına kurulan 'kaosgl.org' web sitesi, 2008 yılından beri haber sitesi olarak yayın yapmaya devam etmektedir. KAOS GL internet sitelerini web sayfalarında şu şekilde anlatmıştır;

'Kendi hikayemizi anlatmak için çıkılan yolda bugün KaosGL.org bir internet gazetesi olarak Türkiye ve dünyadaki LGBTİ'lerin hikayelerini anlatmaya; görünmezleştirilen, sesi kısılanların sesi olmaya; medya okulları ile LGBTİ'leri yazmaya teşvik etmeye devam ediyor.'

KAOS GL 2008 yılından beri LGBTİ+ mültecilerin problemleriyle ilgili de çalışmalar yapmaktadır. Derneğin aynı zamanda KaosQueer+ isminde ilk sayısı 2014 yılında kasım ayında çıkan ve altı ayda bir çıkartılan hakemli bir dergisi daha bulunmaktadır. KAOS GL'nin, Feminist Forum ve Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşması gibi her yıl düzenlediği kapsamlı etkinlikleri vardır. Dernek; LGBTİ+'lara karşı ayrımcılık ve nefret ile mücadele etmek adına sosyal, kültürel ve akademik alanlarda birçok seminer, panel ve organizasyon da düzenlemekte ve LGBTİ+'lara yönelik insan hakları ihlallerini izlemektedir (KAOSGL, t. y.).

KAOS GL Derneği'nin gerçekleştirdikleri etkinlikler, yürüttükleri araştırmalar, insan haklarını korumak adına yaptıkları çalışmalar ve LGBTİ+'ların insan hakları ile ilgili ülkede yaşanan gelişmeleri içeren aylık ve yıllık faaliyet raporları bulunmaktadır. Derneğin 2020 yılı Yıllık Faaliyet Raporu'nda yer alan ve LGBTİ+'ların hak ihlalleri ve mücadeleleri ile ilgili haber değeri de taşıyan olaylardan bazıları şöyledir; 12 Mart'ta görülen ODTÜ'lü bir akademisyen ve 18 öğrencinin kampüste düzenlenen LGBTİ+ Onur Yürüyüşü'ne katılmaları sebebiyle açılan Uluslararası Af Örgütü ve çeşitli ülke temsilcilerinin de izlediği dava, 23 Mart 2020 tarihinde Ankara 2. İdare Mahkemesi'nin Ankara Valiliği'nin LGBTİ+ etkinliklerine getirmek istediği ikinci süresiz yasağın hukuka aykırı olduğuna karar vererek, yasak kararını iptal etmesi, 17 Nisan'da Ankara Valiliği'nin bu kararın yürütmesinin durdurulması için istinaf başvurusu yapması, Diyanet İşleri Başkanı'nın eşcinsellerle ilgili açıklaması karşısında KAOS GL ve İnsan Hakları Savunucuları Dayanışma Ağı'na bağlı 16 kurumun 30 Nisan 2020'de yayınladıkları ortak bildiri, 8 Mayıs'ta Avrupa Parlamentosu'ndan 37 milletvekilinin Cumhurbaşkanı ve Diyanet İşleri Başkanı'na LGBTİ+'lara yönelik artış gösteren ve nefret

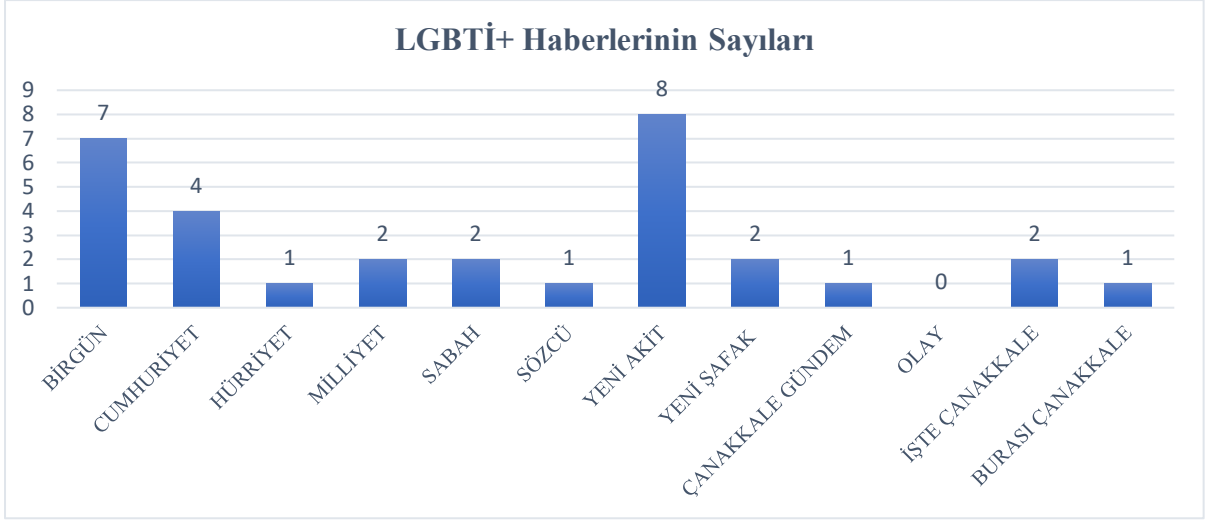
içeren açıklamalar üzerine yazdıkları mektup (KAOS GL 2020 Faaliyet Raporu, 2021). Bu olaylardan hiçbiri çalışmada incelenen ulusal ve yerel gazetelerde haber yapılmamıştır.

KAOS GL Derneği, yerel ve ulusal gazetelerde yer alan LGBTİ+'lara yönelik ayrımcılık ve nefret içeren söylemleri de izlemekte ve bunların sayısını faaliyet raporlarında belirtmektedir. Örneğin, KAOS GL'nin 2020 yılı Yıllık Faaliyet Raporu'na göre yerel ve ulusal gazetelerde mart ayında 84, nisan 194 ve mayıs ayında 212 adet olmak üzere üç ayda toplam 490 adet ayrımcı ya da nefret söylemi kullanılmıştır. Faaliyet Raporu'nda ayrıca LGBTİ+'lara karşı nefret/ayırımı söylem içeren köşe yazıları 'nefret köşesi' adıyla listelenmektedir. Derneğin raporlarında Yeni Akit gazetesinin LGBTİ+'lara karşı kullandığı ayrımcı ve nefret söylemi için de ayrı bir kısım yer almaktadır. 'Akit'in ... ayı nefret seyri' adıyla ilgili ayda gazetede yer alan ayrımcı, nefret içeren, cinsiyetçi, transfobik ve homofobik söyleme sahip haber ve köşe yazılarının kaydı tutulmaktadır (KAOS GL 2020 Faaliyet Raporu, 2021).

KAOS GL Derneği'nin, 'kaosgl.org' haber sitesinin yayınlarını kullanan ya da Kaos GL'ye haberlerinde yer veren medya organlarının' listesini içeren ve üç aylık olarak yayınladıkları basın seyri raporları da bulunmaktadır. İlgili basın seyri raporlarına göre mart ayında 14, nisan ayında 16 ve mayıs ayında da 11 adet olmak üzere toplam 41 adet haberde KAOS GL'ye yer verilmiştir. Bu haber sitelerinden bazıları; 'bianet.org', 't24.com', 'gazetekarınca.com', 'yesilgazete.org', 'evrensel.net' gibi alternatif haber siteleridir. KAOS GL'ye en çok 18 adet haber ile 'bianet.org'da yer verilmiştir. Onun arkasından 6 adet haber ile 't24.com' haber sitesi gelmektedir. Basın Seyri Raporu'nda bu araştırmada incelenen gazetelerden Birgün, Yeni Akit ve Sabah gazeteleri yer almıştır (KaosGL Basın Seyri, 2020). Fakat yalnızca Birgün Gazetesi KAOS GL'nin faaliyetlerini duyurmak amaçlı ve LGBTİ+'ların hak mücadelesini destekleyici şekilde haberler yapmıştır. Yeni Akit ve Sabah gazeteleri ise KAOS GL'ye haberlerinde nefret ve ayrımcılık içeren ifadeler kullanarak yer vermiştir.

4. ULUSAL VE YEREL MEDYADA LGBTİ+ HABERLERİNİN SUNUMU / BULGULAR

LGBTİ+ haberlerinin ulusal ve yerel medyada hak haberciliği bağlamında yer alıp almadığı ile ilgili sonuçlara ulaşmak için 10 Mart-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında rastgele seçim yöntemi ile seçilen toplam 21 gün içerisinde 8 adet ulusal, 4 adet yerel gazete incelenmiştir. İncelenen ulusal gazetelerde; Birgün Gazetesi'nde 7, Cumhuriyet Gazetesi'nde 4, Hürriyet ve Sözcü gazetelerinde 1, Milliyet, Sabah ve Yeni Şafak gazetelerinde 2, Yeni Akit Gazetesi'nde 8 adet olmak üzere toplam 27 adet LGBTİ+ haberi yer almıştır. Haberlerin 1 tanesi mart ayında, 12 tanesi nisan ayında, 14 tanesi de mayıs ayında yapılmıştır. İncelenen yerel gazetelerde ise Çanakkale Gündem ve Burası Çanakkale gazetelerinde 1'er, İşte Çanakkale gazetesinde 2 adet haber bulunmaktadır. Olay Gazetesi'nde ise hiçbir LGBTİ+ haberi bulunmamaktadır. Yerel gazetelerde yer alan toplam 4 adet haberin hepsi nisan ayında yapılmıştır.

Şekil 1: 10 Mart-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında ulusal ve yerel gazetelerde bulunan LGBTİ+ haberlerinin sayıları

Cumhuriyet Gazetesi'nde LGBTİ+'lar ile ilgili 4 adet haber bulunmaktadır. Gazetede, Diyanet İşleri Başkanı'nın 'eşcinselliğin hastalıkları beraberinde getirdiği' açıklaması, Ankara Barosu'nun bu açıklamayı laiklik vurgusuyla birlikte eleştirmesi, bunun üzerine Ankara Barosu'na 'halkın bir kesiminin dini değerlerini aşağılama' suçundan soruşturma açılması, Cumhurbaşkanı'nın Diyanet İşleri Başkanı'nu destekleyen açıklamaları ve 23 sivil toplum örgütünün Diyanet İşleri Başkanlığı'na açıklamaları sebebiyle verdiği tepki haberleştirilmiştir. Ayrıca Denge ve Denetleme Ağı'nın eşcinsellerin yaşadıkları ayrımcılık sebebiyle eşit vatandaş olarak hissetmediği belirtilen Demokrasi Talebi Raporu da haber yapılmıştır. Gazetede trans kardeşini kaybettikten sonra onun hayatını kitaplaştıran Ayten Görgün Smith'in röportajına da yer verilmiştir.

Birgün Gazetesi'nde LGBTİ+'lar ile ilgili 7 adet haber bulunmaktadır. Gazete, KAOS GL'nin Birgün Gazetesi'nin LGBTİ+'larla ilgili tüm haberlerinin hak haberciliği kapsamında olduğu, haberlerinde hiçbir nefret ya da ayrımcılık söylemi kullanmadığını belirten 2019 Medya Raporu'nu haberleştirmiştir. Gazetede ayrıca Netflix'te yayınlanacak bir dizide eşcinsellik anlatılacağı gerekçesiyle RTÜK'ün Netflix'e gözdağı verdiği, Diyanet İşleri Başkanı'nın eşcinseller ile ilgili açıklamaları, Ankara Barosu'nun açıklamalara tepkisi ve baroya açılan soruşturma, 22 sivil toplum örgütünün Diyanet İşleri Başkanlığı'nın açıklamasına karşı yayınladığı bildiri, İHD'nin Diyanet İşleri Başkanı ve Ankara Barosu'na soruşturma açan Ankara Cumhuriyet Başsavcısı'na karşı suç duyurusunda bulunması, 17 Mayıs Dünya Homofobi, Transfobi ve Bifobi Karşıtı Gün ile Denge ve Denetleme Ağı'nın eşcinsellerin toplumdaki konumunu konu edinen Demokrasi Talebi Raporu da haberleştirilmiştir.

Hürriyet ve Sözcü gazetelerinde LGBTİ+'lar ile ilgili sadece birer adet haber bulunmaktadır. Bu haberde Diyanet İşleri Başkanı'nın eşcinseller ile ilgili açıklamaları, bu açıklamalara Ankara Barosu'nun verdiği tepki ve bu tepki üzerine Baro hakkında soruşturma açıldığı bilgisi yer almaktadır.

Sabah Gazetesi'nde LGBTİ+'larla ilgili 2 adet haber yapılmıştır. İlk haberde Diyanet İşleri Başkanı'nun açıklamasına karşı yayınladıkları bildiri sebebiyle Ankara Barosu'na açılan soruşturma 'din düşmanlığı yaptıkları' şeklinde haberleştirilmiştir. İkinci haber ise feminizmin ve eşcinselliğin aileyi tahrip ettiği ve bu konuda gençlerin tehlikede olduğuna dair bilgiler içeren bir haberdir.

Milliyet Gazetesi'nde de LGBTİ+'larla ilgili 2 adet haber yapılmıştır. İki haberde de Ankara Barosu'na açılan soruşturma ve baroya siyasilerin verdiği tepki haberleştirilmiştir. Haberlerde genel olarak baroyu eleştiren siyasilerin açıklamaları yer almıştır.

Yeni Şafak Gazetesi'nde de LGBTİ+'larla ilgili 2 adet haber bulunmaktadır. İlk haber, 'LGBT müdürlüğü meclisten döndü' başlığıyla verilen ve İBB'de CHP grubunun toplumsal cinsiyet eşitliği şube müdürlüğü açılması teklifinin AKP ve MHP'lilerin reddettiğini anlatan haberdir. İkinci haberde baroya açılan soruşturma, 'alçaksınız, düşmansınız, islamofobiksınız' başlığı ve 'faşist baro'ya tepki' kelimeleriyle haberleştirilmiştir.

Yeni Akit Gazetesi'nde LGBTİ+'larla ilgili 8 adet haber bulunmaktadır. İlk haber 'eşcinsel sapkınlığını' yaymak isteyen Netflix'te bir dizinin eşcinsel bir karakter içerdiği ve buna karşı avukatların harekete geçtiği bilgisini vermekte ve Türkiye Aile Meclisi Başkanı'nun 'eşcinselliğin insanlığa karşı savaş' olduğunu belirten açıklamalarını içermektedir. Gazete Ankara Barosu'nun açıklamaları ve açılan soruşturmayı 'Erbaş bahane, savaşları İslamla' azgınlar Erbaş'ı linç ediyor' şeklinde haberleştirilmiştir. Gazetenin haberlerinde Diyanet İşleri Başkanı'nı destekleyen siyasiler ve kuruluşların açıklamalarına yer verilmiş, 'barolar ve meslek odalarının sapkın LGBTİ destekçisi olduğu, bunların aynı zamanda teröristleri de korudukları' söylenmiştir. Gazetenin LGBTİ+'larla ilgili haberlerinde 'eşcinselliğin bütün dinler tarafından büyük günah ve çirkin bir hal olarak kabul edilerek yasaklandığı', '1960'lara kadar hastalık olarak kabul edildiği', 'sapkınlığın adına onur dediklerini', 'eşcinselleri, nikahsız yaşamayı özendiren İstanbul Sözleşmesi'nin kaldırılması yerine İslam Sözleşmesi'nin getirilmesi gerektiği', 'sapkınların çatı kuruluşu olan KAOS GL'nin haçlı koalisyonundan destek aldığı', 'AB beslemesi sapkınlar oldukları', 'CHP'nin fonladığı LGBTİ'nin semirdiği', 'Ekrem İmamoğlu'nun LGBTİ sevdalısı olduğu ve Onur Yürüyüşü'ne destek verdiği' gibi kelime ve cümleler yer almaktadır.

Çanakkale'nin yerel gazeteleri Çanakkale Gündem ve Burası Çanakkale gazetelerinde LGBTİ+'lar ile ilgili birer adet haber bulunmaktadır. Çanakkale Gündem Gazetesi'nde Diyanet İşleri Başkanı'nun eşcinsellerle ilgili açıklamasına MUSİAD Çanakkale Şube Başkanı'nun verdiği destek, Burası Çanakkale Gazetesi'nde de Diyanet İşleri Başkanı'nun açıklamasına Diyanet-Sen Çanakkale Şube Başkanı'nun verdiği destek haberleştirilmiştir. İşte Çanakkale Gazetesi'nde 2 adet LGBTİ+ haberi bulunmaktadır. Gazete, diğer iki gazetede yer alan MUSİAD Çanakkale Şube Başkanı'nun ve Diyanet-Sen Çanakkale Şube Başkanı'nun Diyanet İşleri Başkanı'na verdikleri desteği ayrı ayrı haberleştirilmiştir.

SONUÇ, DEĞERLENDİRME ve ÖNERİLER

Alternatif medya; toplumda marjinal olarak kabul edilip ötekileştirilen, çoğunlukla azınlıkta kalan ve baskı altında tutulan grupların seslerini duyurabildikleri yerdir. Bu bağlamda alternatif medyadan verilen haberlerin hak haberciliği kapsamında kurgulandığı görülmektedir. Ana akım medya ise alternatif medyanın tersine, politik, ekonomik vb. çıkarları yüzünden ya da hak haberciliğine konu olan olayla ilgili kaygı duymaması sebebiyle genellikle hak haberciliğini tercih etmemektedir.

Bu çalışmada da ana akım medyanın, toplumun 'ötekileştirilen' gruplarından olan ve yüzyıllardır hak mücadelesi veren LGBTİ+'larla ilgili hak haberciliği bağlamında haber yapıp yapmadığı sorusuna cevap bulunmaya çalışılmıştır. Bu sebeple 10 Mart-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında rastgele seçim yöntemi ile seçilen 21 gün içinde Cumhuriyet, Birgün, Hürriyet, Sözcü, Sabah, Milliyet, Yeni Şafak, Yeni Akit gazetelerinin basılı formatlarında, Çanakkale Gündem, Olay, İşte Çanakkale ve Burası Çanakkale gazetelerinin web sitelerinde yer alan LGBTİ+'larla ilgili haberlerin genel içeriği değerlendirilmiş ve LGBTİ+ haberlerinin sayıları ile ilgili sayısal verilere ulaşılmıştır. Ayrıca alternatif medya kanalı olarak KAOS GL Derneği'nin 10 Mart-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında kapsayan faaliyet ve basın seyri raporları da incelenmiştir. Hak haberciliği ve alternatif medya bağlamında gerçekleştirilen inceleme ve analize göre;

- Araştırmaya dahil edilen tarihlerde ulusal gazetelerde LGBTİ+'lar ile ilgili 27 adet, yerel gazetelerde 4 adet olmak üzere toplam 31 adet haber bulunmaktadır.
- İncelenen gazeteler arasında en çok LGBTİ+ haberinin Birgün ve Yeni Akit gazetelerinde yer aldığı görülmüştür. Birgün Gazetesi'nin LGBTİ+'ların haklarını ve hak mücadelelerini destekleyici yöndeki tavrına karşılık, Yeni Akit Gazetesi'nin saldırgan ve ayrımcı tutumu göze çarpmaktadır.
- KAOS GL'nin basın seyri raporlarına göre; mart, nisan ve mayıs aylarında alternatif haber sitelerinde LGBTİ+'lar ile ilgili toplam 41 adet haber bulunmaktadır.
- KAOS GL'nin 2020 Faaliyet Raporu'na göre yerel ve ulusal gazetelerde mart ayında 84, nisanda 194 ve mayıs ayında 212 adet olmak üzere toplam 490 adet ayrımcı ya da nefret söylemi kullanılmıştır.
- Ana akım ulusal medyada incelenen tüm gazetelerin; Diyanet İşleri Başkanı'nun 'eşcinselliğin hastalıkları beraberinde getirdiği' açıklamasını, bu açıklama karşısında Ankara Barosu'nun Diyanet İşleri Başkanı'na verdiği tepkiyi, bunun üzerine Ankara Cumhuriyet Başsavcılığının baro hakkında 'halkın bir kesiminin dini değerlerini aşağılama' suçundan resen soruşturma başlatmasını ve bu olaylara sivil toplum örgütleri, siyasiler ve çeşitli kuruluşlardan gelen tepkileri haberleştirdiği görülmüştür.
- Hiçbir LGBTİ+ haberi bulunmayan Çanakkale Olay Gazetesi hariç, incelenen diğer yerel gazetelerde Diyanet'in açıklamasını destekleyen iki yerel yetkilinin açıklamalarına yer verilmiştir. Fakat ulusal gazetelerin hepsinde haberi yapılan Diyanet'in eşcinseller ile ilgili açıklamaları, Ankara Barosu'nun buna karşı bildirisi ve soruşturma sürecini içeren ana olay ayrı bir haber olarak yer almamıştır.

- KAOS GL Derneğinin aylık ve yıllık faaliyet raporlarında yer alan, LGBTİ+'ların hak mücadeleleriyle ilgili haber değeri taşıyan ve yasal süreçleri de içeren birçok olay incelenen ulusal ya da yerel gazetelerde haber yapılmamıştır.

Ana akım medyada yer alan LGBTİ+ haberleri, alternatif medya kanallarında bulunan LGBTİ+ haberlerinden daha az sayıdadır. Fakat buna rağmen ana akımda çok fazla sayıda ayrımcılık ve nefret içeren söylem kullanılmıştır. Ayrıca ana akım ulusal medyada incelenen tüm gazeteler ortak olarak yalnızca çok ses getiren ve güçlü siyasi/kamusal aktörlerin dahil olduğu tek bir olayı haberleştirmiş ve LGBTİ+'larla ilgili hak haberciliği adına haberleştirilmesi gereken birçok olayı haberleştirmemiştir. Tüm bu sonuçlar bağlamında ana akım medyanın hak haberciliği doğrultusunda yayın yapmadığı söylenebilmektedir.

Türkiye Gazetecileri Hak ve Sorumluluk Bildirgesi' ne göre 'Gazeteci, mağdurun, güçsüzün, yoksulun, ötekileştirilenin ve "sesini duyuramayanların" sesi olmakla yükümlüdür.' ve 'Gazeteci; başta barış, demokrasi, hukukun üstünlüğü laiklik ve insan hakları olmak üzere; insanlığın evrensel değerlerini, çok sesliliği, farklılıklara saygıyı savunur' ('Türkiye Gazeteciler Cemiyeti', t. y). Fakat incelenen gazetelerden yalnızca Birgün ve Cumhuriyet Gazetesi'nin bu kurallara uygun haber yaptıkları görülmektedir. Çünkü yalnızca Birgün ve Cumhuriyet gazeteleri LGBTİ+'ların sunumunda kullandıkları dil ve söylem yapısıyla, toplumda 'ötekileştirilenlerin' yanında yer almış ve LGBTİ+'ların insan haklarını savunmuştur. Özellikle Birgün Gazetesi'nin farklıların seslerinin duyurulması noktasında önemli bir katkıya sahip olduğu söylenebilmektedir. Örneğin, incelenen diğer gazetelerde yer almayan Kaos GL Derneği'nin 17 Mayıs Uluslararası Homofobi, Bifobi, İnterfobi ve Transfobi Karşısı Gün için yaptığı açıklama yalnızca Birgün Gazetesi tarafından haberleştirilmiştir.

Sonuç olarak; ana akım gazetelerin çoğunun LGBTİ+'larla ilgili haberleri görmezden geldikleri, Yeni Akit Gazetesi'nin gazetecilik etiği açısından da problemliliği şeklinde LGBTİ+'lara karşı nefret söylemi kullanarak haber yaptığı, yalnızca Birgün Gazetesi'nin ve kısıtlı olarak da Cumhuriyet Gazetesi'nin hak haberciliği doğrultusunda LGBTİ+ haberlerine yer verdiği görülmektedir. Fakat, Birgün ve Cumhuriyet gazetelerinde LGBTİ+'lara karşı hiçbir ayrımcılık ve nefret söyleminin yer almaması yine de bu gazetelerin hak haberciliği açısından yayınlarında daha çok LGBTİ+ haberi vermesi gerektiği gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Hak haberciliğinin yalnızca alternatif medya kanallarında yapılan bir haber türü olmaktan çıkarılması için gazetecilik etiğinin de bir parçası olarak tüm ulusal ve yerel medya mecraları tarafından vazgeçilmez bir ilke olarak benimsenmesi gerekmektedir. Çünkü hak ihlallerinin, mücadelelerinin ya da kazanımlarının haber yapılması toplumsal gelişim için hayati önem taşımaktadır. Hak haberciliği yapılarak, hak ihlalleri duyurulabilir, engellenmelerini sağlamak adına kamuoyu yaratılabilir, önyargılar yıkılabilir, daha özgür, demokratik ve barış içinde yaşayan bir toplum idealine kavuşulabilir. Bunun için 'ötekileştirilen' LGBTİ+'ların yaşamlarını ve toplumsal hayatta verdikleri hak arama mücadelelerini de içeren ve destekleyen daha çok haberin ana akım medyada yer alması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

12 Mayıs 2020. Erişim Tarihi.

2020 baharı Kaos GL basın seyri. (2020, 8 Temmuz). KAOS GL. <https://kaosgl.org/haber/2020-bahari-kaos-gl-basin-seyri>

2020'nin ilk üç ayı Kaos GL basın seyri. (2020, 2 Nisan). KAOS GL. <https://kaosgl.org/haber/2020-nin-ilk-uc-ayi-kaos-gl-basin-seyri>

Alankuş, S. (2007). 'BİA ve Hak Haberciliği Eğitim Çalışmaları Üzerine'. S. Alankuş (ed.). İçinde *İnsan Hakları Haberciliği*. (s. 11-24). IPS İletişim Vakfı Yayınları.

Alankuş, S. (2011). 'Yeni Habercilik Arayışları ve Hak Odaklı Habercilik'. İ. Kuçuradi (yay.

Alankuş, S., Dursun, Ç, vd. (2007) *İnsan Hakları Haberciliği*. Sevda Alankuş (ed.), IPS İletişim Vakfı Yayınları.

Aydoğan, F. ve Kırık, A. (2012). 'Alternatif Medya Olarak Yeni Medya'. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 18, s. 58-69.

Cangöz, İ. (2003). Yurttaş Gazeteciliği ve Yerel Basın: Gazetecilik ve Habercilik. Sevda Alankuş (der.), IPS İletişim Vakfı Yayınları.

Cinsel Ayrımcılığın İzlenmesi Raporu 1 Ocak-30 Haziran 2010, İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları ve Hukuku Araştırma Merkezi.

Çoban, B. (2010). 'Toplumsal Çatışma Demokratik İletişim ve Alternatif Medya'. *Marmara İletişim Dergisi*, 17 (17), s. 1-20.

Çoban, B. (2012). 'Ötekiler ve Alternatif Medya'. S. Sungur (ed.). İçinde *Azınlıklar ve Medya*. (s. 1-10). Martı Yayınları.

Doğan, Ç. (2004, 28 Şubat). Dernekten Açlık Grevine ve Buluşmalara 25 Yıl, *Bianet*. <https://bianet.org/bianet/toplum/30182-dernekten-aclik-grevine-ve-bulusmalara-25-yil>

Dursun, Ç. (2013) *Medya ve Nefret Söylemi: Kavramlar, Mecralar, Tartışmalar*, Mahmut Çınar (ed.), Hrant Dink Vakfı: İstanbul, s.219-250

Erdoğan, B. ve Köten, E. (2014). 'Yeni Toplumsal Hareketlerin Sınıf Dinamiği: Türkiye LGBT Hareketi'. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 2 (1), s. 93-113.

Free & Equal United Nations for LGBT Equality (t. y.). *Criminalization*. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner.

Gözübüyük, A. Ş. (2014) *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 36.Baskı, Turhan Kitapevi.

- Güner, U., Kalkan, P., Öz, Y., Özsoy, E. C. ve Söyle, F. (2011). *Türkiye’de Cinsel Yönelim ve*
- Güneş, A. (t. y.). İlk Eylemden Bugüne LGBTİ Hareketi, *Platform24*.
<http://platform24.org/objective/365/ilk-eylemden-bugune-lgbti-hareketi>
- haz.). *İçinde Yirmibirinci Yüzyılın Başında İnsan Haklarını Korumada Yaşanan Sorunlar*. (s. 149-167). T.C. Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve UNESCO Felsefe ve İnsan Hakları Kürsüsü Yayınları.
- ILGA (2020). *State Sponsored Homophobia Report Global Legislation Overview Update: 2020 Updated Edition*.
- KAOS GL (2021). *2020 Yıllık Faaliyet Raporu*. KAOS Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği.
- KAOS GL Derneği. (t. y.). Biz Kimiz?. <https://kaosgldernegi.org/hakkimizda/biz-kimiz>.
- Lambdaistanbul. (t. y.). Özetle; Lambdaistanbul Ne Yaptı?.
<http://www.lambdaistanbul.org/s/hakkinda/ozetle-lambdaistanbul-ne-yapti/>
- Morris, B. J. (t. y.). A Brief History of Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Social Movements. *American Psychological Association*.
<https://www.apa.org/pi/lgbt/resources/history>
- Özüğurlu, M. (2009). ‘Hak Haberciliği’. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 1 (1), s. 159-168.
- The Association of LGBTQ Journalists Stylebook. (t. y.). Terminology.
<https://www.nlgja.org/stylebook/terminology/>
- Türkiye Gazeteciler Cemiyeti. (t.y). Türkiye Gazetecileri Hak ve Sorumluluk Bildirgesi.
<https://www.tgc.org.tr/bildirgeler/t%C3%BCrkiye-gazetecilik-hak-ve-sorumluluk-bildirgesi.html>
- UN Free & Equal. (t. y.). Definitions. <https://www.unfe.org/definitions/>
- Wareham, J. (2020, 17 Mayıs). Map Shows Where It’s Illegal To Be Gay – 30 Years Since
- WHO Declassified Homosexuality As Disease. *Forbes*. Erişim adresi:
<https://www.forbes.com/sites/jamiewareham/2020/05/17/map-shows-where-its-illegal-to-be-gay--30-years-since-who-declassified-homosexuality-as-disease/?sh=5a3a054a578a>

ABA

Akademik Bilişim Araştırmaları Derneği

Suadiye Mah. Kazım Özalp Sok. No:15 Kat:2

şaşkınbakkal Kadıköy/İSTANBUL

Tel: 0216 355 56 19 • Fax: 0216 368 43 30

www.abilar.org